

T.C
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

BİR ORTAÇAĞ KENTİ: HASANKEYF

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
ALİ MIYNAT

Danışman
Yrd. Doç. Dr. ADNAN ÇEVİK

Kasım / 2008

MUĞLA

T.C
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

BİR ORTAÇAĞ KENTİ: HASANKEYF

ALİ MIYNAT

Sosyal Bilimler Enstitüsünde
“Yüksek Lisans”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih : 23/05/2008

Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 14/11/2008

Tez Danışmanı: Yrd. Doç. Dr. Adnan ÇEVİK

Jüri Üyesi: Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Jüri Üyesi: Doç. Dr. Mehmet TEMEL

Enstitü Müdürü
Prof. Dr. Aslan EREN

Kasım / 2008
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün/...../..... tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin maddesine göre, Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Ali MIYNAT'ın "Bir Ortaçağ Kenti: HASANKEYF" adlı tezini incelemiş ve aday/...../..... tarihinde saat 'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin olduğuna ile karar verildi.

Tez Danışmanı

Yrd. Doç. Dr. Adnan ÇEVİK

Üye

Prof. Dr. Mehmet ERSAN

Üye

Doç. Dr. Mehmet TEMEL

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Bir Ortaçađ Kenti: HASANKEYF.” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gűsterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

14/11/2008
Ali MIYNAT

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

YAZARIN

MERKEZİMİZCE DOLDURULACAKTIR.

Soyadı : MIYNAT

Adı : Ali

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : Bir Ortaçağ Kenti: HASANKEYF

Y. Dil : A City of Middle Age: HASANKEYF

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

Doktora

Sanatta Yeterlilik

O

O

O

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Üniversitesi

Fakülte : Fen-Edebiyat Fakültesi

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih : 14.11.2008

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayımlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : ÇEVİK, Adnan

Ünvanı : Yrd. Doç. Dr.

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Hasankeyf'in Tarihî topografyası, adı ve kuruluşu
2. Hasankeyf'in Siyasi Tarihi
3. Hasankeyf'in Fiziki Yapısı

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER :

1. Hasankeyf	7. Köprü
2. Hisn-ı Keyfa	8. Mervaniler
3. Kipani	9. Artuklular
4. Cephena	10. Eyyubiler
5. Ciphaz	11. Akkoyunlular
6. Kale	

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMER: Konunuzla ilgili yabancı indeks, abstrakt ve thesaurus'ları kullanınız.

1. Hasankeyf	7. Bridge
2. Hisn Kayfa	8. Merwanids
3. Kipani	9. Artuqids
4. Cephena	10. Ayyubids
5. Ciphaz	11. Aqqoyunids
6. Castle	

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	☐
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	☐
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	☐

Yazarın İmzası :**Tarih :/...../.....**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
KISALTMALAR.....	V
KAYNAKLAR.....	VII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM HASANKEYF'İN SİYASİ TARİHİ

A- HASANKEYF'İN ADI VE KURULUŞU.....	9
I- HASANKEYF'İN ADI.....	9
II- HASANKEYF'İN KURULUŞU.....	16
B- İSLÂM HÂKİMİYETİ ÖNCESİ HASANKEYF TARİHİ.....	19
C- HASANKEYF'İN İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ.....	26
D- TÜRK HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF.....	36
I- HASANKEYF'İN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ VE HASANKEYF ARTUKLU BEYLİĞİ KURULUNCAYA KADARKİ GELİŞMELER.....	36
II- ARTUKLU HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF	42
1. Artuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Hasankeyf Artuklu Beyliği Kurulmadan Önce Artuklular	42
2. Hasankeyf Artuklu Beyliği'nin Kurulması ve Sökmen bin Artuk Devri (495-498 / 1102-1105).....	47
3. İbrahim Devri (498-502 / 1105-1108).....	50
4. Rüküddevle Davud Devri (502-539 / 1108-1144).....	51
5. Fahreddin Kara Arslan Devri (539-562 / 1144-1167).....	58
6. Nureddin Muhammed Devri (562-581 / 1167-1185).....	66
7. Kutbeddin Sökmen (II. Sökmen) Devri (581-597 / 1185-1201).....	72

8. Nasıreddin Mahmud Devri (597-618 / 1201-1222).....	75
9. Rükneddin Mevdud Devri (618-629 / 1222-1231) ve Hasankeyf Artuklu Beyliği'nin Yıkılışı.....	81
III- EYYUBİ HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (I. DÖNEM).....	86
1. Eyyubiler'in Nesebi ve Tarih Sahnesine Çıkışı Ve Hasankeyf Eyyubi Melikliği'nin Kurulması.....	86
2. el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub Devri (630-637 / 1232-1239).....	88
3. el-Melikü'l Muazzam Turanşah Devri (637-647 / 1232-1249).....	92
4. el-Melikü'l Muvahhid Takiyyeddin Abdullah Devri (647-693 / 1249-1294).....	95
5. el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir Devri (693-700 / 1294-1301).....	97
6. el-Melikü'z Zahir Hasan Devri (700-703 / 1301-1303).....	99
7. el-Melikü's Salih Devri (703-726 / 1303-1326).....	101
8. el-Melikü'l Adil Muciruddin Muhammed Devri(726-736 / 1326-1335)..	105
9. el-Melikü'l Eşref Muzafferüddin Musa Devri (736-743 / 1335-1342)....	108
10. el-Melikü'l Adil Şehabeddin Gazi Devri (743-768 / 1342-1366).....	112
11. el-Melikü'l Eşref Devri (768-775 / 1366-1373).....	119
12. el-Melikü's Salih Seyfeddin Devri (775-780 / 1373-1378).....	121
13. el-Melikü'l Adil Ebu'l Mefâhir I. Süleyman Devri (780-827 / 1378-1424).....	123
14. el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed Devri (827-836 / 1424-1433)....	128
15. el-Melikü's Salih Selahaddin I. Halil Devri (836-856 / 1433-1452).....	130
16. el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed Devri (856-859 / 1452-1455).....	132
17. el-Melikü'l Adil Halef Devri (859-866 / 1455-1461-2).....	134
IV- AKKOYUNLU HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (866-887 / 1462-1482).....	136
V- EYYUBİ HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (II. DÖNEM).....	142
1. el-Melikü'l II. Halil Devri (887-917 / 1481-1511).....	142
2. el-Melikü's II. Süleyman (917-920 / 1511-1514).....	144
VII- HASANKEYF'İN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ.....	147

İKİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF'İN FİZİKİ YAPISI

A- HASANKEYF'İN FİZİKİ YAPISI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME...	154
B- MAĞARA YERLEŞİMİ.....	157
C- ROMA GARNİZON KENTİ	159
D- ORTAÇAĞ YERLEŞİMİ.....	160
I- AŞAĞI ŞEHİR (SUR İÇİ).....	160
II- İÇ KALE.....	160
III- RABAT (SUR DIŞI).....	165
E- DİNÎ YAPILAR.....	166
I- CAMİLER VE MESCİTLER.....	166
1. el-Hızır (veya Hadra) Camisi.....	166
2. Ulu Cami.....	166
3. Sultan Süleyman Camisi.....	168
4. Koç Camisi.....	170
5. er-Rızk Camisi.....	171
6. Kızlar Camisi.....	173
7. Küçük Cami.....	174
8. Mardinliler Camisi.....	175
9. Yeni Cami.....	175
10. Yamaç Külliyesi Camisi.....	175
11. Küçük Mescit.....	176
II- KİLİSELER.....	177
1. Kısır Kilisesi.....	177
2. Şabık Kilisesi.....	177
3. Deriki Kilisesi.....	178

III-	TÜRBE VE ZAVİYELER	179
1.	Şeyh Şerafeddin Türbesi.....	179
2.	Zöhre Hatun Türbesi.....	179
3.	Hz. Verkane Türbesi.....	179
4.	İmam Abdullah Zaviyesi.....	180
5.	Zeynel Bey Türbesi.....	182
IV-	MEZARLIKLAR.....	184
F-	MEDRESELER.....	185
I-	ARTUKLU MEDRESESİ (I).....	185
II-	ARTUKLU MEDRESESİ (II).....	185
III-	SULTAN SÜLEYMAN CAMİ MEDRESESİ.....	186
IV-	er-RIZK CAMİ MEDRESESİ.....	186
V-	KÜÇÜK CAMİ MEDRESESİ.....	186
VI-	ŞEHABİYYE MEDRESESİ.....	187
VII-	OSMANLI MEDRESESİ.....	187
G-	DİĞER ASKERÎ VE SİVİL YAPILAR.....	188
I-	KÖPRÜ.....	188
II-	SARAYLAR.....	194
1.	Büyük Saray.....	194
2.	Güney Burç Sarayı.....	195
3.	Küçük Saray.....	195
III-	DARPHANE	196
IV-	HAPİSHANE.....	196
V-	ÇARŞILAR.....	197
VI-	HAMAMLAR.....	198
1.	Artuklu Hamamı.....	198
2.	Eyyubi Hamamları.....	199
VII-	SALİHİYYE BAHÇELERİ.....	199
SONUÇ.....		200
BİBLİYOGRAFYA.....		202

ÖNSÖZ

Coğrafi ve jeolojik yapısı itibariyle yerleşime uygun bir yer olan, Dicle Nehri'nin hayat verdiği, Roma-İran mücadelesinde önemli bir üs olması hasebiyle ayrıca stratejik bir önem kazanan, Artuklu soyunun ilk başkenti, Eyyubi Hanedanlığının son kalesi olan, mağaralardan saraylara uzanan bir tarihin adı Hasankeyf. En parlak devirlerini şüphesiz Artuklu ve Eyyubi hâkimiyeti dönemlerinde yaşayan, Osmanlı egemenliğine girdikten sonra eski güzel günlerini bir türlü elde edemeyen Hasankeyf'ten günümüze zengin bir kültür mirası kalmıştır. Ne yazık ki bugün, tarihte önemli roller üstlenen bu şehrin hakkettiği değeri bulduğu söylenemez. Son yıllarda Dicle Nehri üzerine inşa edilecek Ilısu Barajı'nın suları altında kalacak olması sebebiyle gündeme gelen Hasankeyf hakkında yapılan çalışmalar yeterli değildir. Biz yaptığımız çalışmayla bu eksikliği bir nebze olsun gidermeyi amaçlamaktayız.

Çalışmamız, şehrin ve içinde bulunduğu bölgenin genel bir coğrafi tanımını ve tarihî coğrafyasını verdiğimiz giriş bölümünün dışında, iki ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm şehrin siyasî tarihini içine almakla birlikte, bu başlığın altında şehrin adına, kuruluşuna, İslâm öncesi tarihine, İslâm orduları tarafından fethine, Türk hâkimiyetine girişine ve Artuklu, Eyyubi hâkimiyetlerine, ardından kısa süren Akkoyunlu hâkimiyetine, nihayetinde Osmanlı Devleti tarafından fethine yer verdik. İkinci bölümde ise şehrin fiziki yapısını oluşturan unsurlardan, yani mağara konutlar, kale, köprü, kiliseler, saraylar, cami ve mescitler, medreseler ve zaviyeler, türbeler ve diğer fizikî unsurlardan bahsettik.

Bir şehir tarihi olan bu çalışmada Hasankeyf'in demografik yapısı, sosyo-ekonomik ve kültürel yaşantısı hakkında ayrı bir başlık açılmamıştır. Bunun nedeni, bahsedilen konuların hepsinin ayrı bir çalışma konusu olması ve kısıtlı zaman içerisinde araştırılması ve çalışılmasının güçlüğüdür. Takdir edilecektir ki bir yüksek lisans tezi için bu başlıkların hepsinin bir çatı altında çalışılması oldukça güçtür.

İleride yapılacak nitelikli yeni çalışmalarla Hasankeyf'e dair tüm detayların kayıt altına alınacağı kanısına sahibiz.

Bu arada çalışmamızda metin bütünlüğü açısından tarih içinde isminin çok farklı kullanımına rastladığımız Hasankeyf 'in adını bugün ki şekliyle kullanmayı uygun bulduk. Yine milattan önceki tarihleri verirken M.Ö. kısaltmasını vermekle birlikte, milattan sonrası için ise başına bir kısaltma koymaya gerek duymadık. Ayrıca metin içerisinde miladî tarihlerin yanında hicrî tarihleri verdik. 495/1102 örneğinde olduğu gibi ilk rakam hicrî, ikincisi ise miladî tarihi göstermektedir.

Bu çalışmanın sağlıklı bir şekilde yürütmesi konusunda önemli uyarı ve katkılarıyla bana rehber olan, zengin kitaplığını benimle paylaşan danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Adnan Çevik'e, bu konuyu çalışmam hususunda beni teşvik eden değerli hocam Prof. Dr. İsmail Aka'ya ve bu çalışmada yardımlarını gördüğüm herkese teşekkür ediyorum.

ÖZET

Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Batman sınırları içerisinde yer alan Hasankeyf'in tarih öncesi dönemlere ulaşan bir tarihi vardır. Ancak şehrin adına ilk olarak Asur yazıtlarında rastlanmaktadır. Daha sonra Hasankeyf, Roma-İran çatışmalarında önemli bir mücadele sahası haline gelmiş ve bu devletler arasında sıklıkla el değiştirmiştir. İşte bu mücadeleler devam ederken Doğu Roma (Bizans) imparatoru II. Konstantinos (337-361) topraklarını Sasani saldırılarından korumak amacıyla burada bir kale inşa ettirmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu için artık bir uç kalesi olan şehrin bu tarih itibariyle stratejik öneminin daha da arttığı söylenebilir. VII. yüzyılın ilk yarısında İslâm orduları tarafından fethedilen Hasankeyf, Hülefa-i Raşidin döneminin ardından bir süre Emevi ve Abbasi valileri tarafından yönetilmiştir. Ardından Hamdani ve Mervanî hâkimiyetlerini yaşayan Hasankeyf, İslâm hâkimiyetinin ilk yılları olarak değerlendireceğimiz bu devirde pek parlak bir dönem yaşamamıştır. Ancak özellikle Türk hâkimiyetinin tesis edildiği XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren buranın yıldızı parlamış, Hasankeyf Artuklu ve Eyyubi devirlerinde en ihtişamlı dönemlerini yaşamıştır. Özellikle İlhanlılar, ardından Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler'inin bölgedeki olumsuz faaliyetlerinden kötü etkilenen şehir, 1462 yılından itibaren yirmi yıl sürecek Akkoyunlu hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra tekrar Eyyubi melikleri tarafından ele geçirilen şehir üzerinde bu sefer Safeviler'in ve Osmanlılar'ın nüfuzunu artırma çabası başlamıştır. Nihayetinde ise 1516 yılında Hasankeyf, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir.

Anahtar Sözcükler: Hasankeyf, Hısn-ı Keyfa, Kipani, Cephena, Cıphas, Kale, Köprü, Mervaniler, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular.

ABSTRACT

Hasankeyf, which is nowadays located within the borders of Batman in South Eastern Region of Turkey, has a history going back to pre-historic age. Yet the name of the city is first mentioned in Assyrian cuneiform texts. In a later period, Hasankeyf turned to be an area of conflict between Rome and Iran, and so often changed hands between these two nations. In the course of these struggles, Byzantine Emperor, II. Konstantinos founded a castle at this place in order to protect his territories from the attacks of Sassanids. It could be said that, having been a frontier castle, its strategic importance increased. Hasankeyf, which had been conquered by Islamic armies, was respectively ruled by Hulefa-i Rasidin, Umayyids and Abbasids. Afterwards, it came under the sovereignty of Hamdanids and Merwanids and during this period it did not flourish well. However, from the last quarter of the 11th century when the Turkish rule was established, it began to prosper. During the rule of Artuqids and Ayyubids, it lived the most splendid period. Having been especially inflicted from the invasions of Ilhanids and then Qaraqoyunids and Aqqoyunids, the rule of Aqqoyunids lasted for twenty years starting from 1462. Later on, the city was again taken by the dynasty of Ayyubids and in the meantime Safawids and Ottomans strove to increase their influence on this city. Eventually Hasankeyf was captured by the Ottomans in 1516.

Key Words: Hasankeyf, Hısn-ı Keyfa, Kipani, Cephena, Ciphaz, Castle, Bridge, Merwanids, Artuqids, Ayyubids, Aqqoyunids.

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: Adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: Adı geçen makale
<i>a.g.t.</i>	: Adı geçen tez
<i>a. mlf.</i>	: Adı geçen müellif
<i>AÜDTCFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
<i>AÜİFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: bin, ibn
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen, derleyenler
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
edit.	: Editör
<i>EP</i>	: <i>The Encyclopedia of Islam, Second Edition</i>
H.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
<i>İA</i>	: <i>İslâm Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)</i>
<i>JA</i>	: <i>Journal Asiatique</i>
<i>JRAS</i>	: <i>Journal of Royal Asiatic Society</i>
km.	: kilometre
krş.	: Karşılaştırınız
Ktp.	: Kütüphane
m.	: Metre
M.	: Miladî
mad.	: Maddesi
MÜTAE	: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
n.	: dipnot
nşr.	: Neşir, neşreden
öl.	: Ölüm

<i>RE</i>	: <i>Real Encyclopedia</i>
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
<i>SAD</i>	: <i>Selçuklu Araştırmaları Dergisi</i>
<i>SI</i>	: <i>Studia Islamica</i>
<i>TAD</i>	: <i>Tarih Araştırmaları Dergisi</i>
<i>TD</i>	: <i>Tarih Dergisi</i>
<i>TİD</i>	: <i>Tarih İncelemeleri Dergisi</i>
<i>TM</i>	: <i>Türkiyat Mecmuası</i>
<i>TOEM</i>	: <i>Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası</i>
trc.	: Tercüme
ts.	: Tarihsiz
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
vrk.	: Varak
yay.	: Yayınlayan
yy.	: Yüzyıl

KAYNAKLAR

Bu çalışmada en başta İslâm kaynakları kullanılmakla beraber, özellikle Hasankeyf'in de içinde yer aldığı el-Cezire'nin fethi, yine bölgenin Türk hâkimiyetine geçişi, ardından Hasankeyf'te yaşanan Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu hâkimiyet yıllarına ve nihayetinde buranın Osmanlılar tarafından fethi gibi konulara dair bilgiler bu kaynaklardan istifade edilerek kullanılmıştır. İslâm kaynaklarının dışında Süryani ve Ermeni kaynaklarında da konumuzla ilgili orijinal bilgiler bulunmaktadır. Şehrin İslâm hâkimiyetine girmeden önceki durumu hakkında çok fazla doyurucu bilgi olmasa da mevcut bilgiler, Roma ve Bizans kaynaklarından edinilmiştir. Yazılı kaynakların tamamlayamadığı boşlukların doldurulması ve kitaplardaki bilgilerin sağlamlasının yapılması için sikkeler ve kitâbeler faydalandığımız eşsiz kaynaklar olmuştur. Bu bilgilerden hareketle kullanılan kaynaklar, şu şekilde tasnif edilebilir:

- I- İslâm Kaynakları
 - 1. Umumî Tarihler
 - 2. Vekâyinâmeler
 - 3. Şehir ve Bölge Tarihleri
 - 4. Coğrafi Eserler
 - 5. Seyahatnameler
- II- Süryani Kaynakları
- III- Ermeni Kaynakları
- IV- Roma ve Bizans Kaynakları
- V- Diğer Kaynaklar
 - 1. Kitâbeler
 - 2. Sikkeler
- VI- Araştırma Eserler

I- İslâm Kaynakları

1. Umumî Tarihler

Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçilerinden biri olan İbnü'l Esir (öl. 630/1233)'in kaleme aldığı *el-Kâmil fi't Tarih*¹ adlı umumî tarih çalışması faydalandığımız en önemli kaynaklardan biridir. Yaratılıştan başlayarak 628/1231 yılına kadar kronolojik olarak düzenlenen bu eser, özellikle Hasankeyf Artukluları ile ilgili bilgiler vermesi, İbnü'l Ezrak'ta yer alan bilgilerdeki boşlukları tamamlaması açısından önemlidir.

İbn Nazif el-Hamevî (öl. 633/1235 sonrası)'nin yaratılıştan başlayıp 633/1235 yılına kadar getirdiği *Tarihu'l Mansurî*² adlı eseri Hasankeyf Artukluları'nın son yıllarını anlatması, bölge üzerinde meydana gelen Selçuklu-Eyyubi çekişmesini vermesi açısından önemlidir.

2. Vekâyinâmeler

Hısn-ı Keyfa Vekâyinamesi adıyla tanınan *Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır* adlı eser çalışmamız açısından çok önemlidir. Özellikle Hasankeyf'teki Eyyubi hâkimiyet yılları hakkında eşsiz bilgiler sunan bu eser, Viyana Milli Kütüphanesi (mxt. 355)'de el yazması olarak bulunmaktadır. Tam olarak adı keşfedilemeyen yazarın kayıtlarından, eserin 821/1418'de tamamlandığı ve dönemin Hasankeyf Eyyubi hâkimi Ebu'l Mefâhir Süleyman'a ithaf edildiği anlaşılmaktadır. Ancak elimizdeki kaynak 778/1376-1377 yılı olayları ile sona ermektedir³. Dolayısıyla günümüze ulaşan bu el yazmasının bir kısmı eksiktir. Hasankeyf'i konu alan bir

¹ Bu çalışmada kullanılan Türkçe tercümesi: İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

² İbn Nazif el-Hamevî, *Tarihu'l Mansurî*, nşr. P. A. Gryaznevitch, Moskova 1963.

³ Bu kaynak hakkında detaylı bilgi için bkz. Claude Cahen, "Contribution de l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *Journal Asiatique*, 1955, s. 65-100.

çalışmada vekâyinâmenin kapsamlı bir şekilde ilk defa kullanılmış olması açısından bu tez ayrı bir orjinallik kazanmıştır.

Selahaddin Eyyubi'nin kâtibi ve aynı zamanda veziri olan İmadeddin Kâtip el-İsfehânî (öl. 597/1291)'nin *el-Barku's Şâmî* adlı eseri çalışmamız açısından önemli olan bir diğer kaynaktır⁴. Selahaddin Eyyubi'nin konumuz olan bölgedeki faaliyetlerini bu eserden takip edebilmekteyiz. Bu minvalde Hasankeyf Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed ile Selahaddin Eyyubi'nin Yinaloğullarına son vererek Amid'i zapt etmelerini, buranın Artuklular'a devredilmesi gibi konuları onun eserinden öğrenmekteyiz.

Konumuz için önemli bir diğer kaynak ise Şeref Han Bitlisi'nin eseridir. XVI. yüzyılın sonlarında Bitlis'te hüküm sürmüş olan Şeref Han, Farsça yazdığı Şerefname adlı eserini 1597 yılında tamamlamıştır. Eserin yazarının kaleminden çıkmış el yazması orijinali Oxford Üniversitesi'ndeki Bodleian Kütüphanesi'nde 312 numarada kayıtlıdır. Bu eser aynı zamanda M. Emin Bozarslan tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir⁵.

İbn Bibi (öl. 680/1282)'nin Anadolu Selçukluları'nın bölge üzerindeki politikalarını öğrendiğimiz *el-Evâmiru'l Alâiyye fi'l Umûri'l Alâiyye*⁶, ayrıca Harezmsahlar'ın buradaki faaliyetlerini takip ettiğimiz Nesevi (öl. 647/1249)'nin, *Şihabü'd-din Ahmed Siretü Sultan Celâlü'd-Din Mengüberti*⁷ adlı eseri vekâyinâme türünde yazılmış, çalışmamız açısından önemli diğer eserlerdir.

⁴ Biz çalışmamızda bu eserdeki konumuzla ilgili kayıtları Ramazan Şeşen'in Türkçe tercümesinden takip ettik (Ramazan Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971).

⁵ Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, Türkçe trc. M. Emin Bozarslan, İstanbul 1990.

⁶ Çalışmamızda bu eserin Mürsel Öztürk tarafından yapılmış çevirisini kullandık (İbn-i Bibi, *el-Evâmiru'l Alâiyye fi'l Umûri'l Alâiyye*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1996).

⁷ Biz bu eserin Necip Asım tarafından yapılan Türkçe tercümesini kullandık (Nesevi, *Şihabü'd-din Ahmed Siretü Sultan Celâlü'd-Din Mengüberti*, Türkçe trc. Necip Asım, İstanbul 1934).

3. Şehir ve Bölge Tarihleri

İbnü'l Erzak (öl. 577/1181 sonrası)'ın *Tarihi Meyyafarikîn ve Amid* adlı eseri konumuz açısından en önemli kaynaklardan biridir. Eserin tamamı neşredilmemekle beraber biri mufassal, diğeri ise muhtasar olmak üzere bilinen iki nüshası British Museum'da yer almaktadır. Bu eserin Mervaniler kısmını B. A. Avad⁸, Artuklular'la ilgili bölümünü Ahmet Savran⁹, Artuklular'ın 1100-1150 yılları arasını kapsayan kısmını Carole Hillenbrand¹⁰ yayınlamıştır. Bu çalışmada, bu neşirlerden ve bunların Türkçe tercümelerinden faydalanılmıştır.

Bunun dışında Hasankeyf'le ilgili önemli kaynaklardan bir diğeri ise İbn Şeddad (öl. 684/1285)'ın *el-A'laku'l-Hâtira fi Zikri Ümerâü'ş-Şam ve'l Cezire* adlı eseridir¹¹. Hasankeyf hakkında çok kıymetli bilgiler veren bu eser başvurduğumuz önemli kaynaklardan bir diğereğidir. Örneğın şehrin fizikî yapısıyla ilgili önemli bilgileri bu eserden öğrenmekteyiz.

Usâme ibn Munkız (öl. 584/1188)'ın *Kitabü'l İtibar*¹² adlı eseri Hasankeyf Atuklularının bölgedeki faaliyetleri hakkında genel hatlarıyla bilgi vermesi açısından önemlidir.

⁸ B. A. Avad, *Tarihu'l Farikî ed-Devleti'l Mervaniyye*, Kahire 1959; Türkçe trc. M. Emin Bozarşlan, *Mervani Kürtleri Tarihi*, İstanbul 1975.

⁹ Ahmet Savran, *The History of Mayyâfarikîn and Amid*, Erzurum 1986; Türkçe trc. *Meyyafarikin ve Amid Tarihi -Artuklular Kısmı-*, Erzurum 1991.

¹⁰ Carole Hillenbrand, *A Muslim Principality in Crusader Times –The Early Artuqid State-*, İstanbul 1990.

¹¹ İbn Şeddad, *el-A'laku'l-Hâtira fi Zikri Ümerâü'ş-Şam ve'l Cezire*, III/I-II, nşr. Y Abbare, Dimaşk 1978.

¹² Biz bu eserin Türkçe tercümesini kullandık (*İbn Munkız Haçlılara Karşı*, Türkçe trc. Selahattin Hacıoğlu, İstanbul 2005).

4. Coğrafi Eserler

Yakut el-Hamevî (öl. 626/1229)'nin alfabetik olarak düzenlenmiş, büyük bir coğrafya ansiklopedisi olarak nitelendirilebilecek *Mucemu'l Buldan*¹³ adlı eseri konumuz hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Hamdullah el-Mustevfi(öl. 750/1350)'nin *Nuzhetü'l Kulûb*¹⁴ adlı Farsça yazılmış eseri Hasankeyf'in ve çevresindeki yerlerin vergi oranlarını vererek, şehrin iktisadî yapısı hakkında, dönemine ışık tutmaktadır. Yine onunla çağdaş olan bir diğer coğrafyacı Ebu'l Fida(öl. 732/1331)'nin *Takvimu'l Buldan*¹⁵ adlı eseri bu çalışmada faydalanılan önemli coğrafya kaynak eserlerindedir.

Aynı zamanda İbn Fakih(öl. 930 yılı civarı)'in *Kitabu'l Buldan*, İstahrî(öl. 960 yılı civarı)'nin *Kitabu'l Mesâlik ve'l Memâlik*, İbn Havkal(öl. 980 yılı civarı)'ın *Sûretu'l Arz*, Makdisî(öl. 990 yılı civarı)'nin *Ahsenü't Tekâsim fî Marifetü'l Ekâlim* adlı eserleri Hasankeyf'e dair bilgiler vermektedir. İsimleri sayılan bu eserlerden *Sûretu'l Arz* diğerlerinden biraz farklılık taşır. Çünkü bu esere yazarından başka XII. yüzyılda yaşadığı anlaşılan bilinmeyen bir kişi tarafından ilaveler yapılmıştır. Özellikle onun yapmış olduğu bu ilaveler konumuz açısından oldukça önemlidir.

5. Seyahatnâmeler

Ortaçağ İslâm seyyahlarından ne XI. yüzyılın ortalarında Diyar-ı Bekr bölgesini de içine alan kapsamlı bir seyahat yapan İranlı şair Nasır-ı Hüsrev, ne XII. yüzyılın son çeyreğinde bu bölgeye gelen Endülüslü seyyah İbn Cübeyr, ne de XIV. yüzyılda yaşamış İslâm dünyasının en büyük seyyahlarından kabul edilen Endülüslü

¹³ Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Bıldan*, I - IV, nşr. F. Abdülaziz, Beyrut 1996.

¹⁴ Çalışmamızda bu eserin İngilizce tercümesini kullandık (Hamdullah el-Müstevfi, *Nuzhetu'l- Kulûb*, nşr. ve İng. trc. G. le Strange, Londra 1915).

¹⁵ Ebu'l Fida, *Takvimu'l - Buldan*, nşr. M. Reinaud, Beyrut tarihsiz.

İbn Batuta ne yazık ki Hasankeyf'e uğramamıştır. Hasankeyf'e dair bilgi veren seyyahların birçoğu Batılı olup onların da önemli kısmı bizim konu aldığımız dönemden sonra burayı gezmişlerdir.

Hasankeyf'in tarihî süreç içerisindeki değişimini takip etmemize katkı yapan seyyahlardan bu çalışmada kullanılanların isimlerini burada belirtmemiz yerinde olacaktır. Bunlardan Venedik elçisi sıfatıyla Akkoyunlu Devleti hükümdarı Uzun Hasan'a gönderilmiş Josaphat Barbaro (öl. 1494), Uzun Hasan'ın payitahtı Tebriz'e giderken Hasankeyf'ten geçmiş burayla ilgili gözlemlerini bizlerle paylaşmıştır¹⁶. Barbaro'yla çağdaş Flaman asıllı soylu bir kişi olan Joos van Ghistele (öl. 1520), 1481-1485 yılları arasında Suriye, İran ve Mısır'a seyahatler yapmıştır. İran'a yapmış olduğu seyahatinde yolu Hasankeyf'e düşen Ghistele, şehir hakkında bizlere değerli bilgiler vermektedir¹⁷. Bunların dışında 1835-1839 yılları arasında Türk ordusunda askerî öğretmen ve tahkimat uzmanı olarak çalışmış Alman subay Helmuth von Moltke (öl. 1891)¹⁸, XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem Britanya konsolosu vasfıyla Anadolu'da bulunan J. G. Taylor¹⁹, yine XIX. yy. ortalarında şehrimize uğrayan Alman seyyah Carl Sandreczki (öl. 1892)²⁰, Alman Gustav Pauli²¹, gezi notları 1892'de Fransızca olarak yayınlanmış olan Fransız Comte de Cholet²², 1898-1899 yıllarında bölgemizde bilimsel amaçlı bir seyahat gerçekleştirmiş olan Alman asıllı Asurolog, Tarihçi Carl Friederich Lehmann-Haupt (öl. 1938)²³, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde şehrimize gelen Alman Samuel Guyer²⁴ ve

¹⁶ Biz onun eserinin Türkçe çevirisin kullandık (Josaphat Barbaro, Anadolu'ya ve İran'a Seyahat, Türkçe trc. Tufan Gündüz, İstanbul 2005).

¹⁷ Ambrosius Zeebout, Tuoyage van Mher Van Ghistele, edit. R.J.G.A.A. Gaspar, Book VII, 5, 2006.

¹⁸ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Türkçe trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1999.

¹⁹ J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, XXXV (1865), s. 21 -58.

²⁰ C. Sandreczki, *Reise Nach Mosul und Urmia*, Stuttgart 1857.

²¹ Gustav Pauli, "Von Hesn Kefa am Tigris bis Bagdad", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Lübeck*, XII, 1889, s. 76-121.

²² A.P. Cholet, *Voyage en Turquie d'Asie, Armenie, Kurdistan et Mesopotamie*, Paris 1892.

²³ C. F. Lehmann - Haupt, *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin 1910.

İngiliz istihbaratında çalışmış bayan ajan Gertrude Bell (öl. 1926)²⁵'in seyahat izlenimleri şehrin tarihî ve fiziksel yapısıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir.

Ayrıca, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bir memuru olan Ali Bey, 1884–1888 yılları arasında bölgeye yapmış olduğu gezilerde Hasankeyf'e de uğramış, şehrin dönemindeki sosyal durumu hakkında önemli bilgiler vermiştir²⁶.

II- Süryani Kaynakları

Malatya metropoliti Süryani Mihail(öl. 1200)'in *Vekâyinamesi*²⁷ Süryani kaynakları arasında çalışmamızda bize yardımcı olan en önemli kaynaktır. XII. yüzyıla ait diğer kaynaklarda verilmeyen birçok konuya değinen bu kaynağın dışında, Ebu'l Farac(öl. 685/1286)'ın *Vekâyinâmesi*²⁸ de bizim için önemlidir.

III- Ermeni Kaynakları

Çalışmamızda Ermeni kaynaklarından Urfalı Mateos(530/1136 yılı sonrası)'un *Vekâyinâmesi*²⁹'nden faydalandık. 952-1136 yılları arasını konu alan bu vekâyinâme Hasankeyf'in de içinde yer aldığı Diyar-ı Bekr bölgesine yapılan ilk Selçuklu akınları hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir.

²⁴ Samuel Guyer, "Durch die Schluchten Kurdistans" *Meine Tigrisfahrt, Baseler Nachrichten*, Verling in Berlin 1923.

²⁵ www.gerty.ncl.ac.uk

²⁶ Ali Bey, *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk*, haz. Cahit Kayra, İstanbul 2003.

²⁷ Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha).

²⁸ Ebu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I-II, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987.

²⁹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1137 - 1162)*, Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Ankara 1987.

IV- Roma ve Bizans Kaynakları

I. yy. Roma tarihçisi Pliny'nin *Natural History*³⁰ adlı eseri, IV. yy. müelliflerinden Antakyalı Ammianus Marcelinius'un tarihi³¹ ve VI. yy. Bizans tarihçisi Procopius'un Sasani-Bizans savaşlarını konu aldığı eseri³² başvurduğumuz başlıca Roma-Bizans kaynaklarıdır. Bu eserlerle Hasankeyf'in tarihî coğrafyası ve adının tarihî süreç içerisinde farklı kullanımları hakkında değerli bilgiler vermesi açısından önemlidir.

V- Diğer Kaynaklar

1. Kitâbeler

Hasankeyf'te günümüzde birçoğu harap durumda olan tarihî eserlere ait bazı kitabeler günümüze ulaşmıştır. Bunlar okunmakla beraber, bu çalışmada Albert Gabriel³³'in ve Hüseyin Yurttaş³⁴'in eserlerinden faydalanılmıştır.

2. Sikkeler

Bir darphanenin bulunduğunu bildiğimiz Hasankeyf'te çeşitli dönemlerde sikkeler bastırılmıştır. Şehirde, Hasankeyf Artukluları'na, Hasankeyf Eyyubileri'ne ait sikkeler bulunmuştur. Hatta Hasankeyf'te Akkoyunlular adına basılmış, buradaki Akkoyunlu hâkimiyetini tescilleyen sikkeler de bulunmuştur. Yine burada Osmanlı Devleti hâkimiyetinin ilk yıllarına işaret eden Yavuz Sultan Selim adına 1516 yılında bastırılmış bir sikke ortaya çıkarılmıştır. İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk'un

³⁰ Plinius, *Natural History*, VI / 26, İng. trc. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge 1999.

³¹ Ammianus Marcellinus, *Roman History*, book XXIII, 22 , İng. trc. John C. Rolfe, Londra 1935-1939.

³² Procopius, *De Aedificiis*, İng. trc.H. B. Dewing, VII, Loeb Classical Library, Londra 2002.

³³ Albert Gabriel, *Voyages Archeologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1940.

³⁴ Hüseyin Yurttaş, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri* (2 cilt), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 1991.

çalışmalarından faydalanmanın yanı sıra, bu sikkelerin resimlerine internetteki çeşitli müzayede ve koleksiyon sitelerinden ulaşılmıştır.

3. Araştırma Eserler

Besim Darkot'un *İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı "*Hasankeyf*" maddesi, Remzi Ataoğlu'nun Hasankeyf Artuklu Beyliği'ni konu alan doktora çalışması, Hüseyin Yurttaş'ın Hasankeyf'teki tarihî eserleri çalıştığı doktora tezi, Yusuf Oğuzoğlu'nun *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde yazdığı "*Hasankeyf*" maddesi, Oluş Arık'ın *Üç Dünya'nın Buluştuğu Kent: Hasankeyf* adlı çalışması ve Burhan Zengin'in *Hasankeyf Tarihi ve Tarihi Eserleri* adlı kitabı faydalanılan başlıca araştırma eserler olmuştur.

GİRİŞ

Günümüzde Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırlarında yer alan Batman ilinin küçük bir ilçesi olarak karşımıza çıkan Hasankeyf, 1990 yılından önce Mardin'e bağlı Gercüş ilçesinin bir nahiyesi durumundaydı. 37°-43' enlemlerinde, 41°-24' boylamlarında yer alan Hasankeyf, Dicle Nehri'nin doğu kıyısında, adı geçen il merkezine yaklaşık 35 km mesafede yer almaktadır. Güneyinde Mardin-Midyat Eşiği'nin, kuzeyinde önemli petrol yataklarına sahip Raman Dağları'nın, doğusunda Karakaş Dağı'nın yer aldığı Hasankeyf, ortalama 480-500 m. yükseklikte, Batman-Mardin ve Batman-Şırnak ana karayolları üzerinde bulunmaktadır. 2007 yılı sayımında toplam nüfusu 7.207 olarak kaydedilen Hasankeyf'in sınırları, kuzeyinde Batman il merkezi ve Beşiri ilçesi, güneyinde Batman ili ve Gercüş ilçesi, doğusunda Siirt ili, batısında ise Gercüş ilçesi ve Batman ile çevrilidir¹.

Yukarı Dicle Havzası yerleşmelerinden biri olan Hasankeyf'i hem coğrafi hem de stratejik açıdan önemli kılan özelliklerinden biri hiç şüphesiz Dicle Nehri'nin kıyısında kurulmuş olmasıdır. Toplam uzunluğu 1900 km olan ve bunun 523 km'sinin Türkiye sınırları içerisinde uzandığı Dicle Nehri²'nin Hasankeyf çevresinde tabanının genişlemiş olduğu, burayı hem yerleşim hem de nehir taşımacılığında uygun bir liman yaptığı görülür. Ayrıca Dicle Nehri'ne Hasankeyf çevresinden çok sayıda akarsu dökülmektedir. Bunlar, arazinin yükseltisi, eğimi ve iklim koşullarının uygunluğu ölçüsünde oluşmuş ve ortalama 15-20 km uzunluğunda olup, akıntıları yönünde dik yamaçlı vadiler meydana getirmişlerdir³.

¹ Ahmet Yıldırım, *Hasankeyf –Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Fiziki Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara 2004, s. 1; Banu Ergin Yıldırım, *Hasankeyf İlçe Merkezinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Elazığ 2006, s. 1.

² A. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 195.

³ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 95.

Harita 1: Hasankeyf ve çevresini gösteren harita.

Hasankeyf yerleşimi, açık gri, bej renklerde, orta dayanıklılıkta, kalın kumlu kireç taşlarının oluşturduğu bir formasyon içinde yer almaktadır⁴. Jeolojik yapısının kalker grubu kayalardan oluşması Hasankeyf kale şehrinin yamaçlarında karstik erime süreçlerinin etkili olmasına sebep olmuştur. Bu karstik erime süreci ilçe merkezinin bulunduğu vadi yamaçlarında büyük mağara sistemleri oluşturmaktan ziyade, yamaç oyuntuları oluşmasına neden olmuştur. Bu oyuntular, ileride bahsedileceği üzere işlenmeye uygun kayaların avantajıyla, yöre halkı tarafından işlenerek bugün ki mağara evler meydana getirilmiştir⁵.

⁴ Vedat Doyuran; Vedat Toprak; Haluk Akgün, “Hasankeyf Yerleşim Alanının Jeoteknik Problemleri”, *Ilisu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1999 Yılı Çalışmaları*, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001, s. 834.

⁵ B. E. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 8. 1967 yılına kadar ilçe halkının mesken olarak kullandığı bu mağaralar doğal mağara özelliği taşımamakla birlikte, yöre halkı tarafından kayalar işlenerek oluşturulmuştur. Yöre halkı, 1967 yılına kadar bu mağaralarda yaşamış, bu tarihten itibaren devlet tarafından yapılan konutlara yerleştirilmiştir. Günümüzde halen bu mağara evler hayvanlar için barınak, turistik amaçlı dükkân gibi farklı amaçlarla kullanılmaktadır; Ayrıca Hasankeyf ve çevresinin jeolojik yapısı hakkında daha geniş bilgi için bkz. A. Yıldırım, *a.g.t.*; Ayhan Sansar, *Hasankeyf (Batman) Civarının Jeolojisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı, İstanbul 1992.

Hasankeyf ve çevresinde, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin büyük bir kısmında olduğu gibi yarı karasal iklim görülmektedir. Bu iklimin özelliklerine göre Hasankeyf'in yazları çok sıcak ve kurak, kışları ise soğuk ve yağışlı geçmektedir. Hasankeyf'in yakınında yer alan Batman meteoroloji istasyonunun 43 yıllık verilerine göre Batman'da yıllık ortalama sıcaklığın 16,3 °C, yıllık ortalama yağış miktarının ise 491,3 mm. olduğu görülür⁶.

Öte yandan Hasankeyf ve çevresinin Mezopotamya flora bölgesi içinde yer aldığı görülmektedir. Bitki örtüsü özellikleri bakımından yörede, iki ana bitki grubu yer almaktadır. Bunlar step ve meşe ormanı formasyonlarıdır. Yörede daha ziyade yaygın olan bitki örtüsü step formasyonudur. Bunda etkili olan unsur ise yarı kurak iklim şartlarıdır⁷.

Hasankeyf, Yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya ve Doğu'dan Batı'ya geçiş güzergahlarından biri üzerinde bulunmaktadır. Bu pozisyonu onu özel yerleşimlerden biri yapmıştır. Diğer taraftan yukarıda bahsettiğimiz üzere Dicle Nehri'nin kıyısında yer alması buranın ayrı bir artısı olmuştur. Özellikle Ortaçağ'da Diyarbakır (Amid)'dan başlayıp, buradan Cizre (Ceziret-i İbn Ömer)'ye ve ardından Musul'a ulaşan nehir taşımacılığında önemli bir liman görevi üstlenen Hasankeyf, bu coğrafi özelliğinin nimetlerinden faydalanmayı bilmiştir⁸. Dolayısıyla Dicle Nehri Hasankeyf'e ayrı bir değer katmış, ticarî anlamda burası için bir getiri sağlamıştır. Ayrıca nehrin güney kıyısında bulunan yaklaşık yüz metre yüksekliğindeki yalçın kaya kütlesi, doğal korunaklı, ulaşılması ve ele geçirilmesi zor yapısıyla burayı daha da önemli kılmıştır. Tüm bu özellikleri sebebiyle Hasankeyf, devletler politikasında ele geçirilmesi gereken önemli bir üs olarak görülmüş, bu durum ilk olarak Roma-İran mücadelelerinde açık şekilde kendini göstermiştir. Devam eden süreçte

⁶ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 161, 191.

⁷ A. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 216; B. E. Yıldırım, *a.g.t.*, s. 1.

⁸ Adnan Çevik, *XI-XIII. yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 107.

Hasankeyf zaman zaman arka planda kalmışsa da XII. yüzyılın başında Artuklular tarafından başkentlik payesiyle taçlandırılmış, yüz otuz yıl kadar bu böyle devam etmiştir. Ardından Eyyubi hâkimiyetini yaşayan şehir, kısa bir süre de Akkoyunlu egemenliği altında kalmıştır. Kısa süren Akkoyunlu hâkimiyetinin ardından tekrar Eyyubiler'in eline geçen Hasankeyf, eski önemini kaybetmeye başlamakla birlikte, nihayetinde XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.

Bu genel bilgilerin ardından Hasankeyf'in içinde yer aldığı bölgenin tarihsel coğrafyasını açıklayabiliriz. Hasankeyf yerleşim yerinin varlığına dair en eski bilgiyi Yeni Asur (M.Ö.912 / M.Ö.609) döneminde Asur kralı olarak gördüğümüz II. Assurnasibal (M.Ö.884 / M.Ö.859)'in yıllıklarından öğrenmekteyiz. İlk olarak, Asur yıllıklarında “*Kipani*” kaydıyla rastladığımız⁹ Hasankeyf'in de içinde bulunduğu Yukarı Dicle Havzası'nın ve çevresinin, Yeni Asur dönemindeki tarihî coğrafyasını genel hatlarıyla açıklamamız yerinde olacaktır. Karacadağ volkanik kütesinden, doğuda Dicle Nehri'nin yardığı vadiye kadar uzanan bölge Mardin-Midyat eşiğidir ki; bu eşiğin doğusunda kalan bazalt ve kalker kayalardan müteşekkil bölge Asur kaynaklarında “*Kaşyari*” olarak tanımlanmaktadır¹⁰. Kaşyari bölgesinin batısına tekabül eden, bugün ki Mazı Dağı (1252 m.)'nin bulunduğu bölge ise bu devirde “*İzalla/İzala*” toprakları olarak anılmaktadır¹¹. Diğer taraftan Asur kaynaklarında Dicle Nehri'nin adının “*Diglat*” olarak geçtiği görülmektedir. Yine Asur yazıtlarında karşılaştığımız “*Amedi*” bugün ki Diyarbakır şehrine lokalize edilmekte olup, onun da içinde yer aldığı, Asur Devleti'nin eyaleti olmadan önce, bir süre başkentliğini yaptığı Aramilerce kurulan “*Bit Zamani*” ülkesi söz konusu şehrin çevresinde yer

⁹ II. Assurnasibal'in yıllıkları için bkz. www.maravot.com/Phrygian1h.html; ayrıca bkz. mcadams.posc.mu.edu/txt/ah/Assyria/Inscra02.html-70k. Bu konu hakkında daha detaylı bilgiyi Hasankeyf'in adını anlatacağımız bahiste vereceğiz.

¹⁰ Maximilian Streck, “Tûr Abdin”, *IA*, XII/II, s. 98; V. Minorsky, “Mardin”, *IA*, VIII, s. 317; Adnan Çevik, “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihî Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I, Tarih – Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 106.

¹¹ Kemalettin Köroğlu, *Üçtepe*, I, Ankara 1998, s. 79.

almaktadır¹². Ayrıca Yeni Asur döneminde önemli bir yol güzergahı üzerinde bulunduğu anlaşılan, günümüzdeki Savur'u karşılayan “Şura” ve “Matiatu” yani bugün ki Midyat'ın da bölgenin mühim merkezleri olduğu düşünülmektedir. Bunların dışında bu çevrede yer alan, lokalizasyonu tamamlanmış diğer önemli Asur şehirleri Nasibina (Nusaybin), Nabula (Gırnavaç Höyüğü), Argania (Ergani), Amadani (Maden), Guzana (Halaf), Tuhsan (Üçtepe), Madara (Pınarbaşı)'dır¹³

İlk defa Yeni Asur döneminde yazılan yıllıklar aracılığıyla varlığından haberdar olduğumuz Hasankeyf'in, bu devirden itibaren uzun süre tarih sahnesinde aktif bir rol üstlenemediğini söyleyebiliriz. Şöyle ki Yeni Asur döneminden IV. yüzyıla kadar ki süreç içerisinde yazılan kaynaklarda bir kaç istisnanın dışında Hasankeyf'e işaret eden bir kayda rastlamıyoruz. Tâ ki IV. yüzyıla gelindiğinde şehrimiz üzerindeki puslu ve karanlık havanın biraz berraklaştığını, şehrimizin tarih sahnesinde daha önemli görevler üstlenme noktasında ilk adımları attığını görebiliyoruz. Daha önce bahsettiğimiz üzere Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölge, önce Roma-Pers, daha sonra ise Doğu Roma-Sasani arasında bir mücadele sahası haline gelmiştir. İşte bu mücadelenin devam ettiği süreçte Sasani saldırılarından usanan Doğu Roma İmparatoru II. Konstantinos (337-361) bir dizi önlemler almak zorunda kalmıştır. İmparator, ilk önlem olarak kaybedilen Nusaybin'in yerine, Diyarbakır'ı Mezopotamya Eyaleti¹⁴,nin merkezliğine getirmiş, diğer taraftan Hasankeyf (Cepha)'e bir kale inşa ettirerek burayı Batman Çayı ile

¹² Köroğlu, *a.g.e.*, s. 23-24; Olaf A. Toffteen, “Notes an Assyrian and Babylonian Geography”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, XXIII, no. 4 (Temmuz 2007), s. 350-351.

¹³ Geniş bilgi için bkz. Köroğlu, *a.g.e.*; A. T. Olmstead, “The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal”, *Journal of the American Oriental Society*, XXXVIII, 1918, s.209-263.

¹⁴ Roma İmparatoru Traianus (98-117)'un iktidarının son yıllarında İran üzerine düzenlediği, Roma ordularının daimî sınırlarını ilk defa Fırat'ın doğusuna kaydırıldığı seferin sonrasında, imparator Dicle ve Fırat arasında Mezopotamya adını verdiği bu eyaleti kurmuştur; F. Millar, *The Roman Near East 31 B.C. – AD. 337*, Harvard University, Londra 1993, s. 481– 482; Turhan Kaçar, “Mezopotamya'da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin'in Düşüşü”, *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (26-27-28 Mayıs 2006), edit. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 132.

Siirt arasında uzanan tarihî Arzenen bölgesinin merkezliğine terfi ettirmiştir¹⁵. Bu bilgiden anlaşılacağı üzere II. Konstantinos zamanında Hasankeyf, Mezopotamya Eyaletine bağlı tarihî Arzenen Bölgesi'nin merkezi olarak bulunmaktadır.

Arap kaynaklarında, el-Cezire bölgesinde, Diyar-ı Bekr¹⁶ den bir şehir olarak tanıtilen Hasankeyf'in İslâm dönemi için yapacağımız topografik tanımlarını daha iyi anlayabilmek için el-Cezire'nin ve Diyar-ı Bekr Bölgesi'nin sınırlarını belirlememiz yerinde olacaktır¹⁷. Fırat ve Dicle arasındaki bölgeye Grek kaynaklarında Mezopotamya denilirken; Araplar tarafından bu bölge iki kısma ayrılmış, güneyine Sevad veya Irak, kuzeyine de el-Cezire adı verilmiştir¹⁸. Kabaca el-Cezire, Yukarı Mezopotamya'yı ifade etmektedir. Ancak bu bölgenin sınırları tarihî süreç içerisinde sürekli değişiklik göstermiştir¹⁹.

İran'dan Suriye ve Mısır'a, Basra ve Bağdat'tan Anadolu'ya giden ticaret yollarının buradan geçmesi sebebiyle ayrı bir öneme sahip olan el-Cezire, bazı Arap aşiretlerinin bölgeye yerleşme pozisyonlarına göre üç kısma ayrılmaktadır. Bu Arap kabilelerinden ikisi, İslâm hâkimiyeti öncesi Sasani Devleti'nin tahakkümünde Basra ve Kufe bölgelerinde yaşayan Rebia ve Mudar aşiretleridir. İslâm hâkimiyeti öncesinde bu Adnanî kabileleri el-Cezire'ye göçe başlamış, bu göçler İslâm fethiyle beraber hızla devam etmiştir. Nihayetinde el-Cezire, Diyar-ı Rebia ve Diyar-ı Mudar altında iki idarî bölgeye ayrılmıştır. Bekr bin Vail'in kabilesine bağlı gruplar ise IX.

¹⁵ Mor Yakup veya Salahlı Yakup'tan naklen Mor Afrem Bet-Barşawmo, *Tur Abdin Tarihi*, Arapça'dan Türkçe'ye trc. Vahap Kelat, Mardin 1996, s. 16; ayrıca krş. Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970, s. 4 ve Andrew Palmer, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur Abdin*, Cambridge 1990, s. xxii.

¹⁶ Diyar-ı Bekr Bölgesi, X. yüzyıla kadar Diyar-ı Rebia'ya bağlı iken bu yüzyıldan itibaren müstakil bir bölge olarak karşımıza çıkar (Çevik, *a.g.t.*, s. 53; a. mlf., "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat...", s. 122). Dolayısıyla X. yüzyıldan önce Hasankeyf, Diyar-ı Rebia'dan bir şehirdir.

¹⁷ Ortaçağ Arap kaynaklarındaki Hasankeyf'in coğrafi tanımı için bkz. Makdisî, *Ahsenu't – Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Beyrut 1987, s. 215; Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldan*, II, nşr. F. Abdülaziz, Beyrut 1996, s. 306; İbn Şeddad, *el-Alâku'l-Hatira fi Zikri Ümerâ'i-Şam ve'l – Cezire*, III/II, nşr. Y. Abbare, Dimaşk 1978; Ebu'l Fida, *Takvimu'l – Buldan*, nşr. M. Reinaud, Beyrut tarihsiz, s. 280.

¹⁸ Çevik, *a.g.t.*, s. 44.

¹⁹ Ramazan Şeşen, "Cezire", *DİA*, VII, s. 509.

yüzyıla kadar Diyar-ı Rebia'dan sayılmıştır. Bu yüzyılda Yukarı Dicle Havzasına daha fazla yayılma ve yerleşme imkânı bulan Bekr b. Vail'in kabilesi burada Diyar-ı Bekr adıyla yeni bir müstakil bölge meydana getirmiştir²⁰. Böylece IX.-X. yüzyıllardan itibaren el-Cezire, Diyar-ı Rebia, Diyar-ı Mudar ve Diyar-ı Bekr mintikalarından müteşekkil bir bölgenin adı olmuş, bu durum Ortaçağ'ın sonuna kadar da böyle devam etmiştir.

X. yüzyılda müstakil bir bölge olarak karşımıza çıkan Diyar-ı Bekr'in sınırları içerisinde Hasankeyf (Hısn-ı Keyfa)'in yer aldığını daha önce söylemiştik. Bu bölgede ayrıca Diyarbakır (Amid), Silvan (Meyyafarikin), Erzen, Siirt, Mardin gibi Ortaçağ'ın önemli şehirleri de yer almaktadır²¹.

Harita 2: X. yüzyılda el-Cezire'nin idarî durumunu gösteren harita.

²⁰ M. Canard, *Historie de la Dynastic des H'amdandides de Jazira et de Syrie*, Paris 1953, s. 77; M. Canard, "al-Djazira", EI², II, s. 523; Çevik, *a.g.t.*, s. 53; a. mlf., "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat...", s. 121-122.

²¹ Çevik, *a.g.t.*, s. 63-70; a. mlf., "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat...", s. 122. Ayrıca, Nusaybin (Nisibin), Musul, Dara, Ceylanpınar (Resu'layn), Cizre (Ceziret-i İbn Ömer), Sincar, Kızıltepe (Düneysir) ve Habur Diyar-ı Rebia bölgesinde yer almaktadır. Diyar-ı Mudar-ın önemli şehirleri ise Harran, Rakka, Urfa (Ruha), Suruc, Samsat, Viranşehir (Tell Mevzan) ve Cumlin (Cemalin)'dir (Canard, *a.g.e.*, s. 77; Çevik, *a.g.t.*, s. 55-62; a. mlf., "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat...", s. 121-122). el-Cezire'nin idarî taksimatıyla ilgili daha fazla bilgi için ayrıca bkz. Canard, "al-Djazira"; Le Strange, *a.g.e.*; Çevik, *a.g.t.*

BİRİNCİ BÖLÜM

HASANKEYF'İN SİYASÎ TARİHİ

A- HASANKEYF'İN ADI VE KURULUŞU

I- HASANKEYF'İN ADI

Hasankeyf adının menşei ve anlamı konusunda farklı görüşler yer almaktadır. Bu görüşlerden biri daha önce belirttiğimiz üzere Hasankeyf adının ilk defa Asur yıllıklarında geçtiği iddiasıdır. Bu iddiaya göre Asur kralı II. Assurnasibal (M.Ö 884/859)'in yıllıklarında geçen “*Kipani*” yer adı bugün ki Hasankeyf'in bulunduğu coğrafyayı ifade etmektedir. Bu yıllıklarda, II. Assurnasibal'in Kalakh²², dan hareket ederek, Dicle'nin karşısına geçtiği ve Kipani toprağına girdiği, Huzirina²³, da buranın yöneticilerinden haraç aldığı yazmaktadır²⁴. Bölge üzerine çalışan bazı araştırmacılar bu bilgilere dayanarak günümüz Hasankeyf'inin Kipani topraklarının merkezi olduğunu iddia etmektedir²⁵. Asur yıllıklarının, Huzirina'yı Harran'ın kuzeyindeki Sultanhisar'a değil de, Nisibin (Nusaybin)'in bir günlük batı istikametinde bir yere lokalize ediyor olması bu iddiaları desteklemektedir²⁶. Çünkü Asur yıllıklarında tarifi yapılan Huzirina, bugün ki Hasankeyf'e daha yakındır. Ayrıca daha sonra bahsedeceğimiz üzere şehrin adının kullanım şekilleri arasındaki fonetik uyum dikkate alındığında “*Kipani*”nin bugün ki Hasankeyf topraklarını ifade ediyor olma olasılığı güçlüdür.

²² Kalakh veya Calach, Kuzey Irak'ta Musul'un güneyinde yer almaktadır. Modern adı Nimrud'dur (<http://en.wikipedia.org/wiki/Nimrud>).

²³ Huzirina bugün Harran'ın kuzeyinde yer alan Sultanhisar'a lokalize edilse de, Asur yıllıklarında buranın bugün ki Nusaybin'in batısında yer aldığı ve Nusaybin'e en fazla bir günlük mesafede olduğu yazılıdır (J. F. Finkelstein, “Assyrian Contracts from Sultantepe”, *Anatolian Studies*, VII, 1957, s. 137).

²⁴ II. Assurnasibal'in yıllıkları için bkz. (www.maravot.com/Phrygian1h.html); ayrıca bkz. mcadams.posc.mu.edu/txt/ah/Assyria/Inscra02.html-70k.

²⁵ C. F. Lehmann - Haupt, *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin 1910, s. 375; J. G. Taylor ise erken Asur yazıtlarında buranın Keppa ve Hesnet Keppa şeklinde geçtiğini yazar (J. G. Taylor, "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, XXXV, 1865, s. 34). Ancak Asur yıllıklarında biz Keppa veya Hesnet Keppa şeklinde bir kayda rastlamadık.

²⁶ Finkelstein, *a.g.m.*, s. 137.

I. yüzyıla geldiğimizde şehrin adının Asur yıllıklarından biraz daha farklı olarak “*Cephenia*” şeklinde kullanımına şahit oluyoruz. Bu dönemde yaşamış Roma tarihçisi Plinius, Büyük Armenia sınırındaki ülkeleri tanıtırken: “*Commegene*’ye doğru eğimlenen dağın önünü kaplayan Büyük Armenia, *Cephenia* ile bitişiktir ki onun her iki tarafı da yokuştur. O da Asur topraklarının başladığı Adiabene ile sınırdır” demiştir²⁷. Ünlü Alman Asurolog Lehmann-Haupt, Plinius’un eserinde bahsettiği “*Cephenia*”nın coğrafi konum itibarıyla bugün ki Hasankeyf’le aynı yeri ifade ettiği yorumunu yapmıştır²⁸. Lehmann-Haupt’un bu iddiasını doğru yorumlayabilmemiz için öncelikle Adiabene’nin sınırlarını bilmemiz gerekmektedir.

I. yüzyılda Asur Krallığı’nın bir vassalı olarak, Erbil merkezli yarı bağımsız hükümlerlik sürmüş olan Adiabene, Yukarı Zap ve Aşağı Zap Nehirleri arasındaki bölgede yer almaktadır²⁹. Bu coğrafi tanımdan farklı olarak Plinius, eserinin devamında Nisibin (Nusaybin)’i Adiabene’nin içinde sayarak³⁰, Adiabene’nin sınırlarını bizim incelediğimiz bölgenin daha da yakınına getirmektedir. Ancak ne onunla çağdaş, ne de ondan sonraki kaynaklarda Nisibin Adiabene sınırları içerisinde sayılmamıştır. I. yüzyılda yaşamış coğrafyacı Strabon, Asur ülkesi sınırındaki bölgeleri tanıtırken Nisibin’i ayrı bir yer olarak zikretmektedir³¹. Yine IV. yy. Roma tarihçisi Ammianus Marcellinus da Adiabene sınırları içinde yer alan şehirleri sayarken Nisibin’e yer vermemektedir³². Pliny’nin verdiği bilgilerle diğer kaynaklarda verilen bilgilerin farklı olma nedeni, Nisibin’in 37 yılında Parth Kralı

²⁷ Plinius, *Natural History*, VI, 26, İngilizce trc. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge 1999, s. 369.

²⁸ Lehmann – Haupt, *a.g.e.*, s. 375.

²⁹ Fraenkel, “Adiabene”, *Real Encyclopedie*, I, Stuttgart 1896, s. 360; ayrıca bkz. <http://en.wikipedia.org/wiki/adiaben>

³⁰ Plinius, s. 369.

³¹ Strabon, *Geography*, XVI, İngilizce trc. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, Londra 2000, s. 193.

³² Ammianus Marcellinus, *Roman History*, XXIII, 22, İngilizce trc. John C. Rolfe, Londra 1935-1939, s. 334; Ammianus Ecbatana, Arbela (Erbil), Guegamala’nın Adiabene sınırları içinde yer aldığını yazmaktadır(Marcellinus, *aynı yer*).

III. Artabanus (öl. 38) tarafından Adiabene kralı İzates (öl. 55)'e sadakatının bir ödülü olarak hediye edilmesi olsa gerektir³³.

Bizi burada esas ilgilendiren konu Plinius'un Adiabene ve Büyük Armenia arasında bir yer olarak kaydettiği “*Cephenia*”nın bugün ki Hasankeyf'i ifade edip etmediğidir. Plinius'un, sınırları tarih içerisinde sıklıkla değişen Büyük Armenia olarak belirtilen bölgeyi, *Cephenia* ile sınır olarak göstermesi, ayrıca Nisibin'i Adiabene sınırları içinde sayarak bizim konumuz olan bölgeye yaklaştırıp, bölgenin coğrafyasını o şekilde yorumlaması bu tezi güçlendirmektedir. Eski Asur yıllıklarında şehrin adının “*Kipani*” yazılışıyla geçtiği yönündeki iddia, aynı zamanda VI. yy. Doğu Roma tarihçisi Procopius'da da buranın isminin “*Ciphas*” olarak kayıtlı olması³⁴, bu adların da “*Cephenia*” ismiyle fonetik açıdan benzerliği, yine bölgede bu ada nispet edilen bir başka yerin olmaması, Lehmann-Haupt'un bu iddiasını kuvvetle muhtemel kılmaktadır.

Diğer taraftan Süryani kaynaklarında “*Hesna Kepha*” veya “*Hesna de Kepha*”, eski Ermenice'de “*Kentzy*” yazılışıyla gördüğümüz³⁵, Hasankeyf adının farklı kullanımlarını vermeye devam edelim.

Ortaçağ İslâm kaynaklarında ise burası için yaygın olarak “*Hısn Keyfa*” (كَيْفَا حِصْن) adının kullanıldığı görülür. “*Hısn*”(حِصْن) kelimesi Arapça kökenli olup

³³ Josephus, *Jewish Antiquities*, XX, İngilizce trc. Louis H. Feldman, Loeb Classical Library, Londra 2004, s. 35-37; Jacop Neusner, “The Conversion of Adiabene to Judaism”, *Journal of Biblical Literature*, LXXXIII, no. 1, 1964, s. 60; Ergün Laflı, “Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Dönemlerinde Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavı Höyük VI. Roma ve Geç Roma – Erken Bizans Çağları Pişmiş Toprak Buluntuları”, *Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 57.

³⁴ Procopius, *De Aedificiis*, VII, Grekçe Metin ve İng. trc. H. B. Dewing, Loeb Classical Library, Londra 2002, s. 319.

³⁵ İnciciyan'dan naklen Besim Darkot, “*Hısn Keyfa*”, *İA*, V/I, s. 454.

“*kale*” anlamına gelmektedir. “*Keyfa*”(كَيْفَا) kelimesinin ise “*kaya*” manasına gelen Süryanice kökenli “*kifo*”dan türediği tahmin edilmektedir³⁶. Dolayısıyla “*Hısn Keyfa*” Türkçe “*kaya kale*” anlamını taşımaktadır³⁷. Şehirdeki kalenin, yüz m. yüksekliğindeki yalçın ve yekpare bir kaya kütesinin üzerine kurulması sebebiyle bu adı aldığı tahmin edilmektedir ki, bu savın doğru olma ihtimali yüksektir.

Hasankeyf’in adı noktasında ele almamız gereken bir diğer konu ise IX. yy. Arap müelliflerinden Vakıdî’ye nispet edilen fütuh kitaplarında bahsedilen “*Hısn Luğub*”un Hasankeyf olup olmadığı hususudur³⁸. Şehir üzerine yazı kaleme almış bazı araştırmacılar bu adın konumuz olan şehrin tarih içinde kullanılan adlarından biri olduğunu iddia etmişlerdir³⁹. Ancak Vakıdî’nin IX. yy. başlarında vefat etmesine karşın, ona nispet edilen fütuh kitaplarında XII-XIII. yüzyıllara ait bilgilerin olması,

³⁶ S. Ory, “*Hısn Kayfa*”, *EP*, III, s. 506; Darkot, *a.g.m.*, s. 454; Yusuf Oğuzoğlu, “*Hasankeyf*”, *DİA*, XVI, s. 364.

³⁷ Şeref Han Bitlisi ise, şehirdeki kalenin mimarının “*Keyfa bin Talun*” adında birisi olduğu, buna nispetle “*Hısn Keyfa*” yani “*Keyfa Kalesi*” olarak adlandırıldığı şeklinde bir rivayetten bahsetmektedir (Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, Türkçe trc. M. Emin Bozarlan, İstanbul 1990, s. 174). Diğer kaynaklarda böyle bir bilgiye rastlayamamış olmamız bu kayda şüpheyle bakmamıza neden olmaktadır.

³⁸ Vakıdî, *Fütuhu’s - Şam*, Beyrut (tarihsiz), s. 168 vd. (Ayrıca bkz. a. mlf., *Fütuhu’s Şam*, Türkçe trc. Hasan Gülşen, İstanbul 2007, s. 393 vd.); a. mlf., *Fütuhu’l-Cezire ve’l Hâbur ve Diyar-ı Bekr ve’l Irak*, nşr. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996, s. 197 vd.

³⁹ Taylor, *Fütuhu’s Şam*’da şehrin adının “*Hesn Loghur*” (*Hısn Luğur*) şeklinde geçtiğini yazsa da onun burada ifade etmek istediği “*Hısn Luğub*”tur. Burhan Zengin’de bu iddiayı desteklemiş, buna dayanak olarak da Vakıdî’nin fütuh kitaplarında geçen fetih silsilesini ve ordu komutanı olan Yukanna’nın mezarının burada olmasını delil olarak göstermiştir (Taylor, *a.g.m.*, s. 34; Zengin, *a.g.e.*, s. 24); Ancak Burada şunu ifade etmek gerekir ki kendisinden sonra el-Cezire’nin de içinde yer aldığı bölgenin İslâm orduları tarafından fethine dair bir kitap kaleme alan Belazuri, Vakıdî’den alıntılar yapmasına rağmen “*Hısn Luğub*” adından hiç bahsetmemektedir. Eğer Vakıdî’nin eserinin orjinal nüshasında bu ad yer alıyorsa, Belazuri tarafından da okuyucularına aktarılması gerekirdi. Diğer taraftan buranın fethini sağlayan ordu komutanı olarak gösterilen Yukanna’nın adına XII. yüzyılda Anadolu’daki ziyaret yerleri üzerine bir eser kaleme alan el-Herevî’de rastlamıyor olmamız da manidardır (Bu konuda bkz. İsmet Kayaoğlu, “*el-Herevi’ye Göre XII. Yüzyılda Anadolu’da Ziyaret Yerleri*”, *XII. Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler I*, Ankara 1999, s. 733-740).

sonradan bazı eklemeler yapılmak suretiyle eserin tahrif edildiğini göstermektedir⁴⁰. Dolayısıyla Hasankeyf'in İslâm hâkimiyetine geçişini anlatacağımız bahiste daha detaylı bir biçimde ele alacağımız üzere, bu eserlerde verilen bilgilere şüpheyile yaklaşmamız gerekmektedir.

XII. yy. Ermeni tarih yazarlarından Urfalı Mateos(öl. 530/1136 sonrası)'un vekâyinâmesinde Hasankeyf adı, “*Hasnkev*” (Hısnikéfa) şeklinde kaydedilmiştir⁴¹. XII-XIII. yy. Arap coğrafyacılarından Yakut el-Hamevî (öl. 626/1229) ise, eserinde Hasankeyf için Hısn-ı Keyfa kullanımını esas almış olmakla birlikte, buraya Ermenice bir kelime olarak tahmin ettiği “*Keyba*” da denildiği bilgisini bizlerle paylaşmıştır⁴².

Ayrıca XV. yüzyılın sonlarında Hasankeyf'e uğrayan Venedik elçisi buranın adını “*Asanchev*”⁴³, yine aynı dönemde buraya uğrayan Hollandalı seyyah Ghistele “*Assenkijf*” olarak yazmıştır⁴⁴. Bu kullanımlar, ilgili yazarların konumuz olan yerleşim yerinin adını, fonetik açıdan kendi dillerine uydurma çabalarının ürünü olarak değerlendirilebilir.

⁴⁰ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 29. Bunun dışında XI. yüzyılda yaşamış İranlı müellif Nasır-ı Hüsrev'in eserinde geçen “*Kıf Unzur*” yer adı, eserin Türkçe çevirisinde Hasankeyf olarak tanıtılarak yanlışlığa düşmüştür(Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Türkçe trc. Abdülvehab Tarzi, İstanbul 1985, s. 168). Bu eserden faydalanan bazı araştırmacılar da aynı hatayı devam ettirmişlerdir (Hüseyin Yurttaş, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri* (2 cilt), Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1991, s. 6). Oysa ki “*Kıf Unzur*”, Hasankeyf olmayıp, Bitlis-Erzen yolu üzerinde, Siirt'in Baykan ilçesi sınırlarında bulunan Veysel Karani Türbesi ile Bitlis arasında yer almaktadır (Çevik, *a.g.t.*, s. 160).

⁴¹ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1137-1162)*, Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Ankara 1987, s. 224.

⁴² Yakut, s. 305-306.

⁴³ Josaphat Barbaro, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Türkçe trc. Tufan Gündüz, İstanbul 2005, s. 65.

⁴⁴ Joos van Ghistele, *Tuoyage van Mher Joos Van Ghistele*, Ambrosios Zeebout, editie R.J.G.A.A. Gaspar, 2006, s. 328; ayrıca detaylı bilgi için bkz. G. R. Crone, “Joos Van Ghistele and His Travels in the Levant”, *The Geographical Journal*, LXXXIII, No. 5, 1934, s. 410-415.

Şehrin adının bugün ki kullanım şekli olan Hasankeyf yazımına ise özellikle XVI. yüzyıldan itibaren rastlamaktayız. XVI. yy. Osmanlı müelliflerinden Şeref Han Bitlisi bu adın menşesine dair bir rivayeti eserinde yazmıştır. Bu rivayete göre; kalenin kurucusu ve hükümdarı, yönetimi zamanında Arap ileri gelenlerinden Hasan adında bir kişiyi kaleye hapsedmiştir. Hasan, günler geçtikçe perişan olmuş ve hükümdara şu haberi göndermiştir: *“Ben artık helake yüz tuttum; birkaç günden, hatta birkaç saatten başka bir şeyim kalmadı. Hükümdardan ricam, bana ufak bir fırsat versin, daha önce birlikte getirdiğim atıma bineyim; birkaç saat at sırtında kalede dolaşıp, sahip olduğum atılganlığı ve at biniciliği sanatındaki hünerimi, atı koşturmaktaki ve hızlı cirit atmaktaki ustalığımı hükümdarın gözleri önüne serileyim. Ondan sonra hayatımı bağışlamak ya da beni kaldırmak konusunda hükümdarın işaretine bağlı olacağım.”* Hükümdar onun bu isteğini olumlu karşılamış, at hazırlanmıştır. Hasan atına biner binmez, süratle kalenin üstünden Dicle'nin azgın sularına atlamıştır. Ve kıyıya ulaşmayı başaran Hasan, hapis hayatından kurtulmuştur. Bu olaya orada şahit olanlar, *“Hasan keyf”* yani *“Hasan nasıl”*, *“Hasan bunu nasıl yapabildin”* diye bağışmışlardır. Böylece *“Hasankeyf”* kelimesi şehre ad olmuştur⁴⁵. Bu bilgi halk arasında efsaneleşen bir hikâyeye olmanın dışında, bilimsel bir anlam ifade etmemekle birlikte, Şeref Han'dan sonra yaşayan XVII. yy. Osmanlı yazarlarından Kâtip Çelebi (öl. 1066/1656)'de bu hikâyeye eserinde yer vermiştir⁴⁶.

Şeref Han Bitlisi ayrıca şehrin adının kullanımına dair farklı bir iddiayı gündeme getirmiş, şehrin adının daha önceki zamanlarda *“Re'su'l – Kul”* olduğunu yazmıştır⁴⁷. Hasankeyf adının farklı kullanımıyla ilgili olarak bir başka kaydı XIX. yüzyılın ortalarında konumuz olan Hasnkeyf'e bir seyahat yapan Taylor'un notlarından okumaktayız. Onun verdiği bilgiye göre erken Arap döneminde Hasankeyf, bölgede birbiriyle birleşen yedi dar ve derin vadiyle oyulmuş mağaralara

⁴⁵ Şeref Han Bitlisi, s. 175-176.

⁴⁶ Kâtip Çelebi, *Cihannuma*, İstanbul, ts., s. 438

⁴⁷ Şeref Han, s. 174. Kâtip Çelebi de onun bu bilgisini tekrar etmiştir (Kâtip Çelebi, s. 438).

istinaden “*Sab’at Ahval*” adıyla anılmaktadır⁴⁸. Ancak onun verdiği bu bilgiye başka kaynaklarda rastlayamadık.

Sonuç olarak Hasankeyf yerleşim yerinin adı, Asur döneminden başlayarak son şeklini aldığı XVI. yüzyıla kadar çok farklı şekillerde kullanılmıştır. Bunlardan büyük kısmı yukarda örneklerini de verdiğimiz üzere fonetik farklılıklardan dolayı oluşmuştur.

⁴⁸ Taylor, *a.g.m.*, s. 34.

II- HASANKEYF'İN KURULUŞU

Hasankeyf'te sayısı 7.500 civarında olduğu tahmin edilen mağara konutlar⁴⁹, Maximilian Streck gibi araştırmacıların buraya “mağara sakinlerinin payitahtı” yakıştırmaya başlamasına neden olmuştur⁵⁰. Sayıları binlerle ifade edilen bu mağara konutlar, burayı yerleşim açısından olumlu kılmış, belki buranın eski çağlardan itibaren cazip bir yerleşim alanı olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Ancak şehrin ne zaman kurulduğu ve burada hangi dönemden itibaren yerleşim olduğu konusu tam olarak aydınlatılmış değildir. Buna karşın son dönemlerde yapılan kazılarda ortaya çıkan buluntular, Hasankeyf'in kuruluş süreci hakkında sağlıklı yorumlar yapmamıza yardımcı olacak türdendir. İlk olarak yapılan bu kazı çalışmalarında ortaya çıkan verileri değerlendirerek konumuza girelim.

Hasankeyf'te yapılan kazı çalışmalarının ilk dönemlerinde bulunan ve bölge halkının tarla kazarken bulduğu “*obsidien*” yontularak elde edilmiş birkaç parça ilkel alet olsa da, bunlar kenti tarih öncesi yerleşim saymak için yeterli olmamıştır. Ancak 2003 yılı kazılarında prehistorik höyük olması gereken bir tabakaya ve seramiklere rastlanmıştır. Böylece Hasankeyf'te tarih öncesi bir yerleşim olduğu ilk kez somut arkeolojik verilerle kanıtlanmıştır⁵¹.

Ayrıca Abdüsselam Uluçam başkanlığında yapılan 2006 yılı Hasankeyf kazılarında Neolitik dönem tarzı evler bulunmuştur⁵². Yine 2007 yılında devam eden kazı çalışmalarında üç bin yıllık ekmek teknesi ve tandır bulunmakla beraber, bu buluntular şehirdeki yaşamın varlığı ve sosyal hayat hakkında bize eşsiz bir bilgi sunmaktadır. Kazı başkanı Abdüsselam Uluçam'ın yorumuna göre taştan oyularak

⁴⁹ Mağara konutlar hakkında daha detaylı bilgi, Hasankeyf'in fizikî yapısının anlatılacağı bölümde verilecektir.

⁵⁰ Maximilian Streck, “Tür Abdin”, *IA*, XII/II, s. 97-98.

⁵¹ Oluş Arık, *Hasankeyf, Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, İstanbul 2003, s. 13.

⁵² http://www.cnnturk.com/YASAM/GEZI/haber_detay.asp?; Bu çalışma hazırlanırken kazı raporları henüz baskı aşamasındaydı.

yapılmış olan tandırın yanında ekmek teknesi yer almakta, muhtemelen de orada buğday ezilip hamur haline getirilmektedir⁵³. Şehrin tarihi hakkında eşsiz öneme sahip bu kalıntıların kazıları tamamlanmış, belgelendirme çalışmaları ise devam etmektedir.

2005 yılı kazılarında ise Roma dönemine ait, şehre giriş kapısı şeklinde tasarlanmış yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu yapının güney duvarındaki açıklığın tabanında beyaz, kahverengi ve mavi renklerde tesseralardan⁵⁴ oluşan, II. veya III. yüzyıla tarihlendirilebilecek iki küçük mozaik parçası ile, yine II. yüzyıla tarihlenebilecek Roma çatı veya duvar tuğlaları bulunmuştur⁵⁵. XIX. yüzyılın ortalarında Hasankeyf'e gelen Taylor, burada eski Parth, Grek, Roma, Bizans ve Arap sikkelerine rastladığını yazmaktadır⁵⁶. 2005 kazılarında da şehirde bir Roma dönemi sikkesi bulunmuştur⁵⁷. Bu durum Taylor'ın verdiği bilginin doğruluğunu desteklemektedir. Bu veriler Hasankeyf'in ne zaman kurulduğu noktasında tam bir tarih vermemizi sağlamasa da, şehrin nasıl bir tarih sürecinden geçtiğini genel hatlarıyla bizlere göstermektedir.

Şimdi Hasankeyf'in kuruluşuna dair bize en somut delili sunan, aynı zamanda birçok kaynakta müstahkemliğiyle tasvir edilen Hasankeyf Kalesi'nin⁵⁸ inşa sürecinden bahsedelim. Roma ile İran arasında mücadele sahası olarak görülen Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölgede, II. Konstantinos (337-361) döneminde çatışmalar şiddetlenmiş, bu kısa süre zarfında, Doğu Roma ile Sasaniler dokuz kez

⁵³ http://www.cnnturk.com/YASAM/DIGER/haber_detay.asp?; Bu çalışma hazırlanırken kazı raporları henüz baskı aşamasındaydı.

⁵⁴ Tessera, Roma İmparatorluğu'nda yer mozaiklerini oluşturan küçük küp biçimli döşeme malzemesine verilen addır.

⁵⁵ Abdüsselam Uluçam, "Hasankeyf Kazıları 2005", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı, II, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006*, Ankara 2007, s. 78-79.

⁵⁶ Taylor, *a.g.m.*, s. 33;

⁵⁷ Uluçam, "Hasankeyf Kazıları 2005", s. 79.

⁵⁸ İstahrî, s. 76; Makdisî, s. 125; *Suretu'l Arz*, s. 224; Yakut, s. 305-306.

savaşmışlardır⁵⁹. Sasani saldırılarına karşı önlem almak isteyen Bizans İmparatoru II. Konstantinos 349 yılında, Amid'i muazzam surlarla tahkim ettirmiş, burayı Mezopotamya Eyaleti'nin merkezi yapmıştır⁶⁰. II. Konstantinos bununla da yetinmeyip bölgeyi Sasani saldırılarından korumak ve kilit noktaları elinde tutmak için, Tûr Abdin⁶¹ bölgesinde iki kale inşa ettirmiştir. Bunlardan ilki konumuz olan Hasankeyf (Hesna Cepha) Kalesi'dir ki, burası aynı zamanda tarihî Arzenen bölgesinin merkezi yapılmıştır. Diğeri ise Bet Arabaya sınırındaki silsilenin zirvesinde bulunan Heysem (Hatem Ta'i)⁶² Kalesi'dir⁶³. Hasankeyf'te bir kalenin inşa edilmesi ve Arzenen askeri bölgesinin merkezi yapılması, daha önceki bahislerimizde değindiğimiz üzere onun bölge açısından ne denli kilit bir rolü üstlendiğini ve önemli bir stratejik konuma sahip olduğunu göstermektedir. Kalenin inşasıyla Hasankeyf artık daha da önem kazanmış, Sasani ve Doğu Roma için vazfeçilmez bir uç şehri halini almıştır.

⁵⁹ Bunlardan beşi Sasaniler'in Roma kentlerini kuşatması sonucu meydana gelmiştir (Kaçar, *a.g.m.*, s. 133).

⁶⁰ Mor Yakup veya Salahlı Yakup'tan naklen Honigmann, *a.g.e.*, s. 2-4.

⁶¹ Tûr Abdin, Diyar-ı Bekr bölgesinin güney sınırında yer alan Mardin-Midyat eşiği üzerinde dağlık bir bölgenin adı olup, batıda Mardin yakınlarından, doğuda Cizre (Ceziret-i İbn Ömer)'ye kadar uzanır (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Streck, *a.g.m.*, s. 97-98; Çevik, *a.g.t.*, s. 147).

⁶² Heysem Kalesi, Tûr Abdin'in en eski kalelerinden biri olup, bölgenin güney eteklerinde, Nusaybin'in kırk km. kuzeydoğusunda yüksek bir tepenin zirvesinde, Nusaybin-Cizre yoluna hâkim, son derece stratejik bir noktada yer almaktadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 168-169).

⁶³ Mor Yakup veya Salahlı Yakup'tan naklen Mor Afrem, *a.g.e.*, s. 16; ayrıca bkz. Honigmann, *a.g.e.*, s. 4; Palmer, *a.g.e.*, s. xxii.

B- İSLÂM HÂKİMİYETİ ÖNCESİ HASANKEYF TARİHİ

Hasankeyf'i de içine alan Yukarı Mezopotamya'nın ilk sakinlerinin Subarulardan sayılan Hurriler olduğu bilinmektedir. Hurriler, bölgede M.Ö. 3 bin yılının son çeyreğinde görülmüş, bir süre burada varlıklarını devam ettirmişlerdir⁶⁴. Daha sonra bölgenin, Naram-Sin (M.Ö. 2254-2218) tarafından Akkad Krallığı topraklarına katıldığını görüyoruz. Diyarbakır'ın Pir Hüseyin Köyü'nde bazalt bir kaya parçası üzerine Naram-Sin'in kendi resminin bulunduğu stel hem Akkad'ların buradaki hâkimiyetleri hakkında bilgi vermesi hem de Anadolu'daki en eski yazılı belge olması açısından büyük önem taşımaktadır⁶⁵. Kısa süren Akkad hâkimiyetinin ardından bölgenin tekrardan Hurrilerin eline geçtiği ve bir süre daha buradaki siyasi üstünlüğün Hurrilerde olduğu görülmektedir⁶⁶.

M.Ö. XV. yüzyılın başlarında bölgemizde Mitanni Devleti'yle karşılaşılıyor⁶⁷. Mitanniler, buradaki varlıklarını Asur kralı I. Salmanasar (M.Ö. 1274-1245)'ın bu devleti tarih sahnesinden silmesine kadar geçecek, yaklaşık 250 yıllık süreçte devam ettirecektir⁶⁸. Bu tarihten itibaren bölge Asur hâkimiyetine

⁶⁴ Ekrem Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Konya 1995, s. 30-34; Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, Ankara 1998, s. 173. Sümer ve Akad belgelerindeki kayıtlardan M.Ö. 3000'lerde Van yöresinden başlayıp el-Cezire ve Kuzey Suriye'ye kadar uzanan bölgeye Subartu, buraya yerleşen halka da Subaru denildiği anlaşılmaktadır (bkz. Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara 1998, s. 51).

⁶⁵ Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 55.

⁶⁶ M.Ö. 1800-1500 yılları arasında devrinin en önemli devleti haline gelen Hurriler'in M.Ö. ikinci binde en önemli merkezleri Amid, Urfa, Mardin ile Kerkük arasındaki bölgede yer alan Hanıgalbat, Tell Feheriye, Şagar, Bazar Tell Brak, Tell Riman ve Kerkükü'n güneyindeki Nuzi (Yorgan Tepe)'dir (Akurgal, *a.g.e.*, s. 173; a. mlf., *Anadolu Uygarlığı*, Ankara 2000, s. 178).

⁶⁷ Marc van de Mieroop, *Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İ.Ö. 3000-323)*, Türkçe trc. Sinem Gül, Ankara 2006, s. 150; Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 175.

⁶⁸ Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, s. 178.

girmiş olup Sin-Şarra-İşkun (M.Ö. 623-612) dönemine kadar 650 yıldan fazla Asur İmparatorluğunun siyasal ve kültürel etki alanı içerisinde kalmıştır⁶⁹.

Buradaki Asur hâkimiyeti çeşitli dönemlerde kesintilere uğramış, birkaç kez başka devletler tarafından bölge ele geçirilmiştir. Asurlular ile Hititler arasında birkaç defa el değiştiren bölgede, bu süreç zarfında Aramiler aktif olarak görülmüşler ve Amid merkezli bir beylik kurmayı başarmışlardır. Aramilerin bölgedeki faaliyetleri M.Ö. IX. yüzyılın ortalarına doğru Asur hâkimiyetinin zayıflamasıyla başlamış ve bir süre sonra burada birçok Arami beyliğinin kurulmasıyla zirveye ulaşmıştır⁷⁰. Ancak buradaki Arami hâkimiyeti uzun süreli olmamış, Asur kralı III. Şulmanu-aşared (M.Ö. 858-824) tarafından Arami varlığı ortadan kaldırılarak bölge tekrar Asur hâkimiyetine alınmıştır⁷¹.

Devam eden süreçte Urartu kralları Şarduris (M.Ö. 835-820) ve İşpuinis (M.Ö. 755-730) Yukarı Mezopotamya'yı bir süre hâkimiyetleri altına almışlarsa da Asur Kralı III. Tiglatpileser (M.Ö. 746-724) burayı M.Ö. 736 yılında tekrar ele geçirmiştir⁷². Böylece bölgede son Asur egemenliği başlamış M.Ö. 653 yılına kadar devam etmiştir.

⁶⁹ Köroğlu, *Üçtepe*, s. 7-8.

⁷⁰ Firuzan Kınal, *Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983, s. 233; A.M. Dinçol, "Aramiler", *DİA*, III, s. 269.

⁷¹ Kemalettin Köroğlu, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ ve Çevresi*, İstanbul 1996, s. 58-59.

⁷² Şemseddin Günaltay, *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1987, s. 556; Beysanoğlu, *a.g.e.*, s. 65; M. Oluş Arık da, Hasankeyf'in yer aldığı bölgeye Asurlulardan sonra belli bir süre Urartuların egemen olduğunu iddia etmekte, ancak Urartu hâkimiyetini M.Ö. 860-580 yılları arasına tarihlendirmektedir. Buradaki Urartu varlığına delil olarak ise Urartu toplumunun Asurlulardan farklı bir kökten gelmesine rağmen Urartu dilinin Asur etkisinde kalmasını; ayrıca Urartu kültüründe kayaların kutsal kabul edilmesi ve Hasankeyf'te de bu cihette kayalara oyulmuş mezar geleneğinin var olmasını göstermektedir (Arık, *a.g.e.*, s. 14).

Daha sonra bölge sırasıyla İskit (M.Ö. 653-625), Med (M.Ö. 625-550) ve Pers (M.Ö. 550-331) hâkimiyetine girmiştir. Pers hâkimiyetinin ardından M.Ö. 331 yılında Makedonyalı İskender'in eline geçen bölge, M.Ö. 140'tan itibaren Part (Arsakid) hâkimiyetine girmiştir⁷³. M.Ö. 85 yılında Armenia kralı Büyük Tigran, burayı ele geçirmişse de onun hâkimiyeti pek uzun sürmemiş, M.Ö. 69 yılında bölge, general Lukullus tarafından Tigranokerta'da Büyük Tigran'ın mağlup edilmesiyle birlikte Roma egemenliğine girmiştir⁷⁴. Ancak M.Ö. 53 yılında Roma ordusunu nerdeyse tamamen imha eden Parthlar, Hasankeyf'in de içinde bulunduğu bölgeyi işgal etmişlerdir. Bu Parth işgali on beş yıl kadar sürmüş, nihayetinde Romalılar bölgeyi tekrar ele geçirmişlerdir⁷⁵.

Roma İmparatorluğu ile Parth orduları Yukarı Mezopotamya'da sıklıkla karşı karşıya gelmiş, antik dünyanın bu iki süper gücü arasında kesintisiz bir çatışma ortamı oluşmuştur. Bu durum ta ki Ardeşir'in Parthları yıkıp yerine Sasani Devleti'ni kurduğu M.S. 226 yılına kadar devam etmiş, bölge bu iki yüzyıllık süreçte iki devlet arasında defalarca el değiştirmiştir⁷⁶.

İran'da bu değişim yaşanırken, Batı'da da Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmıştır. Roma devlet tarzını, Grek kültürünü ve Hıristiyan inancını bünyesinde barındıran yeni bir devlet, Doğu Roma İmparatorluğu doğmuştur. Doğu Roma İmparatorluğu'nun en önemli siyasî ve askerî görevlerinden birinin doğu sınırını sürekli tehdit eden Sasani Devleti'yle mücadele etmekte olduğu görülmektedir⁷⁷. Bu iki devletin mücadele alanı ise Yukarı Mezopotamya olmuş, dolayısıyla Hasankeyf de bu iki devlet arasında yaşanan çatışmalardan doğrudan etkilenmiştir.

⁷³ Çevik, *a.g.t.*, s. 6.

⁷⁴ Warwick Ball, *Rome In the East - The Transformation of an Empire*, New York 2002, s. 14.

⁷⁵ Ball, *a.g.e.*, s. 14-15.

⁷⁶ Fikret Işıltan, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan 210/825'e Kadar)*, İstanbul 1960, s. 22.

⁷⁷ George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1981, s. 40.

Roma İmparatorluğu'nun 235-284 yılları arasında yaşadığı, tarihçilerce III. yy. krizi olarak adlandırılan dönemde, bir Sasani– Roma savaşında, Roma imparatoru Valerianus (253-259) Sasaniler'e esir düşmüş, bunun neticesinde de Yukarı Mezopotamya'daki üstünlük İran tarafına geçmiştir⁷⁸. Bölgedeki dengeler İran'ın lehine devam ederken 284'te Roma'da Diocletianus (284-305) tahta çıkmıştır. Siyasi istikrarı sağladıktan sonra ilk işi Sasaniler'le savaşmak olmuş, savaşın sonunda yapılan anlaşma (299) ile Yukarı Mezopotamya'daki üstünlük tekrar Roma'ya geçmiştir⁷⁹.

Hasankeyf'in kuruluşunu anlattığımız bölümde belirttiğimiz üzere iki devlet arasında mücadele sahası olarak görülen Hasankeyf'in de içinde bulunduğu bölgede II. Konstantinos (337-361) devrinde çatışmalar hızlanmıştır. Bu kısa süre zarfında Bizans ile Sasaniler bir çok kez karşı karşıya gelmişlerdir. Doğu Roma imparatoru II. Konstantinos Sasanilere karşı önlem olarak, 349 yılında Amid'i muazzam surlarla tahkim etmiş ve burayı Mezopotamya Eyaleti'nin merkezi yapmış⁸⁰, ayrıca Hasankeyf (Hesna Keph) ve Heysem (Hatem Ta'i) kalelerini yaptırmıştır⁸¹.

Doğu Roma İmparatorluğu, mevcut kaleleri tahkim etmek ve yeni kaleler inşa etmek gibi önlemler almışsa da bunlar Sasani saldırılarına karşı korunmak için yeterli olmamıştır. Çünkü 359 yılında II. Şapur (309-379), Amid'i uzun bir kuşatmanın ardından ele geçirmiştir⁸². Bunun üzerine tahta yeni çıkan Bizans İmparatoru Julianus (361-363), ölümü ile sonuçlanacak İran seferine çıkmıştır. Her şey Bizans'ın lehine devam ederken Julianus sefer esnasında ölmüş, yerine Jovianus (363-364)

⁷⁸ Kaçar, *a.g.m.*, s. 132-133.

⁷⁹ Kaçar, *a.g.m.*, s. 133.

⁸⁰ Mor Yakup veya Salahlı Yakup'tan naklen Honigmann, *a.g.e.*, s. 2-4.

⁸¹ Mor Yakup veya Salahlı Yakup'tan naklen Mor Afrem, *a.g.e.*, s. 16; ayrıca bkz. Honigmann, *a.g.e.*, s. 4; Palmer, *a.g.e.*, s. xxii.

⁸² Oktay Akşit, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193-395)*, İstanbul 1985, s. 311-312; Ball, *a.g.e.*, s. 24. Kuşatma esnasında şehirde bulunan Antakyalı tarihçi Ammianus Marcellinus yetmiş üç gün süren kuşatmayı eserinde detaylı bir biçimde anlatmıştır(Marcellinus, XIX, 2, s. 471-511).

geçmiştir. Bu taht değişikliğinden ve yeni imparatorun kabiliyetsizliğinden faydalanmak isteyen Sasaniler, Doğu Roma İmparatorluğu üzerinde baskısını artıracak ve onları barış yapmaya mecbur edecektir. Yapılacak barış anlaşmasıyla Bizans, başta Nisibin (Nusaybin) olmak üzere Mezopotamya'nın doğu yarısını ayrıca Sincar, Musul civarı ile Dicle ötesindeki arazileri, yani on beş kalesiyle Arzenene, Moxoene, Zabdiane, Rehimene ve Korduene'yi Sasanilere bırakmıştır⁸³. Tamamen Bizans'ın aleyhine olan bu anlaşmanın ardından, Doğu Roma İmparatorluğu'nun elinde sadece Batman Suyu'nun batısı ile Amid ve çevresinin kaldığı anlaşılmaktadır. Bu barışın sonunda Hasankeyf, Doğu Roma sınırları içinde kalmıştır⁸⁴.

İki devlet arasında 363 yılı barışında çizilen sınır, bir buçuk asra yakın bir süre önemli bir değişim geçirmemiştir. Bu durum Sasani hükümdarı I. Kavad (488-531)'in 502 yılında Yukarı Mezopotamya üzerine yürümesine kadar sürmüştü, Ekim 502'de Amid'i muhasara eden Sasani ordusu üç ay süren bir kuşatmanın ardından şehri ele geçirmiştir. Doğu Roma imparatoru I. Anastasius (491-518) bu gelişmeye karşılık askerî başarılarla olamasa da büyük paralar ödeyerek şehri geri almayı başarmıştır⁸⁵.

Kavad'ın 531'de ölümüyle yerine oğlu I. Hüsrev Anuşirvan (531-579) geçmiş, Doğu Roma'yla yapılan savaşların sonucunda Batman Suyu hattının büyük

⁸³ Honigmann, *a.g.e.*, s. 3-4.

⁸⁴ Honigmann, *a.g.e.*, s. 3, n. 1.

⁸⁵ 494-507 yılları arası Bizans-Sasani ilişkileri ve bu kuşatmayla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Süryani Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, Türkçe trc. Muallâ Yanmaz, İstanbul 1958, s. 30 vd.; Gregory Ebu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1987, s. 149-150. Süryani yazar Mar-Yeşua bu kuşatmada 80.000'den fazla Amid'linin, 50.000 kadar da İranlının öldüğünü yazmıştır (Mar-Yeşua, s. 32) ki bu sayılar çok abartılı olsa gerektir. I. Anastasius bu olumsuz gelişmelere binaen Amid ve Tell Mevzen (Viranşehir) ordugâhlarının yeterli olmadığı kanısına varacak, Dara'ya müstahkem bir şehir inşa ettirecektir. 507'de bitirilen bu şehre imparatora izafeten Anastasiopolis de denilmektedir (Honigmann, *a.g.e.*, s. 7-8).

oranda korunduğu bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bu barış 572 yılına kadar devam etmişse de bu tarihten itibaren iki devlet arasındaki çatışmalar tekrardan alevlenmiş, nihayetinde 591 yılında sona ermiştir⁸⁶. Bu dönemde devletlerin birbirlerinin topraklarına karşılıklı taarruzlar yaptıklarını ve bazı toprakların el değiştirdiğini görmekteyiz. Örneğin Dara 573 yılında Sasani topraklarına katılacaktır⁸⁷. Hatta İranlılar 581 yılında Yukarı Mezopotamya'ya saldırarak, burayı yakıp yıkmışlardır⁸⁸. Bunlara misilleme olarak Doğu Roma orduları da Arzenen bölgesine seferler yapmıştır. Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bu bölgeye yapılan seferlerden usanan halk, tehlikeden korunmak için mağaralara sığınmışlarsa da 578 yılında buradan göçe zorlanmışlardır⁸⁹. Ayrıca Doğu Roma'nın buradaki Sasani kalelerini 587 yılında muhasara ettiği görülmektedir⁹⁰. Bu dönem bir yandan karşılıklı çatışmalarla diğer taraftan da barış görüşmeleriyle geçmiştir. Nihayetinde 591 yılında İran'daki taht değişikliğini iyi değerlendiren Doğu Roma imparatoru Maurikios (582-602), yaptığı bir barış antlaşmayla eski sınırların yeniden tesisini sağlamıştır⁹¹.

Bu barış, Phokas (602-610) zamanında bozulmuş, bölge tekrardan şiddetli çatışmalara sahne olmuştur. Dönemin Sasani hükümdarı II. Hüsrev (591-628), ordusuyla harekete geçip ilk önce Dara'yı almış, daha sonra Hasankeyf'e karşı savaşmış, kaleyi ele geçirmiştir. İranlılar, burada çok sayıda Romalıyı öldürmüştür. Romalılar da sadece kendilerine dokunulduğunu anlayınca kaleyi bırakıp kaçmışlardır. Hasankeyf'i de 606 yılında, Sasani eliyle yapılan bu yağma ve talan hareketleri, hiç şüphesiz olumsuz etkilemiştir. Sasaniler'in bölgedeki faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmamış, 607 yılında Mardin Kalesi ve Amid'de İranlılara teslim

⁸⁶ Honigmann, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁸⁷ Theopylact Simocatta, *History of Theopylact Simocatta*, III, 5.4, İngilizce trc. Michael and Mary Whitby, Oxford 1986, s. 78; ayrıca bkz. Warren Soward, *Theopylact Simocatta and the Persians*, California State University, Fullerton, s. 1.

⁸⁸ Simocatta, III, 17.4, s. 99; ayrıca bkz. Soward, *a.g.e.*, s. 2.

⁸⁹ Simocatta, II, 7.1-5, s. 51-52; ayrıca bkz. Honigmann, *a.g.e.*, s. 24.

⁹⁰ Simocatta, II, 10.6-7, s. 57; ayrıca bkz. Soward, *a.g.e.*, s. 3.

⁹¹ Simocatta, V, 15.2, s. 153; ayrıca bkz. Honigmann, *a.g.e.*, s. 26.

olmuştur⁹². 610 yılında Heraklius (610-641)'un tahta çıkmasıyla birlikte dengeler Bizans'ın lehine değişmiştir. Heraklius 622 yılında güçlü bir ordu hazırlayarak İran üzerine yürümüş, bu seferin neticesinde George Ostrogorsky'nin deyiimiyle Anadolu'nun kalbine inmiş olan Sasaniler bölgeden uzaklaştırılmıştır⁹³.

Bölgede bu iki büyük güç arasında hâkimiyet mücadelesi sürerken, Arap yarımadasında sadece bu bölgeyi değil, tüm dünyayı etkileyecek bir gelişme yaşanmıştır. Bu gelişme, İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in 610 yılında yeni bir dini, yani İslâm'ı tebliğidir. İslâm, hem nüfus hem de nüfûz bakımından güçlendikçe, Doğu Roma ve Sasani için bir tehdit oluşturmuştur. İslâm ordusunun, Doğu Roma ile 7/629 yılında Mute'de ilk karşılaşmasıyla, İstanbul'un fethine kadar giden mücadele süreci başlarken⁹⁴; diğer taraftan İslâm kuvvetleriyle Sasaniler arasında bir dizi çatışma yaşanmış, nihayetinde Hz. Ömer tarafından Nihavend'de bozguna uğratılan Sasaniler, tarih sahnesinden silinmiştir(21/642).

Esas konumuzdan fazla sapmadan İslâm ordularının, Hasankeyf'in de içinde yer aldığı Yukarı Mezopotamya (el-Cezire)'nin fetih sürecini anlatalım.

⁹² Gregory Ebu'l Farac, s. 167.

⁹³ Ostrogorsky, *a.g.e.*, s. 94 - 95.

⁹⁴ İlk İslâm fetihleri sürecinde Doğu Roma'nın durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Walter E. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, Türkçe trc. Mehmet Özay, İstanbul 2000.

C- HASANKEYF'İN İSLÂM HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

Hasankeyf'in İslâm orduları tarafından tam olarak ne zaman ve kim tarafından fethedildiği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölgenin yani el-Cezire'nin fetih güzergâhını çeşitli kaynaklardan takip edebilmekteyiz. Bölgenin fetih süreci Halife Hz. Ömer'in, 18/639 yılında Suriye'de baş gösteren Amevâs vebasında⁹⁵ ölen Suriye valisi Ebu Ubeyde'nin yerine İyaz bin Ganem'i Hıms, Kınnesrin ve el-Cezire'ye vali tayin etmesiyle başlamıştır. İyaz b. Ganem aynı yılın sonunda beş bin kişilik ordusuyla el-Cezire üzerine hareket etmiştir⁹⁶.

İyaz bin Ganem'in emrindeki İslâm ordusu ilk olarak Rakka üzerine yürümüş, burayı sulh yoluyla almış, daha sonra Ruha (Urfa), ardından da Harran'ı ele geçirmiştir. Ruha'yı fethettikten sonra, burayı merkez edindiği anlaşılan İyaz bin Ganem, 19/640 yılı başlarında Sümeysat, Suruç, Re's Keyfa, Ardu'l Beyda'yı fethetmiştir⁹⁷. İyaz daha sonra Resu'l Ayn (Ceylanpınar) üzerine yürümüşse de burayı almaya muvaffak olamamış⁹⁸, buradan Tell Mevzen (Viranşehir)'e gidip burayı fethetmiştir. Daha sonra sırasıyla Amid ve Meyyafarikin fethedilmiş, Ruha'daki anlaşmanın koşullarına göre Nusaybin teslim alınmış, devamında Tur Abdin, Mardin ve Dara ele geçirilmiştir⁹⁹. Bu fetihlerin ardından İyaz'ın Erzen'e giderek burayı aldığını, buradan Bitlis üzerinden Ahlat'a ulaşarak burayı da İslâm

⁹⁵ İbnü'l Esir'in 18/639 ile 19/640 yılı olayları arasında gösterdiği Amevâs vebası, Şam bölgesinde vuku bulmuş, yirmi beş bin kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir (İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't Tarih*, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008, s. 490-492).

⁹⁶ Belazuri, *Fütuhu'l – Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987, s. 247; Halife bin Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi*, Türkçe trc. Abdulhalik Bakır, Ankara 2001, s. 171; İbnü'l Esir, II, s. 467.

⁹⁷ Belazuri, s. 248-249, 251; İbnü'l Esir, II, 467-468.

⁹⁸ Resu'l Ayn ancak İyaz'ın haleflerinden Umeyr bin Sa'd tarafından 20/641 yılı sonlarında silah zoruyla fethedilebilmiştir (Belazuri, s. 253; İbnü'l Esir, II, s. 468).

⁹⁹ Belazuri, s. 252; İbnü'l Esir, II, s. 489; Yakut, V, s. 46-47; İbn Şeddad, III / II, s. 545.

topraklarına kattığını görmekteyiz¹⁰⁰. Görüldüğü üzere Hasankeyf'in çevresinde bulunan Mardin, Amid, Erzen gibi şehirlerin fethinden bahseden kaynaklar, bahislerinde Hasankeyf'e yer vermemişlerdir.

Bu noktada Hasankeyf'in fethine dair verilen bir yanlışlığı da düzeltmemiz yerinde olacaktır. Daha önce değindiğimiz üzere bazı araştırmacılar, Vakıdî'ye nispet edilen fütuh kitaplarında geçen "*Hısn-ı Luğub*" yer adını Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) olarak yorumlamışlardır. Ancak varılan bu kanının yanlış olduğunu bahsi geçen eserlerdeki kayıtları aktararak değerlendirelim.

Söz konusu fütuh kitaplarında "*Hısn-ı Luğub*"un fethi için ayrı bir başlık açılmış, buranın İslâm hâkimiyetine geçiş süreci ayrıntılı bir biçimde anlatılmıştır. Eserdeki kayıtlara göre Meyyafarikin fetholunduktan sonra burada bir meşveret kurulmuş, İyaz bin Ganem Erzen-i Rum ve Diyar-ı Ermeniye üzerine gitme isteğini belirtmiştir. Bu arada toplantıda söz alan yöre halkından birisi: "*Ermeni diyarına giderken, size yakın çok çetin bir kale vardır. Ona Hısn-ı Luğub derler. Kalenin sahibi Yutalikun bin Kenan'dır ki üç bin askere sahiptir. Bana kalırsa bizzat gidin. Bu kaleyi fethederseniz gideceğiniz yere gönül rahatlığıyla varabilirsiniz*" demiştir. Bunun üzerine teklifi adamlarıyla görüşen İyaz bin Ganem, buranın fethiyle komutanlarından Yukanna'yı görevlendirmiştir. Yukanna, Hısn-ı Luğub üzerine giderken yolda Siirt meliki ile karşılaşmış, patriği esir almıştır. Patrikle, Hısn-ı Luğub hâkimi arasındaki düşmanlıktan haberdar olan Yukanna, patriği kendisiyle ortak hareket etme noktasında ikna etmiştir. Patrik Yutalikun'u kaleden çıkmaya ikna etmiş, böylece Yukanna ile Yutalikun'un orduları karşı karşıya gelmiştir. Bundan sonraki gelişmeleri eserdeki ifadelerle aktaralım: "*Nihayet iki taraf karşılaştı ve yaman bir savaş başlamıştı. Yukanna zor durumdaydı. Tam bu sırada uzaktan tozu dumana katan bir grup geldi. Az sonra gelenlerin eshab-ı Resulullah olduğu anlaşıldı. Adeta yarışircasına geliyorlardı. Yuhanna gelenlerin Halid bin Velid'in*

¹⁰⁰ Belazurî, s. 252; Bölgenin fethi ve fetihlerle ilgili rivayetlerin kritiği için bkz. Işıltan, *a.g.e.*, s. 75-88.

kumandasındaki üç bin kişilik asker olduğunu gördü. İyaz, bu kuvvetleri Yukanna'ya bir zarar gelme endişesiyle yollamıştı. Tam savaşın kızgın anında yetişen Halid: “Ey iman ve Kuran ehli vurun şu kâfirlere, Rabbinizi zikrederek saldırın” dedi. Yukanna yardım gelince adeta coştı, kale komutanını elbisesinden tanıdı. Ona doğru yürüdü. İkisinin arasında yaman bir mücadele başlamıştı. Karşılıklı hamleler birbirini kovalıyordu. Nihayet Yukanna bir fırsat iyi değerlendirdi, vurduğu bir darbe ile onu öldürdü. Halid ise adamlarıyla ateşin odunu yakması misali onları biçti. Yukanna kale sahibini öldürdükten sonra, başını kesti ve mızrağının ucuna taktı. Hey! Kimin için çarpışırsınız reisiniz öldü diye bağırdı. Mızrağın ucundaki başı gören askerler kaçmaya koyuldu. Çoğu ölmüş, hayatta kalanlar ise dağa doğru kaçmıştı. Kalede Yutalikun'un öldürüldüğü haberi bomba tesiri yaptı.” Bu eserlere göre kalede bulunan Yutalikun'un karısı bu ölüm haberini alınca, kalenin ileri gelenleri ve ihtiyarlarla bundan sonra nasıl bir yol izleneceği konusunda toplantı yapmıştır. Melike onlara “Biliniz ki melik öldü. Asker de dağıldı. Araplar geliyor. Bunca memleketler fethettiler. Bunca patrikler, dinlerini kabul etti. Hangi kaleyi muhasara ettilerse aldılar. Nice orduları yendiler. Nihayetinde sizin de topraklara girdiler. Sizin bu hususta görüşünüz nedir?” diye sormuştur. Onların cevabı teslim olunması yönünde olmuş, otuz kişilik bir heyet Dicle'yi geçerek Halid bin Velid'le görüşmüştür. Devamında gelişen olayları Vakıdî'ye nispet edilen fütuh kitaplarından takip edelim: “Halid, bize malınızdan vereceksiniz dedi. Onlar da ne isterseniz hazırız dediler. Halid, sizden fazla birşey istemeyiz, sadece civar ülkelerden aldıklarımızı alırız; rahmet etmeyen, merhamet göstermeyen merhamet göremez, düsturumuzdur, dedi. Bunun üzerine heyettekiler hep bir ağızdan kelime-i şehadet getirerek Müslüman oldular”. Bu eserlerdeki kayıtlara göre daha sonra melike de Müslüman olmuş ve Yukanna ile evlenmiştir¹⁰¹.

Burada öncelikle Vakıdî'ye nispet edilen fütuh kitaplarına dair bazı problemlerin olduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır. Bunlardan en önemlisi

¹⁰¹ Vakıdî, *Fütuhu's Şam*, II, Beyrut (tarihsiz), s. 168-173 (Türkçe trc. Hasan Gülşen, İstanbul 2007, s. 393-396); ayrıca bkz. a.mlf., *Fütuhu'l-Cezire ve'l Hâbur ve Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, nşr. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996, s. 197-208.

Vakıdî'nin 207/823 yılında yani IX. yüzyılın ilk yarısında ölmesine¹⁰² karşın, bu eserde XII–XIII. yüzyıllara ait bilgilerin yer alıyor olmasıdır. Bu eserler Haçlı seferleri esnasında, Müslümanları heyecana getirmek amacıyla tahrif edilmiştir ki yukarıda verdiğimiz metinlerde kullanılan üsluptan bu açıkça anlaşılmaktadır. Dolayısıyla zamanımıza orjinelliğini kaybetmiş nüshalar ulaşmıştır. Bunlar da Fikret İşıltan'ın ifadesiyle destanî mahiyet taşımaktan öteye geçemezler¹⁰³. Tâ ki bu eserlerin orjinal nüshaları bulununcaya kadar. Diğer taraftan Belazuri eserini Vakıdî'den daha sonra yazmış, ayrıca ondan eserine nakiller yapmıştır. Ancak *Fütuhu'l Büldân*'da Hısn Luğub ve buranın fethiyle ilgili olarak bir nakil olmadığı gibi, ondan sonraki kaynaklarda da böyle bir kayıt yer almamıştır. Bu da Vakıdî'ye nispet edilen fütuh kitaplarında geçen bilgilere şüpheyle yaklaşmamız gerektiğini göstermektedir.

Ayrıca *Fütuhu's Şam*'da bölgeyi fethettiği iddia edilen komutan Yukanna hakkında Ortaçağ İslâm kaynaklarında bir bilgi verilmektedir. Örneğin XII. yüzyılın sonlarında, Anadolu'daki ziyaret yerleriyle ilgili bir eser yazan Herevi'nin Hasankeyf'te olduğu iddia edilen Yukanna'nın mezarından bahsetmemesi dikkat çekicidir¹⁰⁴. Bu fütuh kitaplarındaki bir başka tartışmaya açık husus da Halid bin Velid'in bu fethi katılıp katılmadığıdır. Bu eserlerde, yukarıda da yazıldığı üzere Halid bin Velid'in Diyar-ı Bekr'in fethinde, hatta Hısn-ı Luğub olarak ifade edilen yerin fethinde önemli rol oynadığı belirtilmiştir. Ancak Halid bin Velid'in bu sefere katılmadığı konusunda birçok tarihçi ortak düşüncededir¹⁰⁵. Yukarıda saydığımız

¹⁰² Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 29.

¹⁰³ İşıltan, *a.g.e.*, s. 73-74.

¹⁰⁴ Herevi'nin eseri hakkında bkz. İsmet Kayaoğlu, *a.g.m.*, s. 733-740; Yukanna'nın mezarından XIX. yüzyılın ikinci yarısında bölgeye bir gezi yapmış olan J. G. Taylor bahsetmiş, o da mezarın çok kötü durumda olduğundan, ayrıca Müslümanların kutsal saydıkları bu mezarı yıllarca ziyaret ettiğinden bahsetmiştir (Taylor, *a.g.m.*, s. 35).

¹⁰⁵ Belazurî, Vakıdî'den rivayetle bu ordunun sol kanadını Halid bin Velid'in komuta ettiğini nakletmişse de, hemen arkasından bir başka rivayete göre Halid bin Velid'in Ebu Ubeyde'den sonra kimsenin bayrağı altında savaşmadığı bilgisine vurgu yapmıştır (Belazuri, s. 247); İbnü'l Esir ise bu

sebepler göz önünde bulundurulduğunda Vakıdî'ye nispet edilen bu eserlerdeki bilgilere itibar etmenin yanlış olacağı düşüncesini taşıyor, dolayısıyla bu eserlerde Hısn-ı Luğub olarak kaydedilen yerin Hasankeyf olmadığı kanaatine varıyoruz.

Kaynaklarda Hasankeyf'in İslâm orduları tarafından fethi hakkında bilgi bulamayışımızın yanında, İslâm hâkimiyetinin ilk dönemlerindeki durumu hakkında da bir bilgiye sahip değiliz. Bu durum Hasankeyf'in bu devirde çok parlak bir dönem yaşamadığını göstermektedir. Bunun sebebi muhtemelen Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölgenin Doğu Roma ile Sasaniler arasında bir mücadele sahası olmasıdır. Daha önce de belirtildiği üzere özellikle VI. yüzyılın son çeyreğinde Doğu Roma'nın Hasankeyf'in de içinde yer aldığı, o dönem itibariyle Sasaniler'in elinde bulunan Arzenen bölgesine şiddetli saldırılar yapmış¹⁰⁶, konumuz olan Hasankeyf için tedavisi zor olacak yaralar açmıştır. Bu saldırıların neticesinde Doğu Roma burayı ele geçirmiştir. Ancak Sasaniler bu duruma sessiz kalmamış, VII. yüzyılın başında bölgeye bir dizi saldırı hareketinde bulunmuşlardır. Bundan Hasankeyf'te nasibini almış, 606 yılında burası yağma ve talan edilmiştir¹⁰⁷. İşte yaşanan bu iki gelişme Hasankeyf'in uzun sürecek sessizliğinin başlangıcı olmuştur.

Dört halife, Emevi ve Abbasi devirlerindeki durumu hakkında doğrudan bilgiye sahip olamadığımız Hasankeyf'in de içinde yer aldığı el-Cezire bölgesinin bu dönem zarfında merkezden atanan valiler tarafından yönetildiğini bilmekteyiz.

Özellikle X. yüzyılda Abbasi merkezî otoritesinin zayıflamasıyla beraber, halifelik topraklarında yeni siyasî teşekküller oluşmuştur. Hatta 334/945 yılında Bağdat Şîi asıllı Büveyhiler'in eline geçmiş, Abbasi idaresi tamamen kukla hükümet

seferde yer alan komutanlar arasında Halid bin Velid'e yer vermemiştir (İbnü'l Esir, II, s. 493-494); ayrıca bkz. Mustafa Fayda, *Halid bin Velid*, İstanbul 1992, s. 411-412.

¹⁰⁶ Simocatta, II, 7.1-5, s. 51-52; ayrıca bkz. Honigmann, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁰⁷ Gregory Ebu'l Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1999, s. 167.

halini almıştır. İşte bu süreçte Musul ve Halep civarında hâkimiyet tesis edecek olan Hamdaniler (293-394/906-1004) tarih sahnesinde boy göstermiştir. Hasankeyf, yaklaşık bir asır Hamdaniler'in hâkimiyetinde kalmıştır. Ancak bu dönem Hasankeyf için pek de parlak bir dönem olmamıştır. Hasankeyf çevresindeki Meyyafarikin, Erzen, Nisibin gibi şehirler bu dönemde aktif bir rol oynarken Hasankeyf'in suskunluğunu devam ettiriyor olması dikkat çekicidir. Bu dönemde Hasankeyf'in durumuna dair yazılı kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlayamadığımız gibi, burada şu ana kadar Hamdaniler'den kalan bir kültür mirası da ele geçmemiştir.

En büyük Arap kabilelerinden biri olan “Rebia”nın “Tağlib” koluna mensup¹⁰⁸ Hamdaniler, Musul ve Halep civarında hüküm sürmüşlerdir. Haricîlerle yapılan mücadelelerde dikkat çeken, aynı zamanda hanedana da adını veren Hamdan bin Hamdûn'un, 272/885 yılında Mardin Kalesi'ni Şeybaniler'den alması ilk önemli faaliyetidir. Ancak kısa süre sonra halife Mutezid Billah (279-289 / 892-902), şehri ikinci bir kuşatmanın ardından geri almıştır (281/894)¹⁰⁹. Hamdaniler'in bölgede ciddi bir siyasi güç olarak görünmesi ise 293/905-906 yılında halife Muktefi Billah (289-295 / 902-908) tarafından Hamdan'ın oğlu Ebû'l Heycâ Abdullah'ın, Musul ve çevresinin valiliğine atanmasıyla olmuştur¹¹⁰. Ebû'l Heycâ'nın 317/929'da ölümüyle özellikle Doğu Roma ile verdiği mücadelelerle adından söz ettirecek olan Hamdaniler, iki ayrı kol halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bunlardan ilki kuruculuğunu Ebû'l Heycâ'nın oğlu Nasırudddevle Hasan'ın yaptığı Musul kolu, diğeri ise Nasırudddevle Hasan'ın kardeşi Seyfüddevle Ali'nin 233/944'te kurduğu Halep koludur¹¹¹. Hasankeyf, Hamdanilerin Musul kolunun toprakları içerisinde kalmış ve Mervanoğulları Devleti (374-478 / 984-1085)'nin kurucusu olan Bâd bin Dostık'ın bölgede hâkimiyetini tesis ettiği 373/983 yılına kadar bu durum devam

¹⁰⁸ Hamdaniler'in nesebi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ömer Tokuş, *Hamdaniler(Siyasî, İctimaî, İlmî ve Kültürel Hayatı)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa 2006, s. 17-20.

¹⁰⁹ İbnü'l Esir, VI, s. 308; ayrıca bkz. M. Sobernheim, “Hamdaniler”, *İA*, V/I, s. 179; Nasuhi Ünal Karaarslan, “Hamdaniler”, *DİA*, s. 446.

¹¹⁰ Sobernheim, *a.g.m.*, s. 179; Karaarslan, *a.g.m.*, s. 446; Tokuş, *a.g.t.*, s. 27.

¹¹¹ Sobernheim, *a.g.m.*, s. 179; Karaarslan, *a.g.m.*, s. 446-447; Tokuş, *a.g.t.*, s. 28 vd.

etmiştir¹¹². Hasankeyf'in Mervanoğulları hâkimiyetine girişiyle burası için yeni bir dönem başlamış, üzerindeki sis perdeleri biraz olsun aralanmıştır. Kaynaklarda ismi tekrardan geçmeye başlayan Hasankeyf, ileride yaşayacağı güzel günlerin işaretlerini vermeye başlamıştır.

Mervanoğulları hanedanının temellerini el-Cezire'nin kuzeydoğu hududundaki dağlarda yaşayan kürt aşiretlerinden Harbuhtî oymağına mensup "Bâd" lakaplı Ebu Şuca Abdullah Hüseyin atmıştır¹¹³. İlk zamanlarda çobanlıkla geçimini sağlayan Bâd, daha sonra Hizan ile Maden arasında eşkıyalık yapmış, aynı zamanda Bizans'a karşı yapılan gazalara katılmıştır¹¹⁴. Bâd, ilk olarak Erciş ve Ahlat'ı hâkimiyeti altına almış, Malazgirt'i tahkim ettirmiş, Muş'u yağmalamıştır¹¹⁵. Daha sonra ise 372/983 yılında Meyyafarikin, Amid ve Nusaybin'i ele geçirmiştir. Musul'u da Büveyhiler'in elinden almışsa da daha sonra buradan ayrılmak zorunda kalmıştır¹¹⁶.

Bâd, 380/990 yılında Hamdanilerle girdiği bir savaşta ölmüştür. Bunun üzerine yeğeni Ebû Ali Hasan bin Mervan, beraberindeki bir grup askerle Hasankeyf'e gitmiş, orada bulunan Bad'ın karısına kocasının öldüğünü bildirmiştir. Onunla evlenen Ebû Ali 380/990 yılında Hasankeyf'i hâkimiyet altına almış, aynı yıl Meyyafarikin'i ve Diyar-ı Bekr'in birçok kalesini ele geçirmiştir¹¹⁷. Hanımının

¹¹² İbnü'l Ezrak, *Tarihu Meyyafârikin ve Amid*, Mervaniler Kısmının Neşri: B. A. Avad, *Tarihu'l Farikî ed-Devleti'l Mervaniye*, Kahire 1959 (Türkçe trc. M. E. Bozarslan, *Mervani Kürtleri Tarihi*, İstanbul 1975), s. 70; ayrıca bkz. Abdurrahim Tufantoz, *Mervanoğulları(380-478 / 990-1085)*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 1994, s. 23; Çevik, *a.g.t.*, s. 32.

¹¹³ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 69-70; ayrıca bkz. Tufantoz, *a.g.t.*, s. 20-21.

¹¹⁴ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr. (Türkçe trc.)*, s. 69; ayrıca bkz. Tufantoz, *a.g.t.*, s. 22.

¹¹⁵ Honigmann, *a.g.e.*, s. 33; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 22.

¹¹⁶ K. V. Zettersteen, "Mervaniler", *İA*, VII, s. 781; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 23-24.

¹¹⁷ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 77; İbnü'l Esir, IX, s. 65; ayrıca bkz. Tufantoz, *a.g.t.*, s. 29.

Hasankeyf'te ikâmet ediyor olması, Bad'ın daha önce burayı ele geçirerek, buraya yerleştiğini göstermektedir.

Mervanoğulları'nın en parlak dönemi, beyliğin idaresini en uzun süre elinde tutan Nasruddevle Ebu Nasr Ahmed (401-453 / 1011-1061) döneminde yaşanmıştır. Dolayısıyla bu dönemde beyliğe başkentlik yapan Meyyafarikin başta olmak üzere, Diyar-ı Bekr bölgesinde imar faaliyetleri hız kazanmış, ekonomik ve sosyal açıdan da önemli gelişmeler yaşanmıştır. Onun dönemindeki bir başka önemli gelişme ise daha sonra bahsedileceği üzere bölgede ilk kez Türk'lerin aktif olarak görülmeye başlamasıdır¹¹⁸.

Peki Mervanoğulları döneminde Hasankeyf'in durumu nasıldı? Bu sorunun cevabını devrin önemli müverrihlerinden olan İbnü'l Ezrak'ın Mervanoğulları'na geniş bir fasıl ayırdığı eserinde arayalım. Ne yazık ki İbnü'l Ezrak eserinde Hasankeyf'ten pek bahsetmemiştir. Ancak onun verdiği sınırlı bilgilerden Hasankeyf'in bu dönemde ulaşım açısından mühim bir merkez olduğunu, özellikle nehir taşımacılığında önemli bir liman görevi üstlendiğini öğreniyoruz. İbnü'l Ezrak'ta bu durumu destekleyen kayıtlardan bir tanesi şöyledir. Mervanoğlu vezirlerinden Ebu'l Kasım, vasiyetinde kendisinin vefatından sonra Kufe'deki el-Gurra şehitliğine defnedilmesini istemiştir. Vezir öldüğünde (428/1038) ilk durak Hasankeyf olmuştur. Buradan Kufe'ye ulaşılmış ve defin gerçekleşmiştir¹¹⁹. Muhtemelen Hasankeyf'ten itibaren yolculuğun bir bölümü Dicle üzerinden yapılmıştır.

Hasankeyf'in bu dönemde nehir taşımacılığında önemli yerlerden biri olduğunu gösteren İbnü'l Ezrak'ın verdiği bir başka anekdot ise şöyledir. Bu bilgiye göre Diyar-ı Bekr bölgesi Selçuklular tarafından yeni fethedilmiş (478/1085), İbnü'l

¹¹⁸ Çevik, *a.g.t.*, s. 37.

¹¹⁹ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr. (Türkçe trc.)*, s. 138-140.

Ezrak'ın dedesi Ebu'l Hasan bin Ezrak ise Hasankeyf nazırı olarak görev yapmaktadır. Fahrüdevle ise bölgenin idaresini yürütmektedir. Gerisini İbnü'l Ezrak'ın bizzat kendi ifadelerinden okuyalım: *“Vezir Fahrüdevle memlekette kaldı. Halka, özellikle Meyyafârikin halkına iyilik ediyordu. Geçim masraflarını verdi ve birçok yükümlülüklerini hafifletti. Ayrıca Mervanoğulları'nın Meyyafarikin'deki her çeşit mal ve hazinelerini de ele geçirdi. Dedem de Hasankeyf'ten yanına gelerek, bazı değerli eşyaları alıp Hasankeyf'e götürür ve oradan güvendiği adamlarla Dicle yoluyla Halife el-Muktedî'nin veziri olan Amidüdevle'ye gönderirdi”*¹²⁰. Bu bilgiler Hasankeyf'in Mervanoğulları döneminde özellikle nehir taşımacılığında önemli bir liman kenti olduğunu göstermektedir.

Günümüzde Hasankeyf'te Mervaniler dönemine ait eser bulunmamaktadır. Ancak XIII. yy. Arap tarihçilerinden İbn Şeddad'ın kayıtlarına göre Hasankeyf'da Mervani meliklerine ait türbeler yer almaktadır¹²¹. Günümüzde bunlar henüz tespit edilememiştir. Bu arada Hasankeyf'te günümüzde on bir adet tarihî mezarlığın varlığının bilinmekte olduğunu, bunlar üzerine yapılacak çalışmalar neticesinde, daha sağlıklı bilgiler elde edilebileceğini belirtmemiz yerinde olacaktır.

Mervanoğulları hâkimiyeti döneminde, bölgeyi Türk realitesiyle karşılaştıracak bir olay yaşanmış, Irak Oğuzları olarak bilinen, başlarında Boğa, Göktaş, Anasıoğlu ve Mansur gibi ünlü beylerin bulunduğu Oğuz grubu Diyar-ı Bekr bölgesine girmiştir. Irak Oğuzları, 433-435/1042-1044 yılları arasında Diyar-ı Bekr bölgesini merkez edinerek, el-Cezire'nin önemli bir kısmında yağma ve talan hareketlerine girişmişlerdir. Zaptettikleri yerlerde bir idarî düzen kurma gayesi gütmeyen bu Oğuz grubu, bölgede ağır zayıatlar vererek Azerbaycan'a dönmek

¹²⁰ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 195-196.

¹²¹ İbn Şeddad, III/II, s. 530; Diğer taraftan bazı araştırmacılar Hasankeyf-Gercüş karayolu üzerinde bulunan Akyar Köyü'nün eski adının Mervani olmasına binaen bu adı Mervanoğulları'ndan kalan bir hatıra olarak yorumlamışlardır. Ancak bu tespit bilimsel temellere dayanmamaktadır.

zorunda kalmışlardır. Bu olay bahsettiğimiz üzere bölgenin Türk realitesiyle karşılaşmasını sağlamış, bölge siyasetine artık Türkler de dahil olmuşlardır¹²². Hatta Irak Oğuzları'nın bölgedeki bu faaliyetlerinden kısa bir süre sonra Mervani emiri Nasruddevle, Diyar-ı Bekr'de hutbeyi Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey adına okutmaya başlamış (441/1049-1050), böylece Büveyhî tabiiyetinden çıkan Diyar-ı Bekr artık Büyük Selçuklu hâkimiyetini tanımıştır¹²³. Yaşanan tüm bu gelişmeler, bölgede ileriki zamanlarda gücünü hissettirecek ve bölgeye hâkim olacak Türk varlığı için uygun bir zeminin oluşmaya başladığını göstermektedir. Hasankeyf açısından değerlendirecek olursak bir Türk beyliğinin başkenti olarak yıldızının parlayacağı sürecin temelleri bu dönemde atılmıştır.

¹²² Irak Oğuzları'nın Diyar-ı Bekr bölgesindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, 174-186.

¹²³ İbnü'l Esir, VIII, s. 138; Gregory Ebu'l Farac, I, s. 304; Şeref Han, s. 29-30; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 186.

D- TÜRK HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF

I- HASANKEYF'İN SELÇUKLU HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ VE HASANKEYF ARTUKLU BEYLİĞİ KURULUNCAYA KADARKİ GELİŞMELER

Yukarıda değinildiği üzere Diyar-ı Bekr'de hüküm süren Mervanoğulları, Büyük Selçuklu Devleti'nin metbuluğunu tanımış, böylece Şii Büveyhiler ve Fatimîler'e, diğer taraftan Doğu Roma'ya karşı topraklarını güvence altına almışlardır. Büyük Selçuklular'la Mervaniler arasındaki ilişkiler bir süre iyi devam etmişse de, bu iyi ilişkilerin Tuğrul Bey'in Bağdat'ı Büveyhîler'in elinden almasıyla (447/1055) bozulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Tuğrul Bey, artık Irak ve el-Cezire'nin siyasetinde daha aktif bir rol oynamaktadır ki, bu durum Mervani emirini endişelendirmiştir. Büyük Selçuklular'ın bölgedeki nüfuzunun artması karşısında endişeye kapılan Nasıruddevle, Tuğrul Bey'e isyan halinde olan Büveyhîler'in Türk asıllı komutanı Arslan Besasiri'ye yardımlarda bulunmuştur (447/1057). Bunun üzerine Tuğrul Bey, Mervanî emirini cezalandırmak için Diyar-ı Bekr'e gitmiş, Mervanoğulları'nın payitahtı Meyyafarikin önünde karargâh kurmuştur. Nasıruddevle, sultandan af dileyip, ona hediyeler sunmuşsa da bunlar sultan katında kabul görmemiştir. Bunun üzerine Mervani emiri Amid'e kaçmak zorunda kalırken, Selçuklu ordusu Meyyafârikin'i yağmalamıştır. Burada Nasıruddevle, Tuğrul Bey'in üvey kardeşi İbrahim Yinal'ı araya sokarak, yüz bin dinar karşılığında sultanı Diyar-ı Bekr seferinden vazgeçirmiştir¹²⁴. Böylece Mervanoğulları Selçuklular'ın vasalı olarak Diyar-ı Bekr bölgesinde bir süre daha hüküm sürebileceklerdir. Ancak bu tarihten sonra Büyük Selçuklular bölgede daha sık görülmeye başlamış, özellikle Nasıruddevle'nin ölümü (453/1061) ile bu süreç hızlanmıştır.

¹²⁴ Sibt İbnü'l Cevzi, *Mirâtü'z Zamân fi Tarihi'l A'yân*, Selçuklular'la İlgili Kısımların nşr. Ali Sevim, Ankara 1968, s. 19-20; ayrıca bkz. M. Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul 1976, s. 26-27; Çevik, *a.g.t.*, s. 187.

Nasıruddevle'nin ölümünden sonra küçük oğlu Nizameddin Ebu'l Kasım en-Nasır, vezir Fahrüddeve bin Cüheyr'in yardımıyla emir olmuştu. Ancak bu duruma itiraz eden Nasıruddevle'nin büyük oğlu Said, tahtın kendi hakkı olduğunu iddia ederek Büyük Selçuklu sultanından yardım istemiştir. Bunun üzerine Tuğrul Bey, beş bin atlıdan oluşan bir birliği Diyar-ı Bekr'e göndermiştir. Said aldığı destekle Meyyafarikin'i kuşatmışsa da, çeşitli vaatlerle ikna olmuş ve kuşatmayı kadırmıştır. Bu vaatlerden birinin babasının zamanından beri idaresini yürüttüğü Amid olduğu tarihî gelişmelerden anlaşılmaktadır. Böylece Mervanoğulları, biri Meyyafarikin, diğeri Amid merkezli olmak üzere ikiye bölünmüştür¹²⁵. Bundan sonra Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün Said'i Hattah kalesine hapsedtiği¹²⁶ zamana kadar ki süreçte, Büyük Selçuklular'ın Diyar-ı Bekr'e dair izlediği politika Said ile Nizameddin'in taht mücadelesi üzerine gelişmiştir¹²⁷.

Nizameddin'in 472/1080'de ölümünün ardından oğlu Nasıruddevle Ebu'l Muzaffer Mansur, Mervani emiri olmuştur. Mansur, seleflerinin yönetimde sahip oldukları yetilere sahip değildir. O, idaredeki bu kaabiliyetsizliğini halkın sevgisini kazanmış Ebu Tahir el-Enbarî'yi vezaretten azledip, yerine Hıristiyan asıllı Ebu Salim'i atayarak göstermiştir. Bu durum halk arasında bir huzursuzluk meydana getirmiş, Mervanoğulları'nın yıkılış süreci böylece başlamıştır¹²⁸. Bu sürecin baş aktörü ise daha önce Mervanoğulları Emirliği'nde vezirlik yapan, bir süre de hilafet makamında vezir olarak bulunan Fahrüddeve bin Cüheyr olacaktır.

Fahrüddeve bin Cüheyr, Abbasi vezaretinden azledildikten sonra (471/1078), Selçuklu veziri Nizamülmülk'le kurduğu akrabalık sayesinde oğlu Amidüddeve'yi

¹²⁵ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 169-170; İbnü'l Esir, VIII, s. 219; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 189; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 67-68.

¹²⁶ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 175; Sıbt, s. 158-159; Gregory Ebu'l Ferec, I, s. 320; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 192; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 72-73.

¹²⁷ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 189-192.

¹²⁸ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 190; Sıbt, s. 206; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, 192; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 77-78.

hilafet vezirliğine getirtmeyi başarmıştır (472/1079). Ancak Amidüddeve'nin vezareti kısa sürmüş, dört yıl sonra Halife el-Muktedir Biemrillah (467-487/1075-1094) tarafından 476/1083 yılında görevinden alınmıştır¹²⁹. Amidüddeve'nin halife tarafından vezirlikten azledilmesi üzerine Cehiroğulları ailesinin Bağdat'taki pozisyonları iyice sarsılmıştır. Onların bu zor anlarında yardımlarına Selçuklu sultanı Melikşah yetiştirilmiş, İsfahan'a göç etmelerine izin vermiştir¹³⁰. Fahrüddeve, hem kendilerine karşı yapılan bu jestin karşılığı olarak hem de Selçuklu sultanının katında prestijini artırmak için Mervanoğulları'na son verilmesi ve sahip oldukları toprakların Büyük Selçuklu Devleti'ne kazandırılması hususunda Nizamülmülk aracılığıyla Melikşah'a teklifte bulunmuş, bu göreve talip olduğunu özellikle belirtmiştir¹³¹. Onun bu teklifi sultan katında olumlu karşılanmış, Fahrüddeve'ye 476/1083 yılında meliklik alametlerinden olan hilat, kus, sancak verilmiştir. Ayrıca halife ve sultan adına hutbe okutmak, para bastırmak imtiyazı ve devlet hazinesine her yıl düzenli olarak vergi ödemek şartıyla kendisi Selçuklu ordusunun başında Diyar-ı Bekr'e gönderilmiştir¹³². Ayrıca Irak-ı Acem genel valisi Saduddevle Gevherayin, Hacıp Altuntak, Türkmen emirlerinden Hulvan hâkimi Artuk Bey, Malazgirt ve Muş hâkimi Sunduk (Sandak) Bey, Dilmaçoğlu Mehmed Bey, Çubuk, vasal Hille emiri Bahaüddin Mansur, onun oğlu Sadaka gibi önemli emir ve komutanlar kendisine yardımla görevlendirilmiştir¹³³.

¹²⁹ İbnü'l Esir, VIII, s. 306; ayrıca bkz. Ali Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Katılması", *Atatürk Konferansları V (1971-1972)*, Ankara 1991, s. 300.

¹³⁰ İbnü'l Esir, VIII, s. 306; ayrıca bkz. Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 301; Çevik, *a.g.t.*, s. 300-301; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 78.

¹³¹ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr. (Türkçe trc.)*, s. 190; ayrıca bkz. Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 301; İbrahim Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, İstanbul 1944, s. 9-10; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıç'tan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988, s. 100; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944, s. 137; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 48.

¹³² İbnü'l Esir, VIII, s. 306; ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, "İmâd al-Din al-Kâtip al-İsfahânî'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, Malazgirt Zaferi Özel Sayısı*, Ankara 1971, s. 258-259; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 301; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 100; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 204; Çevik, *a.g.t.*, s. 193; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 78.

¹³³ Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 301; Sevim, *Anadolu'nun Fethi*, s. 100.

Diğer taraftan Selçuklu ordusunun harekete geçtiğini öğrenen Mervani emiri, Melikşah'a seferden vaz geçmesi için bir heyet göndermiştir. Ancak iki taraf arasındaki barış görüşmeleri neticesiz kalmış, Fahrüddeve ve beraberindeki birlikler Diyar-ı Bekr'deki birçok şehri abluka altına almışlardır. Fahrüddeve'nin kendisi bizzat Mervani Emirliği'nin başkenti Meyyafarikin üzerine giderken, oğlu Zaimü'r-rüesâ Ebu'l Kasım beraberindeki büyük bir orduyla Amid'i kuşatmıştır¹³⁴. Bu arada ilerde Diyar-ı Bekr'e damgasını vuracak olan Artukoğulları'nın atası Artuk Bey, Melikşah'ın emriyle Meyyafarikin'i kuşatmakta olan Fahrüddeve'ye yardıma gitmiştir¹³⁵. Daha sonra yaşanan yeni gelişmeler üzerine Fahrüddeve ile Artuk Bey, Amid kuşatmasına birlikte katılmışlardır. Bu kuşatmada Artuk Bey ile Fahrüddeve arasında kuşatmanın devam ettirilip ettirilmeme hususunda tartışma yaşanmıştır. Ganimet beklentisi ile Diyar-ı Bekr'e kadar gelmiş olan Artuk Bey, Fahrüddeve'nin kuşatmanın kaldırılması yönündeki emrini dinlememiş, hatta çeşitli yağma faaliyetlerinde bulunmuştur¹³⁶. Bunun üzerine Fahrüddeve, Artuk Bey hakkında Melikşah'a olumsuz rapor vermiş, bu durum da sultanla Artuk Bey'in arasının açılmasına neden olmuştur¹³⁷.

Fahrüddeve daha sonra Irak-ı Acem valisi Gevherayin'in komutanları Hacib Altuntak, Emir Ayaz, Türşek ve Humartaş'la beraber Meyyafarikin'e dönerek, kuşatmaya devam etmiştir. Bu arada Selçuklu birliklerinin sadece Amid ve Meyyafarikin'i değil, bölgenin diğer kale ve şehirlerini de kuşattığını görüyoruz. Yukarda bahsedildiği üzere bölgeyi fethetmiş birçok Türkmen emiri katılmış ve bunlar bölgeye dağılmışlardı. İşte Hasankeyf, bu büyük emirlerden, daha sonra Meyyafarikin'in de alınmasında önemli rol oynayacak Gevherayin tarafından zapt

¹³⁴ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 191; İbnü'l Esir, VIII, s. 316; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 194; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 79.

¹³⁵ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 191; İbnü'l Esir, VIII, s. 309; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 195; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 79-80.

¹³⁶ İbnü'l Esir, VIII, s. 309; Sıbt, s. 228; Gregory Ebu'l Ferec, I, s. 330; bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 195-196.

¹³⁷ Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 303.

edilmiştir. Hasankeyf'in ele geçirildiği bu süreçte Siirt, Bitlis, Erzen, Mardin gibi şehirlerin de sırasıyla Selçuklu topraklarına katılmış olduğu görülür.¹³⁸

Ancak Mervanoğullarının ve bölgenin iki kilit şehri muhkem surlarla çevrili Amid ve Meyyafarikin henüz alınamamıştı. Bu iki şehirden ilk çözülen Amid olmuştu. Bunun sebebi ise Mervanoğulları'nın Hıristiyan vezirinin şehre atadığı idarecilerin Müslüman halka kötü davranması ve devamında uzayan muhasarayla birlikte, Müslüman halkın durumunun daha da kötüleşmesidir. İşte şehirdeki Müslüman ahalinin şehrin kapılarından birini açması sonucu Amid, Safer 478/Mayıs1085 tarihinde düşmüştür. Yine aynı yıl Hasankeyf'ten çağrılan Gevherayin'in de önemli katkısıyla Mervanoğulları'nın başkenti Meyyafârikin alınmış, ardından müstahkemliği sebebiyle alınamayan Mardin Kalesi zapt edilmiş, nihayetinde Ceziret-i İbn Ömer ele geçirilerek bölgenin fethi tamamlanmıştır¹³⁹. Böylece Mervanoğulları'nın elinden alınan Diyar-ı Bekr bölgesi, Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı bir eyalet haline gelmiş, valiliğine de Fahrüddeve atanmıştır¹⁴⁰. Dolayısıyla artık bölgenin diğer şehirleriyle birlikte Hasankeyf de Türk hâkimiyetine girmiştir.

Bölge, 477/1085'ten Melikşah'ın ölümüne kadar (485/1092) Büyük Selçuklu idaresinde kalmıştır. Ancak Melikşah'ın ölümünden sonra meydana gelen idarî boşluktan dolayı Mervanoğlu Nasırüddeve Mansur, başta Meyyafarikin'i ele geçirerek, burada emirliğini yeniden tesis etmiştir. Ancak bu durum uzun sürmemiş hükümdarlığını ilan etmiş olan Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş (öl. 488/1095), Meyyafarikin'i almış, Mervanoğulları'nı Diyar-ı Bekr Bölgesi'nden uzaklaştırmıştır.

¹³⁸ Yinanç, *a.g.e.*, s. 145-147; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 305; a. mlf., *Anadolu'nun Fethi*, s. 104; Çevik, *a.g.t.*, s. 197; Tufantoz, *a.g.t.*, s. 83;

¹³⁹ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.(Türkçe trc.)*, s. 193; İbnü'l Esir, VIII, s. 316; ayrıca bkz. Yinanç, *a.g.e.*, s. 148-150; Çevik, *a.g.t.*, s. 197-200; Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 304-306; Zetterstéin, *a.g.m.*, s. 781.

¹⁴⁰ Sevim, "Diyarbakir Bölgesinin...", s. 306.

Başta Amid olmak üzere, bölgedeki diğer şehirlerde kısa sürede onun hâkimiyetini tanımışlardır (486/1094)¹⁴¹.

Tutuş, Büyük Selçuklu tahtını ele geçirmek için önce Berkyaruk (öl. 485-498 / 1092-1104) taraftarı olan Aksungur'u, daha sonra Urfa valisi Bozan'ı yenilgiye uğratmışsa da Berkyaruk'un ordusuyla yaptığı savaşı kaybettiği gibi aynı zamanda hayatını da kaybetmiştir (488/1095)¹⁴². Onun ölümünden sonra oğullarından Dukak, Dımaşk'a, Rıdvan ise Halep'e hâkim olmuş, Tutuş'un yerine naip olarak bıraktığı Tuğ Tekin ise Dukak'ın Dımaşk'taki hükümet işlerini yürütmek üzere buraya gitmiştir. Böylece Tuğ Tekin'in Diyar-ı Bekr bölgesinden ayrılmasıyla bölgedeki Suriye Selçuklularının hâkimiyeti de son bulmuştur¹⁴³.

Tutuş'un ölümünden sonra bağımsızlığını ilan eden Türk emirlerinin idaresinde paylaşıldığına şahit olduğumuz bölgenin idarî durumunu İbnü'l Ezrak'ın bizzat kendi ifadelerinden öğrenelim: “*Sultan Tacüddeve'nin ölümünden sonra bütün Diyar-ı Bekr parçalandı ve Melik Dukak'ın elinde Meyyafarikin'den başka bir yer kalmadı. Amid ise Emir Yinal'ın eline geçti; halen de çocuklarının elinde bulunmaktadır. Hüsameddin Tümtekin Bitlis ve Erzen'e egemen oldu. Erzen daha önce Şaruh'un elinde bulunuyordu. Hüsamüddeve Tümtekin Erzen'i alınca Şaruh da Hani'yi aldı. Kızılarslan ise Siirt, Bahmard ve Tanza'yı ele geçirdi; Daha önce de Erzen'den sayılan Devın şehrini almıştı*”. Meyyafarikin'i Dukak adına Emir İltaş (Eltaş)'ın yönettiğini bildiren İbnü'l Ezrak, Hasankeyf'in durumuyla ilgili olarak ise şu bilgiyi vermektedir: “*Artukoğlu Emir Sökmen 495/1102 yılında Emir Musa'yı öldürerek Hasankeyf'i elinden aldı*”¹⁴⁴. Bu bilgiden de anlaşıldığı üzere Artuklu hanedanlığı Hasankeyf'i ele geçirmeden önce burada Türkmen Musa hâkimiyet sürmektedir.

¹⁴¹ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.*, s. 206-209; İbnü'l Esir, VIII, s. 373; ayrıca bkz. Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983, s. 70.

¹⁴² İbnü'l Esir, VIII, s. 390; İbnü'l Ezrak savaşın tarihini 489/1097 olarak vermişse de bu tarihte bir yanlışlık vardır (İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.*, s. 215); ayrıca bkz. Sevim, *Suriye ve Filistin....*, s. 71-77;

¹⁴³ Sevim, *Suriye ve Filistin....*, s. 148-149; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 23.

¹⁴⁴ İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.*, s. 229-230; ayrıca bkz. Claude Cahen, “Le Diyarbakr au Temps des Premiers Urtukides”, *Journal Asiatique*, 1935, s. 227.

II- ARTUKLU HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF

1- Artuklular'ın Tarih Sahnesine Çıkışı ve Hasankeyf Artuklu Beyliği Kurulmadan Önce Artuklular

Oğuzların “Döger” boyuna mensup Artuk bin Eksük et-Türkmani¹⁴⁵, hem bizzat kendisinin hem de kendisinden sonra gelen neslinin Anadolu'nun Türkleşmesinde ve Türk – İslâm medeniyetinin gelişmesinde oynadığı rol açısından çok önemli bir kişidir. Artuk Bey, 455/1063 yılında Azerbaycan'da kendisine tabi Türkmenlerle beraber Selçuklu sultanı Alparslan'ın hizmetine girmiştir¹⁴⁶. Artuk Bey savaşlarda gösterdiği başarılarla, aynı zamanda barış zamanlarında sultanın yakınında yer almasının bir ürünü olarak Alparslan'ın önemli emirlerinden bir tanesi olmuş; kendisine 464/1071-1072 yılında ikta olarak uç beldelerinden bir yer verilmiştir¹⁴⁷. Bu yer günümüzde Irak sınırlarında yer alan, toprağının verimliliği, meyve ağaçları, özellikle inciri ile meşhur olan Hulvan'dır¹⁴⁸.

¹⁴⁵ Artuklular'ın “Döger” boyuna mensup olması kuvvetle muhtemel olmakla beraber, bazı araştırmacılar onların “Kayı” boyuna mensup olduğunu iddia etmektedirler. Bu konudaki farklı görüşler için bkz. Remzi Ataoğlu, “İbnü'l Ezrak'a Göre Artuklular'ın Nesebi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, İzmir 1994, s. 407-413; Ali Sevim, “Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasî Faaliyetleri”, *Belleten*, XXVI/101, 1962, s. 121; Faruk Sümer, “Dögerlere Dair”, *Türkiyat Mecmuası*, X, 1953, s. 141-142; Sevim, “Artukluların Soyu...”, s. 130; Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1993, s. 139; M. Fuat Köprülü, “Artuk Oğulları”, *İA*, I, s. 617; Yinanç, *a.g.e.*, s. 96.

¹⁴⁶ Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, nşr. ve Türkçe trc. Ali Öngül, II, İzmir 2001, s. 162; ayrıca bkz. Sevim, “Artukluların Soyu...”, s. 124; Ali Sevim, “Artuk bin Eksük”, *DİA*, III, s. 414; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 133.

¹⁴⁷ Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 162.

¹⁴⁸ Sevim, “Artuk bin Eksük”, s. 414; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 10; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 134; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993, s. 243; Ayrıca “Hulvan” hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Heyet, “Hulvan”, *İA*, V / I, s. 585.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Artuk Bey, Büyük Selçuklu Devleti'nin Diyar-ı Bekr'e düzenlediği sefere tabiiyetindeki Türkmenlerle katılmıştır. Bu sefer esnasında Seçuklu ordusunu komuta eden Fahrüddeve bin Cüheyr ile yaşadığı anlaşmazlık Artuk Bey'in Sultan Melikşah'la arasının açılmasına neden olmuştur. Bu gelişme üzerine Artuk Bey, bölgeden ayrılarak Suriye Selçuklu meliki Tutuş'un hizmetine girmiştir. Hatta Tutuş'un Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Kutalmışoğlu Süleymanşah (öl. 478/1086)'a karşı elde ettiği zaferde önemli rol oynamıştır¹⁴⁹. Tutuş ise gösterdiği yararlılıklardan dolayı, Artuk Bey'e Kudüs'ü ikta etmiştir. Artuk Bey, ölümüne kadar (484/1091) Kudüs'ün yöneticisi olarak bulunmuştur. Aynı zamanda Alparslan'ın kendine ikta ettiği yerler de onun elinde kalmıştır¹⁵⁰. Artuk Bey'in 484/1091 yılındaki ölümünden sonra ise Kudüs'ün idaresi oğullarından Sökmen ve İlgazi'ye geçmiştir¹⁵¹.

İleride Hasankeyf Artuklu Beyliği'ni kuracak olan Sökmen'in Kudüs'teki en önemli icratı Kudüs'ü kardeşi İlgazi ile birlikte Fatımiler'e karşı korumak olmuştur. Bunun dışında Sökmen Kudüs'teyken de el-Cezire Bölgesi ile bağlarını koparmamıştır. Bunun sebeplerinden biri Artuklu ailesinin bir bölümünün halen burada yaşıyor olmasıdır¹⁵². Diğer bir neden ise Tutuş'un sağlığında Suruç'u Sökmen'e ikta olarak vermiş olmasıdır¹⁵³. Sökmen, Tutuş öldükten (488/1095) sonra bölgedeki olayları yakından takip etmiş, öncelikle Tutuş'un oğullarından erken

¹⁴⁹ İbnü'l Esir, VIII, s. 319; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 162-163; ayrıca bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 261-262.

¹⁵⁰ Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 163.

¹⁵¹ İbnü'l Ezrak, *Tarihi Meyyafarikin ve Amid*, Artuklular Kısımının nşr.: Ahmet Savran, *The History of Mayyafârikin and Amid*, Erzurum 1986(Türkçe trc. Ahmet Savran, *Meyyafarikin ve Amid Tarihi – Artuklular Kısım-*, Erzurum 1991), s. 29-30; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 163; ayrıca bkz. Claude Cahen, "Artukids", *EP*, s. 230; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 136; Ali Sevim, "Sökmen", *İA*, X, s. 763; Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 617; İbrahim Artuk bu iki kardeşin dışında Abdülcebbar ve Behram adlı diğer kardeşleri de saymaktadır(Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 12).

¹⁵² İbnü'l Ezrak, Artuk Bey'in ailesini anlattığı bölümde Sökmen ve İlgazi'nin dışında Artuk Bey'in çok sayıda çocuğu olduğundan bahsetmekte ve bunlardan altı tanesinin adını vermektedir (İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 99).

¹⁵³ Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 503; Sevim, "Sökmen", s. 763; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 27.

davranarak Suruç'u zapt etmiş ve buradaki hâkimiyetini sağlamlaştırmıştır¹⁵⁴. Daha sonra Tutuş'un oğulları Rıdvan ve Dukak arasındaki mücadele de Rıdvan'ın yanında yer almıştır. Hatta gösterdiği hizmetler sonucu Rıdvan kendisine, Halep'i Hama üzerinden Humus'a bağlayan tarihî yol üzerinde bulunan, bugün Halep'in yetmiş km. güneyinde yer alan Maarratü'n – Numân'ı iktâ olarak vermiştir¹⁵⁵.

Rıdvan, Dukak'ın hâkim olduğu Dımaşk'ı onun şehirde olmadığı bir anda, Sökmen ve atabeyi Cenâhüdevle ile beraber ele geçirmek için şehre saldırmışsa da burayı alamamıştır. Bu olaylar cereyan ederken Sökmen'in kardeşi İlgazi Dukak'a esir düşmüştür. Sökmen bu gelişme karşısında hemen Kudüs'e dönmüş, İlgazi'nin naiplerinden idareyi devralmıştır¹⁵⁶. Bu arada Rıdvan'ın 490/1097 yılında Kudüs'ü ele geçirme teşebbüsü olmuşsa da bu eylem başarısızlıkla neticelenmiştir. Bu olayın ardından Rıdvan'ın saflarında yer alan Antakya valisi Yağısıyan Dukak'ın tarafına geçmiştir¹⁵⁷. Onun teşvikiyle Dukak, Sökmen'e ikta edilmiş olan Maarratü'n – Numân'ı almıştır¹⁵⁸. Daha sonra Rıdvan, kardeşi Dukak'ın Halep'i almak için harekete geçtiğini öğrenince tekrar Sökmen'den yardım istemiştir. Sökmen bu isteği olumlu karşılamış, 490/1097'de iki kardeş arasında yapılan savaşta büyük kahramanlık örneği göstererek, muharebenin Rıdvan'ın lehine bitmesinde önemli rol oynamıştır¹⁵⁹.

Öte yandan bölge siyasetine yeni bir aktör daha katılmıştır. Bu aktör Mısır merkezli hâkimiyet süren Şii Fatımî Devleti'dir. Fatımî halifesi el-Mustali (495-525 / 1101-1130), iki kardeş arasındaki mücadeleden faydalanarak Rıdvan'a hâkim olduğu

¹⁵⁴ İbnü'l Esir, VIII, s. 391; ayrıca bkz. Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 503; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 27.

¹⁵⁵ Işın Demirkent, "Maarretünnu'mân", *İA*, s. 274-275; Sevim, "Sökmen", s. 763; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 504; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 140.

¹⁵⁶ Sevim, "Sökmen", s. 763; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 504; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 140.

¹⁵⁷ İbnü'l Esir, VIII, s. 407; ayrıca bkz. Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 13; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 29.

¹⁵⁸ Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 30.

¹⁵⁹ İbnü'l Esir, VIII, s. 407-408; ayrıca bkz. Sevim, "Sökmen", s. 764; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 506.

bölgelerde Fatimî halifesi adına hutbe okutması yönünde bir teklif göndermiştir. Bu teklifi Rıdvan kabul etmişse de özellikle Sökmen ve Antakya emiri Yağısıyan'ın sert tepkileri, onun bu kararında geri adım atmasına neden olmuş, Rıdvan Abbasi halifesi adına hutbe okutmaya devam etmiştir(490/1097)¹⁶⁰.

Bu arada Papa II. Urbanus'un çabaları sonucu yaklaşık iki asır sürecek Haçlı Seferleri çağı başlamıştır. İlk Haçlı orduları, 490/1097 yılında Antakya önlerinde görülmüşlerdir. Bunun üzerine Antakya hâkimi Yağısıyan başta Rıdvan ve Sökmen olmak üzere diğer Müslüman emirlerin hepsini Antakya'yı Haçlı ordularına karşı savunmak için yardıma çağırmıştır. Sökmen ve diğer Türk-İslâm emirleri yardıma hazırlanırken, Firuz adlı bir Ermeni muhtedisinin ihaneti sonucu Antakya, Haçlılar tarafından 491/1098 yılında ele geçirilmiştir. Bunun üzerine Sökmen, Musul emiri Kür Boğa, Dukak, Rıdvan, Tuğ Tekin, Humus hâkimi Cenâhüddeve, İlgazi'nin oğlu Sincar hâkimi Süleyman, şehri bir süre kuşatmışlarsa da geri almaya muvaffak olamamışlardır. Sökmen son ana kadar mücadele etmişse de en sonunda, o da çekilmek zorunda kalmıştır¹⁶¹.

Diğer taraftan Fatimî halifesi el-Mustansır (487-495/1094-1101), veziri Bedrü'l Cemali'nin oğlu Emirü'l Cüyüş Efdal komutasında bir orduyu Sökmen ve İlgazi'nin idaresinde olan Kudüs'ü almak üzere buraya göndermiştir. Efdal, Sökmen ve İlgazi'den şehrin teslim edilmesini istemişlerse de bu kabul edilmemiştir. Şehir kırk günden fazla bir süre Fatimiler'e karşı direnmişse de, şehir surlarının yıkılması sonucu Sökmen ve İlgazi burayı Fatimiler'e terk etmek zorunda kalmışlardır¹⁶².

¹⁶⁰ İbnü'l Esir, VIII, s. 408; ayrıca bkz. Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 507; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 140.

¹⁶¹ İbnü'l Esir, VIII, s. 410-413; ayrıca bkz. Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 507; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 21-25; Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I, Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1998, s. 191;

¹⁶² İbnü'l Esir'de bu konu anlatılırken verilen tarihler arasında bir karışıklık vardır. Olay, 492/1099 yılı olayları arasında anlatılırken, olayın sonunda 489/1096 tarihi verilir. Bunun yanında bu olayın Antakya'nın Haçlılar tarafından işgal edilmesinden sonra gerçekleştiği belirtilmiştir (İbnü'l Esir, VIII,

Fatımiler'in Kudüs'ü ele geçirmesi üzerine Artuklu ailesi, daha önce Artuk Bey'e bazı toprakların ikta edildiği el-Cezire'ye yönelmişlerdir. Bu arada Urfa'yı işgal eden Haçlı kuvvetleri Sökmen'e ikta edilen ve Sökmen'in de idaresini yeğeni Belek'e bıraktığı Suruç'u işgal etmişlerdir (494/1101). Sökmen bunun üzerine Belek ile beraber harekete geçmiştir. Haçlı kuvvetleri dış kaleyi almışsa da iç kaleyi geçememiş, ağır bir yenilgiye uğrayarak geri çekilmek zorunda kalmışlardır¹⁶³.

Urfa, Antakya gibi şehirleri ele geçiren Haçlılar'ın etki alanından uzaklaşmak isteyen Sökmen, yönünü Diyar-ı Bekr'e çevirmiştir. Burada kendisine yeni topraklar aramaya başlamıştır. Bölgede kendisine bir yurt bulmak ve nüfuzunu artırmak için bölgedeki bazı emirlerin yanında yer almıştır. İşte bu siyasetinin bir neticesi olarak İnaloğulları'nın idaresinde bulunan Amid'in Musul emiri Kür Boğa tarafından kuşatılması üzerine, şehir hâkiminin kendisinden yardım talebini olumlu karşılamıştır. Kür Boğa'ya karşı yapılan savaşta, Sökmen'in gayretli tutumu sayesinde, Kür Boğa şehri alamadan geri çekilmiştir¹⁶⁴. İleride açıklayacağımız üzere, Sökmen'in bu politikası Hasankeyf'e sahip olup, burada kendi idaresini tesis etmesini sağlayacaktır.

s. 418-419); Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah ise bu olayın tarihini 489/1096 olarak verir (Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 163-164); İbrahim Artuk, Ramazan 491/Ağustos 1098 tarihini verirken (Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 26); Osman Turan, İbrahim Artuk'la aynı tarihi yani 491/1098 yılını vermiştir (Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 141).

¹⁶³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekaynamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, Türkçe trc. H. D. Andreasyan, Ankara 1987, s. 206; ayrıca bkz. Sevim, "Artukoğlu Sökmen....", s. 508-510; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 27; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 30.

¹⁶⁴ Sevim, "Artukoğlu Sökmen....", s. 511.

2- Hasankeyf Artuklu Beyliği'nin Kurulması ve Sökmen bin Artuk Devri (495-498 / 1102-1105)

Musul emiri Kür Boğa'nın Zilkade 495/Ağustos 1102 tarihinde baş gösteren Mevdud b. İsmail'in isyanını bastırmaya gittiği sırada, Rey yakınlarında ölmesi üzerine yerine halef tayin ettiği Sungurca¹⁶⁵ geçmiştir. Sungurca'nın idareye geçmesinden rahatsızlık duyan Musul ileri gelenleri, Hasankeyf'i Kür Boğa'nın naibi olarak idare eden Türkmen Musa'yı şehri teslim alması için davet etmişlerdir. Türkmen Musa hemen harekete geçmiş, Sungurca'da onu karşılamaya çıkmıştır. Aralarında çıkan muhtemelen şehrin idaresine yönelik münakaşanın sonucunda Türkmen Musa, beraberinde gelen Mervanlı Mansur'un oğlu Sungurca'yı bıçaklayarak öldürmüştür. Nihayetinde Türkmen Musa şehre sahip olmuştur. Bunu duyan Ceziret-i ibn Ömer hâkimi Çökürmüş, Nisibin'e giderek, burayı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Türkmen Musa, Ceziret-i ibn Ömer'i almak için yola çıkmışsa da bazı adamlarının ihanet ederek Çökürmüş'ün tarafına geçmeleri sonucu zor durumda kalmış ve geri dönmüştür. Ardından Çökürmüş onun peşine düşmüş, onu Musul'a kadar takip etmiş ve burayı kuşatmıştır. İşte bu esnada zor durumda kalan Türkmen Musa, Sökmen'den yardım istemiş, bunun karşılığında kendisine Hasankeyf'nin ve yüz bin dinar paranın verileceğini vaat etmiştir. Bu teklifi oldukça cazip bulan Sökmen, Türkmen Musa'ya yardım için derhal yola çıkmıştır. Bu arada Çökürmüş iki ateş arasında kalmamak için kuşatmayı kaldırmış ve Musul'dan ayrılmıştır. Türkmen Musa, şehirden Sökmen'i karşılamaya çıktığında Kür Boğa'nın bir kölesi tarafından öldürülmüştür. Sökmen, onun ölümünü haber alır almaz, kendisine vaat edilen Hasankeyf'yi almak için zaman kaybetmeden yola çıkmış, Türkmen Musa'nın naibinden 495/1102 yılı sonlarında şehri teslim almıştır¹⁶⁶. Böylece Artuklu hanedanlığının kurduğu ilk siyasî teşekkül Hasankeyf'te filizlenmiştir. Türk-İslâm dünyasına birçok katkı yapan Hasankeyf Artuklu Beyliği, yüz yirmi yıl kadar

¹⁶⁵ Osman Turan, Sungurca'yı "Karaca" olarak yazmıştır (Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 143).

¹⁶⁶ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 30; İbnü'l Esir, VIII, s. 462-463; Diğer taraftan Münecimbaşı Ahmed b. Lütfullah bu olayın tarihini 496/1102-1103 olarak vermiştir (*Camiü'd Düvel*, II, s.166); ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 38-40; Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 618; Sevim, "Sökmen", s. 764; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 511-512; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 28-29; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 143.

bölgenin siyasetinde ve kültürel hayatında doğrudan söz sahibi olmuştur. Bu dönemde Hasankeyf'te birçok mimarî eser yaptırılmış, çok sayıda âlim yetiştirilmiş, özellikle Haçlılar'a karşı önemli başarılar gösterilmiştir.

Sökmen'in Hasankeyf'te beyliği kurduktan sonraki ilk faaliyeti Bağdat'ta Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar (498-511 / 1105-1118) adına şahnelik yapan İlgazi'nin yardımına koşması olmuştur. Kudüs, Fatımîlerin eline geçince İlgazi Bağdat'a gitmiş ve burada Muhammed Tapar adına şahnelik yapmaya başlamıştı. Ancak Muhammed Tapar'la mücadele halinde olan Berkyaruk, buraya Gümüş Tekin el-Kayserî'yi şahne olarak atamıştı. Bu gelişme üzerine İlgazi'nin konumu tehlikeye girmiş, ilk olarak kardeşi Sökmen'den, ayrıca Hille emiri Seyfûddeve Sadaka'dan yardım sözü almıştır. Sökmen ve Sadaka etrafta yağmalar yaparak karşı tarafı yıldırma siyaseti uygulamıştır. Bu taktik etkili olmuş Abbasi halifesi Müstahzir Billah (512-529/1118-1135), İlgazi'ye Gümüş Tekin el-Kayserî'nin Bağdat'tan ayrılacağına dair söz vermiş, bunun üzerine Sökmen de Hasankeyf'e geri dönmüştür (496/1102-1103)¹⁶⁷.

Diğer taraftan 496/1103 yılında Sökmen'in yeğeni Yakutî, amcasının desteği ile Mardin'i ele geçirmiştir¹⁶⁸. Yakutî'nin vefatının ardından, şehrin idaresi kardeşi Ali'ye geçmiştir. Ali, Ceziret-i İbn Ömer hâkimi Çökürmüş ile işbirliğine girmiş, bu sırada yerine naip olarak adaşı olan Ali adında bir kişiyi atamıştır. Naip olarak şehri idare eden Ali, Sökmen'e yeğenin burayı Çökürmüş'e teslim hazırlığında olduğunu

¹⁶⁷ İbnü'l Esir, VIII, s. 471-473; Münecimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 167 ; ayrıca bkz. Sevim, "Sökmen", s. 765; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 513-514; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 41-42.

¹⁶⁸ İbnü'l Esir, VIII, s. 497-498; ayrıca bkz. Hasan Şümeysani, *Medinetü Mardin*, Beyrut 1987, s. 139; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 514-515; Adnan Çevik, "Üçyüz Yıllık Bir Başkent: Mardin", *I. Uluslar Arası Mardin Tarihî Sempozyumu Bildirileri*, edit. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006, s. 69.

haber vermiştir. Bunun üzerine Sökmen, şehirde hâkimiyetini tesis etmiştir¹⁶⁹. Böylece Sökmen, Hasankeyf'ten sonra Mardin'i de alarak hâkimiyetini güneye doğru genişletmiştir.

Daha sonra Sökmen ile Çökürmüş'ün Harran üzerine yürüyen Haçlı ordusuna karşı birlikte hareket ettiğini görüyoruz. 497/1104 yılında Belih Çayı kenarında Sökmen ve Çökürmüş'ün kuvvetleri Haçlı ordusunu yenilgiye uğratmış, orduyu kumanda eden Edessa (Urfa) kontu Baudoin ve Haçlı prensi Joscelin İslâm ordusu tarafından esir alınmıştır¹⁷⁰. Sökmen'in Haçlılar'a karşı kazandığı bu başarı, Haçlı saldırılarından bunalan İslâm dünyası için büyük bir moral olmuş, ayrıca Sökmen'in çevresindeki itibarı artmıştır.

Elde ettiği bu zaferden kısa süre sonra Sökmen, Dımaşk hâkimi Tuğ Tekin'in ağır hasta olduğunu ve kendisi öldükten sonra Haçlılara karşı devletini onun koruyabileceğini içeren davet mektubunu alınca, buraya doğru harekete geçmiştir. Ancak Dımaşk'a ulaşmadan yolda hastalanarak ölmüştür. Yanında bulunan oğlu İbrahim tarafından Hasankeyf'e götürülüp, burada defnedilmiştir¹⁷¹. Hasankeyf'e başkent statüsünü kazandırarak, buranın tarih sahnesinde yıldızının parlamasına vesile olan, Haçlılar'a karşı gösterdiği önemli başarılarla şâni artan Sökmen'in ölümünün ardından oğlu İbrahim tahta çıkmıştır.

¹⁶⁹ İbnü'l Esir, VIII, s. 498; Süryani Mihael, II, s. 55; Urfalı Mateos, s. 223; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 170; ayrıca bkz. Şümeysani, *a.g.e.*, 139; Sevim, "Sökmen", *İA*, s. 765; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 35; Turan, *Doğu Anadolu...*, s.144.

¹⁷⁰ Urfalı Mateos, s. 206; İbnü'l Esir, VIII, s. 484-485; ayrıca bkz. Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 508-510; Runciman, *a.g.e.*, II, 35; Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi* adlı çalışmasında bu savaşa ayrı bir başlık açmış, konuyu detaylarıyla ele almıştır (Işın Demirkent, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi*, I, Ankara 1990, s. 87-99), Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 37-40.

¹⁷¹ Urfalı Mateos vekayiname, s. 224; İbnü'l Esir, VIII, s. 496-497; ayrıca bkz. Sevim, "Sökmen", s. 765; Sevim, "Artukoğlu Sökmen...", s. 514-515; Artuk, *Artuk Oğulları Tarihi*, s. 41-42; Coşkun Alptekin, *Dımaşk Atabeyliği (Tog-Teginliler)*, İstanbul 1985, s. 80-81; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 145.

3. İbrahim Devri (498-502 / 1105-1108)

Sökmen'den sonra Hasankeyf Artuklu hâkimi olan İbrahim'in kısa süren hâkimiyet dönemi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz. İbrahim'e dair bildiğimiz en eski bilgi daha önce belirtildiği üzere babası Sökmen'e, Dımaşk'a giderken eşlik etmesidir. İbrahim'in döneminde yaşanan en önemli siyasî gelişme ise Büyük Selçuklu Devleti tahtına yeni geçen Muhammed Tapar (498-511/1105-1118)'ın Bağdat şahnesi İlgazi'yi görevinden azletmesi; bunun neticesinde, İlgazi'nin Mardin'e giderek burayı Hasankeyf Artuklu naibinin elinden alması olmuştur (502/1108-1109)¹⁷². Böylece bölgede Hasankeyf'in dışında, Mardin'de de bir Artuklu beyliği tesis edilmiştir.

Bu dönemdeki bir diğer önemli siyasî gelişme ise Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıç Arslan (485-501/1092-1107)'ın 498/1105 yılında Malatya'yı Danişmentlilerin elinden alarak, bölgede içinde Hasankeyf Artuklu hükümdarı İbrahim'in de bulunduğu birçok Türkmen beyini hâkimiyetine bağlaması olmuştur¹⁷³. Ancak bu durum uzun sürmemiş I. Kılıç Arslan'ın Çavlı ile yaptığı savaşın sonunda, savaş meydanından ayrılırken Habur Nehri'nde boğularak ölmesi (500/1107) sonucu bölgede Büyük Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın nüfuzu artmış, Hasankeyf Artuklu hükümdarı İbrahim, Muhammed Tapar'ı tekrar metbu olarak tanımıştır. Pek aktif bir yönetim sergilemeyen İbrahim, 502/1108'de Hasankeyf'te ölmüş, yerine kardeşi Rüküddevle Davud geçmiştir¹⁷⁴.

¹⁷² İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 31; ayrıca bkz. Şümeysani, *a.g.e.*, s. 149; Ali Sevim, "Artukoğlu İlgazi", *Belleten*, XXVI, s. 661; Cahen, "Le Diyarbekr...", s. 232; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 145.

¹⁷³ Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 230-231.

¹⁷⁴ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927, s. 238; Köprülü, "Artuk Oğulları", s. 620; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 145; Merçil, *a.g.e.*, s. 244.

4- Rüküddevle Davud Devri (502-539 / 1108-1144)

Kardeşinin ölümüyle Hasankeyf Artuklu emiri olan Rüküddevle Davud, hâkimiyetinin ilk yıllarında amcası Mardin Artuklu hükümdarı İlgazi'nin egemenliğini kabul etmiştir. İlgazi'nin birçok seferine yardımcı kuvvet gönderdiği gibi bu seferlerin bazılarında bizzat iştirak etmiştir¹⁷⁵. Ancak 506/1122 yılına gelindiğinde bu iki Artuklu beyliği arasındaki ilişkileri değiştirecek bir gelişme yaşanmış, Mardin Artuklu Beyliği hâkimi İlgazi vefat etmiştir. Yaşanan kısa süreli kriz döneminin ardından Timurtaş (516-548/1122-1154), Mardin Artuklu hâkimi olmuştur. Rüküddevle Davud, İlgazi'ye gösterdiği bağlılığı diğer Mardin Artuklu emirlerine göstermemiş, hatta idare değişikliklerinden faydalanarak Mardin Artukluları'na ait Harput'u ele geçirmiştir¹⁷⁶.

Davud'un iktidarının ilk yıllarına rastlayan ve Hasankeyf Artukluları'nın da bizzat taraf olduğu bir diğer gelişme, Musul hâkimi Mevdud'un Fatımiler tarafından 507/1113'te öldürülmesiyle Musul emiri olan Aksungur el-Porsuki'yle Mardin Artuklu hâkimi İlgazi arasında yaşanan çatışmadır. Daha önce Aksungur'un yerine Bağdat şahneliğine atandığını bildiğimiz İlgazi ile Aksungur arasında o günden itibaren bir husumet oluşmuştur. Bu husumet, Haçlılar üzerine yapılacak bir seferden dolayı aralarında yaşanan bir tartışmanın neticesinde Aksungur'un, İlgazi'nin oğlu Ayaz'ı esir etmesiyle daha da şiddetlenmiştir. Yaşanan bu gelişme üzerine İlgazi, Hasankeyf Artuklu hükümdarı Davud'u ve diğer yeğeni Belek'i yanına alarak Aksungur'un üzerine gitmiş, Artuklu ailesi büyük bir zafer kazanmış Ayaz da tutsaklıktan kurtulmuştur (508/1114-1115)¹⁷⁷. Verdiğimiz bilgiden de anlaşılacağı

¹⁷⁵ Remzi Ataoğlu, "Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasî Faaliyetleri", *Ankara Üniversitesi Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI, sayı: 27, Ankara 1994, s. 33-34.

¹⁷⁶ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 38; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 59.

¹⁷⁷ Süryani Mihail, II, s. 80; Urfalı Mateos, s. 254; İbnü'l Esir, VIII, s. 577-578; Müneccimbaşı, Camiü'd Düvel, II, s. 171; ayrıca bkz. Ataoğlu, "Hasankeyf Artuklu Hükümdarı Davud...", s. 34; Sevim, "Artukoğlu İlgazi", s. 666-667; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 235-236; Runciman, *Haçlı Seferleri...*, II, s. 107.

üzere Hasankeyf ve Mardin'deki Artuklu emirleri zaman zaman birbirlerinin yardımlarına koşmuşlar, birlikte hareket etmişlerdir.

Diğer taraftan bölgede Hasankeyf Artukluları'nın pozisyonunu doğrudan etkileyecek önemli gelişmeler yaşanmıştır. Bunlardan biri Malatya'nın, Danişmentliler tarafından ele geçirilmesidir. Davud, Danişmentli Emir Gazi (497-529/1104-1134)'ye karşı koymayı düşünmüşse de gücünün farkında biri olarak, Danişmentliler'e ait bazı toprakları yağmalamakla yetinmiştir. Aynı dönemde Selçuklu hükümdarı Tuğrul'un annesi, Belek'in dul zevcesi olan Sultan Hanım, Belek'in mirasçısı vasfıyla Gerger Kalesi¹⁷⁸'ni işgal etmiştir¹⁷⁹. Bu duruma o sırada Ahlatşah İbrahim ile Gürcistan seferinde olan Davud müdahale edememiştir¹⁸⁰. Ancak bunu telafi için müttefiki Ahlatşah İbrahim ile Bitlis ve Erzen hâkimi Toğan Arslan'ı Bitlis'te kuşatmıştır. Davud, Toğan Arslan'a kaybettiği Hazzo'ya karşılık Meyyafarikin'e yakın bazı yerleri ele geçirmiştir¹⁸¹.

Bu arada bölgedeki siyasî durumu etkileyecek bir gelişme yaşanmış, 520/1126 yılında Musul emiri Aksungur el-Porsukî'nin Batınîler tarafından öldürülmesinden kısa bir zaman sonra, Haçlılar'a karşı yaptığı başarılı savaşlarla yıldızı parlayacak olan İmadeddin Zengi (521-541/1127-1146) Musul emiri olmuştur (521/1127)¹⁸². İmadeddin Zengî bölgede nüfuzunu artırmak için gerek Hasankeyf, gerek Mardin Artuklu topraklarına saldırmaktan çekinmemiştir. Hatta İmadeddin Zengî'nin bölgedeki ilk faaliyeti Mardin Artukluları'na ait Nisibin'i almak olmuştur.

¹⁷⁸ Bugün Adıyaman iline bağlı Gerger ilçe merkezinin güneyindeki Oymaklı Köyü'nde yer almaktadır. Eski adı Karkaron'dur (Umar, *a.g.e.*, s. 281).

¹⁷⁹ Süryani Mihail, II, s. 82-84; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 242; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 153; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2002, s. 168.

¹⁸⁰ Urfalı Mateos, s. 284; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 242; Carole Hillenbrand, "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, LIV, 1981, s. 142; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 153.

¹⁸¹ Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 61.

¹⁸² İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, 41-42; İbnü'l Esir, IX, s. 55; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 62.

Bu olay esnasında Davud, amcası Timurtaş'a yardım etmek istemişse de, bu girişim sonuçsuz kalmıştır (521/1127)¹⁸³. Diğer taraftan Davud ve Timurtaş, bölgede gittikçe güçlenen ve kendilerini de tehdit etmeye başlayan İmadeddin Zengî'yi yolun başında iken durdurmak istiyorlardı. Bu yönde hareket ederek, kendilerine bağlı olan Amid beyi İnalöğlü İl Aldı'yı ve bazı Türkmen emirlerini yanlarına alarak, Dara civarında Zengî ile karşılaşmışlar, ancak mağlup olarak geri dönmüşlerdir. Davud bu yenilginin intikamını almak için geri dönüşte, Ceziret-i İbn Ömer'i yağmalamıştır¹⁸⁴. İmadeddin Zengî'nin bölgede izlediği politika Hasankeyf Artukluları'nı rahatsız etmiş, Davud ile İmadeddin Zengî birçok kez karşı karşıya gelmiştir.

Hasankeyf Artukluları bölgedeki diğer Türk beylerinin faaliyetlerini takip etmenin yanında, Haçlılar'la olan mücadelesine de bir taraftan devam etmiştir. Davud, 523/1128 yılında, Haçlı prensi Joscelin'le savaşmış ve onu mağlup etmiştir¹⁸⁵. Bu arada Davud, Van Gölü'nün güneyindeki Siird, Bahmerd¹⁸⁶, Batasa¹⁸⁷, yıl almıştır (525/1130)¹⁸⁸. Mardin Artuklu emiri Timurtaş, Davud'un kendisi aleyhine hızlı genişlemesine karşın Zengî'ye yaklaşma politikası izlemiştir. Timurtaş'ın bu yöndeki ilk adımı, Timurtaş'a İnalöğlü İl Aldı'nın elinde bulunan

¹⁸³ İbnü'l Esir, IX, s. 65; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 242; Hillenbrand, "The Establishment...", s. 143; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 154.

¹⁸⁴ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 47; Süryani Mihael, II, s. 107; İbnü'l Esir, IX, s. 78-79; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 171; ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 155; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 63.

¹⁸⁵ Azımî, *Azımî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler*, haz. Ali Sevim, Ankara 1988, s. 52; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 63.

¹⁸⁶ Diyar-ı Bekr'in doğu kesimi kalelerinden biridir. Devrin kaynaklarında daima Siirt ve civarındaki kalelerle birlikte anılan Bahmerd'in günümüzde tam olarak nereye tekabül ettiği bilinmemektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 163).

¹⁸⁷ Diyar-ı Bekr'in doğusunda, Siirt bölgesi kalelerinden biridir. Yeri tam olarak tespit edilemese de kaynaklarda Hizan ve Maden'le birlikte anılması sebebiyle Siirt'in doğu yada kuzeydoğusunda aranması uygundur (Çevik, *a.g.t.*, s. 162).

¹⁸⁸ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 47; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 243; Hillenbrand, "The Establishment...", s. 143; G. Vath, *Die Geschichte der Artugidischen Fürstentümer in Syrien und der Gaziral Furatiya (496-812/1102-1409)*, Berlin 1987, s. 99.

Amid'i kuşatmasında yardım etmesi olmuştur. Zor durumda kalan İl Aldı, Davud'dan yardım istemiş, Davud derhal adamlarıyla yardıma gitmiştir. Davud'un ordusu, Timurtaş ve Zengî'den müteşekkil olan orduya mağlup olmuş, geri çekilmek zorunda kalmıştır (528/1134). Timurtaş ve Zengî kuşatmaya bir süre daha devam etmişse de şehri almaya muvaffak olamamışlardır¹⁸⁹. İmadeddin Zengî karşısında en önemli müttefiki olan Mardin Artuklu hâkiminin saf değiştirmesi, Davud'u çok zor durumda bırakmıştır. Artık Timurtaş-Zengî ittifakı kurulmuş, Davud onların karşısında tek kalmıştır.

Hasankeyf'in de içinde yer aldığı bölge satranç tahtasına dönmüş, bir tarafta Hasankeyf Artuklu hâkimi Davud, diğer tarafta ise Timurtaş ve Zengî yerlerini almıştır. İlk hamle Timurtaş ve Zengî'den gelmiş, Diyar-ı Bekr'in doğusunda bulunan Savur'u, ardından Tanza¹⁹⁰ ve Tell-i Şeyh¹⁹¹'i Hasankeyf Artuklularının elinden almışlardır. Davud vakit kaybetmeden karşı hamleyi yapmış, misilleme olarak elinden çıkan Tanza'yı yağmalamıştır. Timurtaş ve Zengî'nin kuvvetleri daha sonra tekrar harekete geçmişler, bu sefer Diyar-ı Bekr'in kuzey kısımlarında yer alan Cebelcur, Zülkarneyn¹⁹² ve Sivan¹⁹³'i ele geçirmiştir¹⁹⁴. Muhtemelen, Hasankeyf Artuklularının elinde bulunan, Harput'la merkezin bağlantısını kesmeye yönelik olarak yapılmış bu eyleme Hasankeyf Artuklu emirinin cevabı gecikmemiştir. Davud

¹⁸⁹ Süryani Mihail, II, s. 17; İbnü'l Esir, IX, s. 101-102; Müneccimbaşı, Camiü'd Düvel, II, s. 171-172; ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 155.

¹⁹⁰ Diyar-ı Bekr'in doğu hududundaki yerleşimlerden biri olan Tanza, günümüzde Siirt'in Eruh ilçesine bağlı Kavaközü köyüne tekabül etmektedir (Çevik, *a.g.t.*, s. 134).

¹⁹¹ XII. yy. siyasî olaylarında adına sıklıkla rastlanan Tell-i Şeyh, Mardin-Meyyafarikin yolu üzerinde önemli bir müstahkem mevki olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde yeri tam olarak tespit edilemeyen bu yer Savur ile Batman arasında aranmalıdır (ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 165).

¹⁹² Diyâr-ı Bekr bölgesinin kuzey hududunda yer almaktadır. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları tarafından daha çok Dicle Nehri'nin kaynağının bulunduğu mevki olarak tarif edilmektedir (ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 155-156).

¹⁹³ Diyar-ı Bekr'in kuzey hududundaki kalelerden biri olup Hani'nin yirmi beş km. kadar batısında hâkim bir mevkide yer alan Sivan, günümüzde Bingöl ilinin güney batı ucunda bulunan bucak merkezi Servi'ye karşılık gelmektedir (Çevik, *a.g.t.*, s. 155; Umar, *a.g.e.*, s. 734).

¹⁹⁴ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 61-62; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 66-67.

derhal harekete geçerek yine Diyar-ı Bekr'in kuzey sınırında yer alan, en son elinden çıkan topraklardan sonra Harput'la bağlantıyı sağlayacak Hani¹⁹⁵'yi şehrin idarecisi olan Şaruh'un elinden almıştır (531/1137). Burayı aldıktan sonra Şaruh'u naib olarak buraya bırakıp, buradan ayrılmıştır¹⁹⁶. Böylece Hasankeyf Artuklu hâkimi bölgenin kuzeyindeki topraklar üzerinde hâkimiyetini devam ettirme yönünde ciddi bir adım atmış, ayrıca Harput'la bağlantının kesilmesini engellemiştir. Tüm bu olaylar yaşanırken bölgede vuku bulan bir başka siyasî gelişme ise Davud'un oğullarından Arslan Doğmuş'un Harput'ta isyan etmesi ve buna karşılık hapsedilmesidir¹⁹⁷. Timurtaş ve Zengî'nin yukarıda belirttiğimiz üzere, Hasankeyf Artuklularının kuzeydeki topraklarına karşı izledikleri politika göz önünde bulundurulduğunda, bu isyan hareketinde Musul emiri ve Mardin Artuklu hâkiminin parmağı olduğu düşünülebilir.

Türk beyleri arasında bu mücadele devam ederken Bizans İmparatoru Johannes Komnenos (511-537/1118-1143), öncelikle Doğu sınırlarını lehlerine genişletmek için Halep'e kadar inmiştir. Bunun üzerine Atabey Zengî, Hasankeyf Artuklu hükümdarı Davud'un da içinde olduğu bölgedeki Türk beylerini cihada davet etmiştir. Davud, bu teklife karşılık oğlu Kara Arslan'ı yardıma göndermişse de, Bizans İmparatoru'nun geri çekilmesiyle savaş gerçekleşmemiştir (532/1138)¹⁹⁸. Bu gelişmeden de anlaşılacağı üzere bölgedeki Türk beyleri kendi aralarında yaşadıkları çatışmaların dışında, ortak düşmanlara karşı birlikte hareket etmişlerdir.

Bölgede Bizans tehditi atlatıldıktan sonra, 533/1139 yılında, Davud'un Dilmaçoğlu Hüsameddin Kurtî'nin elindeki Erzen'i aldığını görüyoruz. Bu dönemde Erzen, Mardin Artuklularına tabidir. Zaten Erzen hâkimi de şehir elinden çıkınca

¹⁹⁵ Diyâr-ı Bekr'in kuzey sınırını belirleyen kalelerden biri olan Hani, günümüzde aynı adla Diyarbakır iline bağlı ilçe merkezidir (ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s.131)

¹⁹⁶ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 66; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 67; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 155.

¹⁹⁷ Süryani Mihael, II, 104; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 66.

¹⁹⁸ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 66-68; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 67-68.

Timurtaş'a sığınmıştır¹⁹⁹. Aslında Davud, Erzen'i alırken, Timurtaş'ı İmadeddin Zengî'nin yanında yer almasından ötürü cezalandırmayı düşünmüştür.

535/1140 yılında Davud ile Zengî arasındaki mücadele kaldığı yerden devam etmiştir. Zengî, Hasankeyf Artukluları'na ait Bahmerd'i ele geçirmiştir²⁰⁰. Bunun üzerine Davud da Zengî'nin müttefiki olan Timurtaş'ın topraklarına girmiş, Tell-i Şeyh ve Fassat Kalesi²⁰¹'ni, ayrıca Cebelcur'un tamamını ele geçirmiştir. Bunun üzerine Timurtaş, Davud ile Meyyafarikin'de bir sınır anlaşması yapmak zorunda kalmıştır. Bu gelişmeleri öğrenen Atabey Zengî, Davud'un elindeki Hizan, Maden, Irvan ve Katalbas²⁰²'ı ele geçirmiştir(537/1142). Bu gelişme Timurtaş'ın, Davud'la yaptığı antlaşmayı bozmasına, Zengî ile beraber tekrar ittifak kurmasına neden olmuştur. Bu ittifakın girişimleri Hani, Siird, Cebelcur ve Zülkarneyn'in Hasankeyf Artukluları'nın elinden çıkmasına neden olmuştur (538/1143)²⁰³. Böylece Hasankeyf Artukluları elindeki önemli toprakları kaybederek ciddi yara almıştır.

Hasankeyf Artukluları'nın çok ağır mağlubiyetler yaşadığı bu dönemde, Rükneddin Davud vefat etmiş (539/1144), ardından Hasankeyf'te defin olunmuştur²⁰⁴. Yerine ise oğlu Fahreddin Kara Arslan geçmiştir. Hasankeyf Artukluları'nda en uzun süre hüküm sürmüş olan Rüknüddevele Davud'un dönemini İmadeddin Zengî'nin Musul emiri olmasından önce ve sonra diye ikiye ayırmak yerinde bir tercih olur. Çünkü Davud, özellikle hâkimiyetinin ilk yıllarında Hasankeyf Artukluları'nın topraklarını genişletmekle meşgulken, İmadeddin

¹⁹⁹ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 68; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 68; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 155-156; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 246.

²⁰⁰ İbnü'l Esir, IX, s. 153; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 68.

²⁰¹ Meyyafarikin civarında yer almaktadır (Cahen, *Le Diyar...*, s. 223).

²⁰² Siirt ve Hizan arasındadır (Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 222).

²⁰³ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 71-73; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 69.

²⁰⁴ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 73; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 377; Münecimbaşu ise, Rükneddin Davud'un ölüm tarihi için 540/1145-1146 yılını göstermiştir (*Camiiü'd Düvel*, II, s. 172); ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 157; Merçil, *a.g.e.*, s. 244.

Zengî'nin ortaya çıkışıyla birlikte siyasetini belirleyen en önemli unsur Zengî'nin faaliyetleri olmuştur. Zamanının ve emeğinin çoğunluğunu İmadeddin Zengî ile mücadeleye ayıran Davud, topraklarına saldıran Zengî'ye aynı sertlikte cevap vermekten çekinmemiştir. Döneminde oldukça aktif bir siyaset izleyen Davud, ortak düşmanlara, yani Bizans ve Haçlılar'a karşı, bölgedeki Türk beyleriyle birlikte hareket etmiştir.

5- Fahreddin Kara Arslan (539-562 / 1144-1167)

Davud'un ölümünün ardından Hasankeyf Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan olmuştur. Babası Davud'un hâkimiyeti döneminde oldukça aktif bir rol üstlenen Kara Arslan'ın hâkimiyetinin ilk yıllarında yaşadığı en büyük sorun, İmadeddin Zengî'nin Davud'un büyük oğlu Arslan Doğmuş'u Hasankeyf Artuklu tahtına oturtma girişimidir. Daha önce bahsettiğimiz üzere Arslan Doğmuş babasına karşı bir de Harput'ta isyan girişiminde bulunmuş, ancak başarılı olamamıştı. Hasankeyf Artukluları aleyhinde izlediği politikaya Kara Arslan döneminde de devam eden İmadeddin Zengî, Hasankeyf Artuklu topraklarına girmiş, önce Siird'i daha sonra el değiştirdiği anlaşılan Bahmerd, Tanza, Batasa ve Maden'e sınır diğer yerleri aldıktan sonra Fırat Nehri'ni geçip, Ergani, Cebelcur, Halar²⁰⁵, Hani, Zülkarneyn, Sivan, Tell Hum²⁰⁶ ve Çermuk²⁰⁷, u ele geçirmiştir²⁰⁸. Davud'un oğullarının elinde sadece Harput, Palu ve Mazgirt kalmış, Kara Arslan ülkesini kurtarmak için Anadolu Selçuklu sultanı I. Mesud(510-550/1116-1155)'dan yardım istemiştir. Onun bu isteği Mesud'u tabi olarak görmesi karşılığında kabul görmüştür. Sonuç olarak Mesud, Hasankeyf Artukluları'na büyük miktarda yardım göndermiş, bunun üzerine İmadeddin Zengî geri dönmek zorunda kalmıştır²⁰⁹. Böylece Hasankeyf Artuklu toprakları, Anadolu Selçukluları'nın yardımıyla İmadeddin Zengî'nin işgalinden kurtarılmıştır.

²⁰⁵ Urfalı Mateos'un *Alar*, İbnü'l Ezrak'ın *Hâlar*, İbn Şeddad'ın da *Hilar* olarak kaydettiği bu kale Diyar-ı Bekr'in kuzey batı kesimindeki kalelerden olup, günümüzde Ergani'nin altı km. güney batısındaki Sesverenpınar Köyü'nde Hillar mağaraları adıyla bilinen yerde yüksek bir kayalığın üzerinde, Gevran (Ergani) Ovası'na hâkim bir mevkiye bulunmaktadır (Çevik, *a.g.t.*, s. 153).

²⁰⁶ Diyar-ı Bekr'in kuzey batı kesiminde yer alan Tell-i Hum, Amid-Ergani güzergahı üzerinde , yolun batısında çevreye hâkim bir mevkiye kurulmuştur (Çevik, *a.g.t.*, s. 154).

²⁰⁷ Çermuk, yani Türkçe ifadeyle Çermik bugün Diyarbakır iline bağlı bir ilçe olup, konumuz olan zaman itibarıyla Diyar-ı Bekr'in batı ucundaki son müstahkem yerleşimdir (ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 142).

²⁰⁸ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 74; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 73; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 249.

²⁰⁹ Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 377; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 74.

Ancak İmadeddin Zengî ile Fahreddin Kara Arslan arasındaki çekişme sona ermemiştir. Kara Arslan'ın Urfa kontu Joscelin'e yardım karşılığında Gerger'in kuzeyinde yer alan Babula Kalesi'ni vermesi üzerine İmadeddin Zengî onun üzerine yürümüştür²¹⁰. Joscelin ise Fahreddin Kara Arslan'la yaptığı anlaşma gereğince yardım için Urfa'dan ayrılmış, şehrin boş kalmasını fırsat bilen İmadeddin Zengî, Urfa'yı 519/1144 yılında ele geçirmiştir²¹¹. Bilindiği üzere bu gelişme, Hıristiyan dünyasında büyük sansasyon yapmış ve II. Haçlı Seferi'nin yapılmasının sebebi olmuştur.

Bu gelişmelerin ardından Fahreddin Kara Arslan'ın lehine görünen bir olay yaşanmış, İmadeddin Zengî öldürülmüştür (541/1146). İmadeddin Zengî'nin öldürülmesinin ardından oluşan idarî boşluktan faydalanmak isteyen Fahreddin Kara Arslan derhal sefere çıkarak Erganin, Çarmuk, Halar, Tell Hum, Bahmard, Batasa, Tanza, Ravk, Katalbas, Beled-i Saf ve Heysem Kalelerini geri almıştır²¹².

Bölgedeki pozisyonunu İmadeddin Zengî'nin ölümüyle düzelteren Fahreddin Kara Arslan, bir numaralı müttefikini kaybeden Mardin Artuklu hâkimi Timurtaş'ın bir diğer müttefiki olan Nisanoğlu Mahmud'un idaresinde bulunan Amid'e saldırmışsa da burayı alamamıştır (543/1148)²¹³. Diğer taraftan Fahreddin Kara Arslan, kardeşi Arslan Doğmuş ölünce (543/1148), ona ait olan Mazgird'i ele geçirmiştir. Ancak buna kızı Arslan Doğmuş'la evli olan Timurtaş karşı çıkmış, kızının hakkını bahane ederek Siirt ve Batasa'yı almıştır. Daha sonra iki hükümdar

²¹⁰ Süryani Mihael, II, s. 125; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 75.

²¹¹ Süryani Mihael, II, s. 125-126; İbnü'l Esir, IX, s. 169-170; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 378-380; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 251; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 158; Runciman, *Haçlı Seferleri...*, II, s. 193-195.

²¹² İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 82; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 76; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 159.

²¹³ Süryani Mihael, II, s. 153; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 77; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 252.

arasında bir anlaşma tesis edilmiştir. Yapılan bu anlaşma mucibince Fahreddin Kara Arslan Siirt'i geri alırken, Mazgird'i de Timurtaş'a geri vermiştir²¹⁴.

Diğer taraftan babası İmadeddin Zengî'nin ölümüyle Musul valisi olan Seyfeddin Zengî (541-544/1146-1149), babasının miras bıraktığı toprakların bir bölümünün Mardin ve Hasankeyf Atuklu hükümdarları tarafından ele geçirilmesi üzerine harekete geçmiş, Fahreddin Kara Arslan'ın hâkimiyetine girmiş olan Heysen Kalesi'ni geri almıştır²¹⁵. Seyfeddin Zengî'nin kısa zaman sonra vefat etmesi (544/1149), Hasankeyf Artukluları'nı ilerde yaşayacakları daha büyük tehditlerden kurtarmıştır. Seyfeddin Zengî'nin ölümü üzerine Musul'a kardeşi Kutbeddin Zengî hâkim olmuştur. Bu arada babası İmadeddin Zengî'nin ölümünden sonra Halep ve Dımaşk'ta hâkimiyetini tesis eden Nureddin Mahmud Zengî (541-569/1147-1174), Heysen Kalesi'ni Fahreddin Kara Arslan'a verme vaadiyle onun da desteğini alarak, Kutbeddin Zengî'nin üzerine yürümüş ve onu yenilgiye uğratmıştır²¹⁶. Bu ortaklık, Hasankeyf Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'la Nureddin Zengî arasında sağlam bir dostluk inşa etmiştir. Kurulan bu dostluk sayesinde, Hasankeyf Artukluları ile Zengî hanedanlığı arasında sıklıkla vuku bulan çatışmalar yerini barış ortamına bırakmıştır.

Bölgede tüm bunlar yaşanırken Urfâ'nın Müslümanlar'ın eline geçmesi üzerine, burayı geri almak isteyen Hıristiyan dünyası yeni bir Haçlı seferi tertiplemişlerdi. II. Haçlı Seferi olarak bilinen bu harekât, Franklar açısından başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bunun üzerine Haçlı ordularına karşı savaşan bölgedeki Türk beyleri arasında paylar toplanmaya başlanmış, Hasankeyf Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan'a bu paydan, daha önce Franklara terk ettiği Babula düşmüştür. Diğer taraftan Kara Arslan, Gerger önlerinde karşılaştığı Haçlı ve

²¹⁴ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 83; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 78; Hillenbrand, "The Establishment...", s. 147.

²¹⁵ Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 253; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 79.

²¹⁶ Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 389; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 79.

Ermeni kuvvetlerini de yenerek Hısn-ı Mansur, Gerger ve Kahta'yı da ele geçirmeye muvaffak olmuştur (545-546/1150-1151)²¹⁷. Haçlı ordularına karşı önemli başarılar sağlayan Fahreddin Kara Arslan, ele geçirdiği yerlerdeki halka iyi davranmış ve ele geçirdiği toprakların işlenmesini sağlamak ve bu yerlerde iskânı temin etmek için büyük çaba sarfetmiştir²¹⁸.

Bu arada Mardin Artuklu hükümdarı Hüsameddin Timurtaş 548/1154 yılında ölmüş, yerine oğlu Necmeddin Alpi (548-572/1154-1176) geçmiştir²¹⁹. Musul emiri Nureddin Zengî ile dostluk kurması, aynı zamanda Timurtaş gibi güçlü bir rakibinin ölmesiyle topraklarını güvende hisseden Kara Arslan, böylece bölgede daha geniş bir manevra alanı bulmuştur. Bu durumun verdiği rahatlıkla Kara Arslan tam anlaşılamayan bir sebeple, yönünü kuzeye çevirmiş, Necmeddin Alpi'yi de yanına alarak Ermenşahlar'ın topraklarına girmiştir (548/1154). Onun buradaki faaliyetleri, Ermenşahlar'ın hükümdarı II. Sökmen (522-581/1128-1185) ile yapılan anlaşma ile sona ermiştir (548/1154)²²⁰. 552/1157 yılına gelindiğinde ise Mardin Artuklu hükümdarı Necmeddin Alpi ile Fahreddin Kara Arslan'ın araları açılmış, iki taraf arasında bir çatışma vuku bulmuştur. Fahreddin Kara Arslan, II. Sökmen'in de desteğini alan Necmeddin Alpi'ye mağlup olmuş ise de daha sonra bu çatışma durumuna bir anlaşma ile son verilmiştir²²¹.

Bölgede bu gelişmeler yaşanırken Doğu Roma İmparatorluğu'nun doğu sınırlarında nüfuzunu artırmak için planlar yaptığı görülmektedir. Doğu Roma

²¹⁷ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 92; Urfalı Mateos, s. 301-302; Süryani Mihail, II, s. 159; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 387; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 80-81.

²¹⁸ Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 387; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 82.

²¹⁹ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 96; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 393; Süryani Mihail, II, s. 173; ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 160.

²²⁰ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 111-113; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 83; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 255.

²²¹ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 120-121; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 255-256; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 161.

İmparatoru Manuel Komnenos (537-575/1143-1180), Anadolu'daki Doğu Roma otoritesini kuvvetlendirmek için bu bölgeye bir sefer düzenlenmiştir (554/1159). Bu gelişmeye karşın Nureddin Zengî, Hasankeyf Artuklu hükümdarının da içinde yer aldığı Türkmen beylerinin yardımıyla kuvvetli bir ordu oluşturmuştur. Bunun üzerine Manuel Komnenos savaşıma cesaret edemeyerek geri çekilmiştir²²². Bu olayın bir benzeri daha önce değindiğimiz üzere 532/1138 yılında yaşanmıştır. O zaman Manuel Komnenos'un babası Johannes Komnenos, Türk beyleriyle savaşıma cesaret edemeyerek geri dönmüştü. Yine o zaman Doğu Roma taarruzuna Nureddin'in babası İmadeddin Zengî komutasındaki Türk beyleri cevap vermiştir. Hasankeyf hâkimi ise Kara Arslan değil, babası Rüknüddevele Davud'dur. Aradan geçen yaklaşık yirmi yıllık sürede sadece olayın aktörleri değişmiş, kurgu aynı kalmıştır. Aslında bunlar, Doğu Roma'nın Anadolu'da son varolma çabalarıdır. Ancak buna Türkler müsaade etmeyecektir. Türk beyleri aralarında yaşadıkları çatışmaların dışında, birlikte hareket ettiklerinde ortak düşmanlarına karşı büyük zaferler elde etmişlerdir.

Diğer taraftan Hasankeyf Artukluları, içerde Kürt isyanlarıyla karşılaşmıştır. Kara Arslan, 556/1161'de Hısn-ı Talib²²³, de ayaklanan Meliyye (Milli) Kürtlerinin isyanını şiddetli bir biçimde bastırılmış, Hısn-ı Talib'i tahrip etmiştir²²⁴. Aynı yıl Ani şehrinde bir isyan çıkartıp şehrin Müslüman hâkimini devirerek yerine geçen Gürcüler üzerine, içinde Hasankeyf Artuklu hâkiminin de yer aldığı Türk emirlerinden müteşekkil bir ordu tarafından sefer düzenlenmiştir. Ancak bu seferden sonuç alınmadan geri dönülmüştür²²⁵. Bu sefer esnasında Necmeddin Alpî'nin yokluğundan dolayı Mardin Artukluları'nda içerde bazı karışıklıklar olmuş, Fahreddin Kara Arslan, yaşadığı bu zor anlarda Necmeddin Alpî'ye yardım etmiştir.

²²² İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 121-122; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 84.

²²³ Günümüzde tam olarak nereye tekabül ettiğini bilemediğimiz Hısn-ı Talib'in, kaynaklardaki ifadelerden Tûr Abdinin doğu sınırını meydana getiren Dicle Nehri'nin batı yakasında Tanza ile Şatan Kalesi civarında aranması uygundur (ayrıntılı bilgi için bkz. Çevik, *a.g.t.*, s. 170).

²²⁴ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 126; İbnü'l Esir, isyan eden grubu *Cüveniyye Kürtleri* olarak yazmıştır (İbnü'l Esir, IX, s. 306).

²²⁵ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 127-128; İbnü'l Esir, IX, s. 304-305; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 86.

Ayrıca Danişmendliler'in Malatya kolunda meydana gelen taht değişiklikleri sırasında oluşan idarî boşlukta bazı huzursuzluklar baş göstermiş, bir kısım halk kaçarak Hasankeyf Artuklularına sığınmıştır. Fahreddin Kara Arslan onları toprağın işlenmesine katkı sağlayacakları düşüncesiyle memnuniyetle karşılamıştır²²⁶.

558/1163 yılına gelindiğinde ise Fahreddin Kara Arslan'ın, Nisanoğlu Cemâlüddeve Ebû'l Kasım Ali tarafından idare edilen Amid'i, Necmeddin Alpi'nin yardımıyla kuşattığı görülür. Kuşatma dört ay gibi bir süre devam etmiş, bu kuşatmadan bunalan Amid hâkimi, Danişmendli Yağıbasan'dan yardım istemiştir. Yağıbasan bu isteğe olumlu cevap vermiş ve Fahreddin Kara Arslan'ın topraklarına girmiştir. Bunun üzerine Kara Arslan kuşatmayı kaldırarak, Mardin Artuklu hâkimi Necmeddin Alpi ve Erzen hâkimi Devletşah'ı yanına alıp Danişmendli topraklarına girmek suretiyle misilleme de bulunmuştur. Ancak tam bir netice alamadan geri dönmüştür²²⁷. Kara Arslan, aynı müttefikleriyle kısa bir süre sonra tekrar Yağıbasan'ın üzerine gitmişse de, Nureddin Zengi'nin ihtarı ile savaştan vazgeçmişlerdir. Nureddin Zengî, esas yapılması gerekenin Franklarla savaşmak olduğunu belirtmiş, bu eksen de Franklara karşı Fahreddin Kara Arslan'ın da içinde yer aldığı tüm Türkmen teşkilatlarından yardım istemiştir. Bu davete ilk zamanlarda olumsuz bakan Fahreddin Kara Arslan, daha sonra halkının kendisini kınamasından çekinerek olumlu cevap vermiş, yardım için yola çıkmıştır. Nihayetinde 559/1164 yılında Harim Kalesi önünde Franklarla savaş gerçekleşmiş, ordunun sağ cenahını Fahreddin Kara Arslan kumanda etmiştir. Savaşın sonunda Haçlılar büyük hezimetle uğramıştır. Harp meydanında çok sayıda askerini kaybeden Fahreddin Kara Arslan, bol miktarda ganimetle geri dönmüştür²²⁸.

²²⁶ Süryani Mihael, II, s. 190; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 86.

²²⁷ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 135; ayrıca bkz. Ali Sevim, "İnaloğulları", *DİA*, XXII, s. 258; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 258; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 162-163.

²²⁸ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, 141-142; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 172-173; ayrıca bkz. Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 259; Runciman, *a.g.e.*, II, s. 308; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 163-164.

Fahreddin Kara Arslan'ın izlediği bir başka siyaset ise bölgedeki Türk emirleriyle akrabalık tesis ederek, onlarla iyi geçinmektir. Bu amaçla 556/1161 yılında, büyük oğlu Nasıreddin'i Erzen hâkimi Fahreddin Devlet Şah'ın kızıyla evlendirerek²²⁹, Dilmaçoğulları ile akrabalık tesis etmiştir. Daha sonra ise kızını, Mardin Artuklu hâkimi Necmeddin Alpî'nin oğluyla evlendirmiştir (559/1164)²³⁰. Böylece Erzen hâkiminden sonra, Mardin Artukluları'yla akrabalık bağlarının kuvvetlendirilmesi iki Artuklu hanedanını birbirlerine daha da yakınlaştırmıştır.

Fahreddin Kara Arslan ölümünden kısa süre önce bir kez daha Amid'i kuşatmışsa da şehri yine alamamıştır. Bir hile ile şehri ele geçirmeye çok yaklaşan Kara Arslan, adamlarının beceriksizliği nedeniyle bunu başaramamıştır. XII. yy. tarihçilerinden Usame ibn Munkız bu olayı şöyle anlatmaktadır: “*Artukoğlu Sökmen'in oğlu Emir Fahreddin Kara Arslan, ben kendisinin hizmetindeyken birkaç kez şehri ele geçirmeye çalışmış, ancak amacına ulaşamamıştı. Son teşebbüsünde, Amid'in sicil sorumlusu Kürt emir, bir grup adamıyla beraber, onunla temasa geçmiş ve anlaşmıştı. Kararlaştırdıkları bir gecede Kürt emir, Fahreddin'in ordusuyla irtibat kuracak ve onların surlara tırmanmalarına yardım edecekti. Böylece Fahreddin şehri ele geçirecekti. Fahreddin, bu planı uygulama işini Yaruk adlı bir kölesine vermişti. Halbuki o, kötü karakteri yüzünden bütün ordunun nefret ettiği biriydi*”. Usame kayıtlarının devamında seçilen kişinin bu iş için yanlış bir tercih olduğunu belirtmiş, şehrin ele geçirilemeyişinin baş mimarı olarak da onu görmüştür²³¹. Kara Arslan bu olaydan kısa süre sonra 562/1167 yılında Harput'ta vefat etmiş, Hasankeyf'te defnedilmiştir²³². Onun ölümünden sonra yerine Nureddin Muhammed geçmiştir.

²²⁹ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 128-129; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 87.

²³⁰ İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 143-144; ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 164.

²³¹ Usame İbn Munkız, *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, Türkçe trc. Selahattin Hacıoğlu, İstanbul 2005, s. 98-99; Süryani Mihail, II, s. 203; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 405.

²³² İbnü'l Ezrak, *Savran nşr.*, s. 151; İbnü'l Esir, IX, s. 343; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 417; Süryani Mihail, II, s. 203; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 173; ayrıca bkz. Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 165.

Hâkimiyetinin ilk yıllarında topraklarının önemli kısmını kaybeden Fahreddin Kara Arslan, İmadeddin Zengî'nin ölümüyle, yaşanan idarî boşluktan faydalanarak Hasankeyf Artuklu topraklarını oldukça genişletmiştir. O, babası Davud'dan daha mutedil ve barışçı siyaset izlemiş, Nureddin Zengî ile çok kez ortak hareket ettiği gibi, Mardin Artukluları ile de dostluk tesis etmiştir. Kara Arslan tebaasına kendisini sevdirmiş, onların refah seviyesini de yükseltmiştir. Ayrıca halkın toprakları işlemesi için onları teşvik etmiştir. Aynı zamanda bugün bulunabilen en eski Hasankeyf Artuklu sikkesi de Kara Arslan devrine aittir. Diğer taraftan Kara Arslan'ın ilme ayrı bir önem verdiği, hatta özel kütüphanesi için çok sayıda kitap istinsah ettirdiği bilinmektedir²³³.

Sikke 1: 560/1164-1165 yılında Fahreddin Kara Arslan adına basılmış Hasankeyf Artuklu sikkesi²³⁴.

²³³ S. Ünver, "Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", *III. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara 1948, s. 221-224.

²³⁴ Paranın ön yüzünde: "Lailahe illallah Muhammed resulullah el-Müstencid billah"; arka yüzünde: "Melikü'l ümerâ Kara Arslan bin Davud bin Sökmen bin Artuk. Sene 560" yazmaktadır (<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1444.htm>).

6- Nureddin Muhammed Devri (562-581 / 1167-1185)

Fahreddin Kara Arslan'dan sonra idareyi ele alan Nureddin Muhammed, kardeşi Nasıreddin'in 560/1164'teki ölümü sonucu rakipsiz kalmanın verdiği avantajla tahta çıkmakta güçlükle karşılaşmamıştır. Hâkimiyeti öncesi faaliyetleri hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığımız Nureddin Muhammed'in hâkimiyetinin ilk yıllarında Diyar-ı Bekr bölgesi sakin bir dönem yaşadığını görmekteyiz.

Nureddin Muhammed ilk zamanlar babası gibi, Nureddin Zengî'nin metbuluğunu kabul etmiş ve ileride görüleceği üzere birçok olayda onunla ortak hareket etmiştir. Nureddin Muhammed'in bu yönde ilk adımı, Nureddin Zengî'nin Musul'da bulunan kardeşi Kutbeddin Mevdud'un ölümüyle, burada oluşan idarî karışıklığı önlemeye gidişinde, birlikte hareket etmek şeklinde olmuştur²³⁵. Onun Nureddin Zengî'ye bağlılığını gösteren bir başka olay ise Danişmentlilerin elinde bulunan Malatya'daki iktidar değişikliğinin sonucunda Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan (550-588/1155-1192)'ın da karıştığı olaylarda, Nureddin Mahmud Zengî'nin saflarında hareket etmesidir. II. Kılıç Arslan, Danişmentliler'de yaşanan iktidar değişikliğinden sonraki idarî boşluktan faydalanarak Malatya'yı ele geçirmek için harekete geçmiş, buna kayıtsız kalmayan Nureddin Mahmud Zengî yanına Hasankeyf ve Mardin Artuklu hükümdarlarını alarak Anadolu Selçuklu sultanının üzerine yürümüştür (568/1172). Ancak iki taraf arasında çatışma olmadan ordular geri çekilmişlerdir²³⁶. Nureddin Muhammed, Anadolu Selçukluları'nın Hasankeyf Artuklu toprakları çevresinde genişlemesinin kendileri için tehdit oluşturacağını farkındaydı. Onun için Nureddin Zengî ile ittifak etmekte hiç tereddüt göstermemiştir. Ancak bu olaydan kısa süre sonra Nureddin Zengî ölmüştür

²³⁵ Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 411; Münecimbaşı, *Camiü'd Dîvel*, II, s. 174; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 95.

²³⁶ İbnü'l Esir, IX, s. 390-391; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 411; ayrıca bkz. Turan, *Selçuklular Zamanında...*, s. 203-204; M. Halil Yinanç, "Danişmentliler", *İA*, III, s. 473; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 261.

(569/1174). Nureddin Zengî'nin ölümüyle bölgede bazı karışıklıklar olmuş ise de Hasankeyf Artukluları onun yeğeni Seyfeddin Gazi'ye itaatlerini bildirmişlerdir²³⁷.

Bu arada Mısır'da, dünya siyasetine yön verecek, aynı zamanda konumuz olan bölgeyi de doğrudan etkileyecek yeni bir güç kendini göstermiştir. Bu güç, Atabey Nureddin Mahmud Zengî'nin komutanı olarak Mısır'a gidip orada hâkimiyetini kuran, amcası Şirkuh'un 564/1169'daki vefatı ile onun yerini alan Selahaddin Eyyubi (566-589/1171-1193)'den başkası değildir. Selahaddin Eyyubi, Nureddin Mahmud Zengî'nin ölümüne kadar onun metbuluğunu tanımış, ancak onun ölümüyle yerine vasi bıraktığı Melik Salih İsmail (569-577/1174-1181)'in tabiiyetine girmemiştir. Selahaddin, Melik Salih İsmail'in kuvvetlerini bozguna uğrattığı gibi (571/1176)²³⁸, bu olaydan kısa bir süre sonra Hasankeyf Artuklu hükümdarının da içinde yer aldığı bir orduyu yenilgiye uğratmıştır²³⁹. Onun bu başarıları sonucu bölgedeki nüfuzu artmış, Zengîler onun hakimiyetini tanımış, Artuklu hükümdarları da ona sadakatlerini bildirmişlerdir. Böylece bölgedeki siyasî konjonktür de değişmiş, Hasankeyf Artukluları Selahaddin Eyyubi'nin metbuluğunu tanımak zorunda kalmışlardır²⁴⁰. Böylece Hasankeyf Artukluları, Nureddin Zengî'den sonra Selahaddin Eyyubi'ye tabi olarak varlıklarını devam ettireceklerdir.

571/1176'de Mardin Artukluları'nda Necmeddin Alpî'nin ölümüyle (572/1176) taht değişikliği yaşanmış, onun yerine II. Kutbeddin (572-580/1176-1184) tahta çıkmıştır. Bu taht değişikliği sırasında meydana gelen idarî karışıklıklarda ara buluculuk rolünü üstlenen Hasankeyf Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed, Musul hâkimi Seyfeddin Gazi'nin vefat etmesiyle (576/1180) bölgede daha geniş bir manevra alanı bulmuştur. Ayrıca bölgedeki nüfuzunu

²³⁷ Süryani Mihael, II, s. 235; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 97.

²³⁸ İbnü'l Esir, IX, s. 420; ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *Selahaddin Eyyubi ve Devlet*, İstanbul 1983, s. 44.

²³⁹ İbnü'l Esir, IX, s. 421; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 421.

²⁴⁰ İbnü'l Esir, IX, s. 421; ayrıca bkz. Şeşen, *Selahaddin Eyyubi...*, s. 45.

artırmak için Anadolu Selçuklu sultanı II. Kılıç Arslan'ın kızıyla evlenmiştir. Ancak Nureddin Muhammed'in eşine sadık davranmayarak şarkıcı bir kadınla birlikte olması II. Kılıç Arslan'ın onun topraklarına yürümeye karar vermesine neden olmuştur. Buna karşılık Hasankeyf Artuklu hükümdarı Selahaddin Eyyubi'nin yardımına başvurmuştur. Hasankeyf Artuklu topraklarına saldırıların durdurulması için Selahaddin Eyyubi ile II. Kılıç Arslan arasında bir süre mektuplaşmalar olmuştur. Bu girişimlerin bir sonuç getirmemesi üzerine Selahaddin Eyyubi, ordusuyla bölgeye gelerek Göksu Nehri'nin kıyısında kamp kurmuştur. Hasankeyf Artuklu hükümdarı Nureddin Muhammed de kuvvetleriyle ona katılmıştır. II. Kılıç Arslan'ın elçi göndererek savaş yapılmaması yönündeki telkinlerini dikkate alan Selahaddin Eyyubi, Nureddin Muhammed'in şarkıcı kadını yanından uzaklaştırmasıyla, bu krizi sona erdirerek geri dönmüştür (576/1180)²⁴¹. Selahaddin Eyyubi ile Nureddin Muhammed arasında yapılan bu ittifak, Hasankeyf Artukluları ile Eyyubiler arasında kolay kolay bozulmayacak, sağlam bir dostluk bağının kurulmasını sağlamıştır.

Diğer taraftan Halep hâkimi Melik Salih İsmail b. Mahmud Zengî'nin 577/1181 yılında ölmesiyle şehrin hakiminin kim olacağı yönünde karışıklıklar yaşanmış ve burada idarî bir boşluk meydana gelmiştir. Bunun üzerine Harran hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Selahaddin Eyyubi'ye duruma müdahale etmesi yönünde haber göndermiştir. Bu teklife kayıtsız kalmayan Selahaddin Eyyubi, biraz da Zengilerin tekrar güçlenmesini istemediğinden bölgeye hareket etmiştir. Hasankeyf Artuklu hükümdarı kuvvetleriyle Selahaddin'e katılırken, el-Cezire'deki diğer emirler Selahaddin Eyyubi'ye cephe almışlardır. Bu arada Nureddin Muhammed yapmayı planladığı Amid kuşatması için Selahaddin Eyyubi'den yardım

²⁴¹ İbnü'l Esir, IX, s. 446-448; Süryani Mihael, II, s. 261; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 425-426; Münecimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 174; ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, Ankara 1971, s. 268-270; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 103; Remzi Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, İzmir 1995, s. 72-73; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 168-169.

sözü almıştır²⁴². Selahaddin, Heysem, ayrıca Nusaybin yakınlarındaki Kal'atü'l Cedide'yi ele geçirerek, sadakatlerinin bir hediyesi olarak Hasankeyf Artuklularına bırakmıştır²⁴³. Selahaddin Eyyubi ile ittifak kurmasının meyvelerini bir bir toplayan Nureddin Muhammed, yeni aldıklarıyla topraklarını genişletmiştir. Ancak onun rüyalarını süsleyen yer Amid'dir. Daha önce seleflerinin defalarca kuşattığı, ancak almaya muvaffak olamadığı Amid.

Bu arada bölgede, Hasankeyf Artukluları'nın Amid'i alması için fırsat doğuracak bir gelişme yaşanmıştır. Ermenşah Zahirüddin Sökmen başta olmak üzere Musul, Mardin, Bitlis ve Erzen hâkimlerinin kendisi aleyhinde bir ordu topladıklarını öğrenen Selahaddin Eyyubi, bölgeye doğru harekete geçerek, Harran'a ulaşmıştır. Hasankeyf Artukluları da derhal harekete geçerek Eyyubiler ile ittifak yapmışlardır. Bu arada Selahaddin Eyyubi'ye karşı birleşen Türk beyleri mevsimin savaşmak için uygun olmadığı kanısına vararak, dağılmışlardı. Selahaddin Eyyubi beraberindeki birliklerle geri dönmeye hazırlanırken, Nureddin Muhammed daha önce sözünü aldığı Amid'i kuşatma noktasında Selahaddin Eyyubi'yi ikna etmiştir. Yaklaşık üç hafta gibi kısa bir süre devam eden kuşatmanın neticesinde Nisanoğulları'nın idaresindeki şehir düşmüştür (578/1183). Bu kadar kısa bir sürede şehrin ele geçirilmesinde şehrin kötü yönetimi ve halkın mevcut idareden memnuniyetsizliğinin büyük etkisi vardır. Eyyubi sultanı şehri ele geçirdikten sonra içindeki ganimetlerle birlikte Nureddin Muhammed'e devretmiştir²⁴⁴. Böylece Hasankeyf Artukluları, Diyar-ı Bekr'in en önemli şehirlerinden biri olan Amid'i, Selahaddin Eyyubi'nin de yardımıyla ele geçirmişlerdir. Nureddin Muhammed, daha sonraları da Selahaddin Eyyubi ile birlikte hareket etmeye devam etmiştir. Bu istikamette, Selahaddin'in

²⁴² İbnü'l Esir, IX, s. 459-460; Süryani Mihael, II, s. 262; ayrıca bkz. Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 275; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 103-104; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 73.

²⁴³ Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 293; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 105; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 73; Cahen, "Le Diyarbakr...", s. 264.

²⁴⁴ İbnü'l Esir, IX, s. 467-468; Süryani Mihael, II, s. 262; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 431; Müneccimbaşı, *Camii'd Düvel*, II, s. 175; ayrıca bkz. Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 302; Şeşen, *Selâhaddin Eyyubi...*, s. 49; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 74-75; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 170-171.

Beysan'da Haçlıları mağlup eden (579/1183) ordusunda bulunmuş²⁴⁵, yine onun sonuçsuz kalan Kerek kuşatmasına iştirak etmiş (580/1184), Nablus'un alınmasında önemli rol üstlenmiştir²⁴⁶.

Bu arada Selahaddin Eyyubi, 580/1185 yılında Musul'u almak için harekete geçmiş, Hasankeyf Artukluları'ndan da bu konuda yardım istemiştir. Nureddin Muhammed hasta olduğundan yardım talebine bizzat iştirak edememişse de, kardeşi İmadeddin Ebû Bekr ile bir miktar asker göndermiştir. Bu esnada Nureddin Muhammed ölmüş (581/1185), geride iki küçük erkek çocuğu bırakmıştır. Nureddin Muhammed'in kardeşi İmadeddin Ebû Bekr, Hasankeyf Artuklu hükümdarı olma yönünde Selahaddin'in iznini alıp Amid'e doğru harekete geçmişse de, şehre geldiğinde yeğeni Kutbeddin Sökmen'in tahta çıkarılmış olduğunu görmüştür. Şehre girmesine de izin verilmeyen İmadeddin Ebû Bekr, bunun üzerine Harput'a gitmiş ve burayı ele geçirmiştir²⁴⁷. Böylece Harput'ta, Hasankeyf ve Mardin'den sonra üçüncü bir Artuklu beyliği kurulmuştur (581/1185).

Hasankeyf Artukluları, on sekiz yıl kadar süren Nureddin Muhammed devrinde, ilk zamanlar Nureddin Zengî'ye, onun ölümünden sonra ise, Selahaddin Eyyubi'ye tâbi olmuşlardır. Nureddin Muhammed, özellikle Selahaddin Eyyubi ile barışçıl bir siyaset izleyerek bölgedeki nüfuzunu artırma yoluna gitmiştir. O, el-Cezire'deki Türk beyleri Selahaddin Eyyubi'ye karşı birleştiğinde bile, Selahaddin Eyyubi'yle ittifak yapmaktan çekinmemiştir. Hasankeyf Artukluları bu ittifakın ödülü olarak birçok yeri ele geçirmiş, hepsinden önemlisi Amid'i almıştır. Nureddin Muhammed devrinde halkın refah seviyesi artmış, çeşitli imar faaliyetleri gerçekleştirilmiştir. Nureddin Muhammed döneminin en eleştiriye açık tarafı ise,

²⁴⁵ İbnü'l Esir, IX, s. 473; ayrıca bkz. Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 75.

²⁴⁶ Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 75.

²⁴⁷ İbnü'l Esir, IX, s. 483; Süryani Mihail, II, s. 270-274; ayrıca bkz. Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 331-335; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 75.

onun gerek Nureddin Zengî'den gerek Eyyubi sultanından bağımsız olarak neredeyse hiçbir siyasi olayda aktif olarak rol oynayamamış olmasıdır.

Sikke 2: 578/1182-1183 yılında Hasankeyf'te Nureddin Muhammed adına bastırılmış Hasankeyf Artuklu sikkesi²⁴⁸.

²⁴⁸ Ön yüzünde: “Bismillah, duribe bi’l Hısn sene 578”, arka yüzünde: “Melikü’l Ümerâ Muhiyyu’l Âdil Nureddin Muhammed bin Kara Arslan bin Artuk Nasrû’l İmam en-Nâsir li’dinillah” yazmaktadır

(http://64.233.183.104/search?q=cache:Jx4TqqyGvdwJ:www.sfagn.info/collection/the_artuqids.html+hisn+ayyub+coin&hl=tr&ct=clnk&cd=1&gl=tr)

7- Kutbeddin Sökmen (II. Sökmen) Devri (581-597 / 1185-1207)

Tahta çıktığında henüz on yaşında olan²⁴⁹ II. Sökmen'in adına devleti bir süre veziri Kıvamüddin Muhammed b. Sumâka el-Is'irdî idare etmiştir. 581/1185 yılının Aralık ayında bir suikast sonucu öldürülen İbn Summâka el-Is'irdî'nin yerine, eski vezir tarafından hapsedilen es-Salâh Kutluğ Aba hapisten çıkartılarak vezir yapılmıştır²⁵⁰.

II. Sökmen'in hâkimiyetinin ilk yıllarına denk gelen en önemli olay Selahaddin Eyyubi'nin Haçlılar'ı 583/1187 yılında Hittin'de bozguna uğratıp, ardından Kudüs'ü ele geçirmesidir. İleride III. Haçlı Seferi'ne neden olacak bu savaşta Diyar-ı Bekr'deki diğer Türk emirleri gibi hiç şüphesiz Hasankeyf Artukluları da yer almışlardır²⁵¹. Devleti II. Sökmen adına yöneten Hasankeyf Artuklu veziri Salah Kutluğ Aba, Selahaddin Eyyubi'nin Kudüs'ü ele geçirmesi üzerine, Eyyubi sultanının huzuruna çıkarak Kutbeddin II. Sökmen'in tebrik mesajını iletmiştir. Aslında vezir, Eyyubiler'le akrabalık bağı kurup, Hasankeyf Artukluları'nın bölgedeki pozisyonunu daha da kuvvetlendirmenin hesaplarını yapıyordu. Bu ziyareti fırsat bilip Selahaddin Eyyubi'ye, sultanın kardeşi Melik Adil'in kızını Hasankeyf Artuklu hükümdarı ile evlendirme isteğini bildirmiştir. Bu istek uygun karşılanmış, nihayetinde nikah gerçekleşmiştir²⁵². Böylece Hasankeyf Artukluları ile Eyyubiler arasında sühriyet tesis edilmiş, başından beri Selahaddin Eyyubi ile iyi ilişkiler içinde olan Hasankeyf Artukluları, aradaki bağları daha da sağlamlaştırmıştır. Ayrıca bölgedeki nüfuzunu da artırmıştır.

²⁴⁹ Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 335.

²⁵⁰ Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 343-344.

²⁵¹ Süryani Mihail, II, s. 279; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 440; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 118; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 29.

²⁵² Şeşen, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin...", s. 346; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 120-121; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 77-78.

Kurulan bu dostluk mucibince Hasankeyf Artukluları, Selahaddin Eyyubi'nin Haçlılar'a karşı yaptığı savaşlara yardımcı kuvvetler göndermeye devam etmiştir. Bunlardan bir tanesi Akka önlerinde yapılan muharebedir. II. Sökmen'in bizzat katıldığı bu savaşta Müslümanlar yenilgiye uğramışlardır²⁵³. Müslüman dünyası esas büyük darbeyi, 589/1193 yılında Selahaddin Eyyubi'nin vefatı ile yaşamıştır. Selahaddin Eyyubi'nin ölümü, Hasankeyf Artukluları ile Eyyubiler arasındaki ilişkileri kökünden sarsmıştır. Onun ölümü ile Eyyubi ülkesinin toprakları hanedan üyeleri arasında paylaşılmış, Hasankeyf Artuklu toprakları üzerindeki hâkimiyet hakkı Selahaddin'in kardeşi Melikü'l Adil²⁵⁴'e düşmüştür. Bu tarihten sonra uzun süre Hasankeyf Artukluları'nın bölge siyasetinde aktif rol alamadığını görüyoruz. Bu durumu II. Sökmen'in pasif kişiliğine ve buna binaen Eyyubi gölgesinde kalışına bağlayabiliriz.

Sikke 3: 594/1197-1198 yılında II. Sökmen adına basılmış Hasankeyf Artuklu sikkesi²⁵⁵.

²⁵³ Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 451-452; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 121.

²⁵⁴ Melikü'l Adil, 591-596/1195-1200 yılları arasında Diyar-ı Bekr bölgesinde Eyyubi hükümdarı sıfatıyla bulunurken 596/1200'dan 615/1218 yılına kadar da Mısır'daki Eyyubi Devleti'nin sultanı olarak görev yapmıştır (Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri*, Türkçe trc. Hande Canlı, İstanbul 2005, s. 115-117).

²⁵⁵ Ön yüzünde: "Sene 594", arka yüzünde: "el-Melikü'l Mes'ud Kutbeddin Sökmen bin Muhammed bin Kara Arslan. el-İmamü'n Nasır Emir'ül Müminîn" yazmaktadır (<http://mehmeteti.150m.com/artuqid/UE-1249.htm>).

Hasankeyf Artukluları'na iyi bir dönem yaşatamayan Kutbeddin II. Sökmen, 597/1201 yılında Hasankeyf'teki sarayının damından düşerek ölmüştür²⁵⁶. Küçük yaşta tahta çıkması sebebiyle, hâkimiyetinin ilk yıllarında daha çok vezirlerin tahakkümünde bir idare sürmüştür. Selahaddin Eyyubi'nin yeğeni ile evlenmesi onun itibarını artırmışsa da, kısa süre sonra Eyyubi sultanının ölümü bu ayrıcalığının kaybolmasına neden olmuştur.

²⁵⁶ İbnü'l Esir, X, s. 46; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 176; ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler- Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 46; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 127. Bu saray Artuklular tarafından kalede inşa edilen, bugün kalıntıları halen mevcut olan "Büyük Saray" olsa gerektir.

8- el-Melikü's Salih Nasıreddin Mahmud Devri (597-618 / 1201-1222)

Kutbeddin II. Sökmen'in ölümünden sonra Hasankeyf Artukluları'nda kısa süren bir taht krizi yaşanmıştır. Kutbeddin II. Sökmen ölmeden önce vasisi olması gereken Nasıreddin Mahmud'u Amid'den uzaklaştırarak Hısn Mansur'a göndermiş, yerine de kızı ile evlendirdiği memlûku Ayaz'ı vasiyet etmiştir. Kutbeddin II. Sökmen'in ölümü ile Ayaz, tahta çıkmak için harekete geçmişse de vezir ve emirler bu duruma razı olmamışlar, Nasıreddin Mahmud'u Hasankeyf Artukluları tahtına çıkarmışlardır²⁵⁷.

Nasıreddin Mahmud tahta çıktıktan sonra selefleri gibi, Eyyubî hâkimiyetini tanıyarak işe başlamıştır. Diğer taraftan Eyyubiler'in el-Cezire bölgesinde izledikleri politika Hasankeyf Artukluları ve diğer Artuklu beyliklerinin hâkimiyet sahalarını daraltmıştır. Ancak Hasankeyf Artukluları bölgedeki varlıklarını sürdürebilmek için Eyyubiler ile iyi geçinmeleri gerektiğinin bilincindeydiler. Bunun için her zaman Eyyubiler'in yanında yer almayı uygun bulmuşlardır. İzlemiş oldukları bu siyasetin bir sonucu olarak, Sincar hâkimi Kutbeddin Muhammed ile arası bozulan Musul atabeyi Nureddin Arslanşah'ın, Nisibin'i zaptetmesi (600/1204) üzerine yaşanan olaylarda Eyyubiler'in yanında yer almışlardır. Kutbeddin Muhammed'e yardım amacıyla toplanan, Eyyubi meliki Eşref'in kumanda ettiği kuvvetler birliğinin içinde Hasankeyf Artukluları da yer almıştır. Bu harekât, Nureddin Arslanşah'ın yenilgiye uğratılmasıyla sonuçlandırılmıştır²⁵⁸. Aslında Hasankeyf Artukluları tabiiyetlerinin bir gereği olarak Eyyubiler'in yanında yer almışlarsa da, bölgede kendileri aleyhinde meydana gelen genişlemelerden de rahatsız olmuşlardır.

Melik Eşref'le birlikte hareket ederek Eyyubilere sadakatini bir kez daha gösteren Hasankeyf Artukluları'nın hükümdarı Nasıreddin Mahmud, Melik Eşref'ten

²⁵⁷ İbnü'l Esir, X, s. 46; Münecimbaş, *Camiü'd Düvel*, II, s. 177; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 128.

²⁵⁸ İbnü'l Esir, X, s. 62-64; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 484-485; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 128.

Harput'u tekrardan Hasankeyf Artuklu topraklarına katmasına yardımcı olacağı yönünde bir de söz almıştır. Bunun sonucu olarak 601/1205 yılında Hasankeyf Artuklu hükümdarı Melik Eşref²⁵⁹le beraber Harput üzerine yürümüştür. Ancak bağımsızlığını elde ettikten sonra Harput Artukluları, Anadolu Selçukluları'na bazı tavizler vererek, onları hamî olarak kabul etmişlerdi. Bu anlaşma çerçevesinde dönemin Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev²⁵⁹ bölgedeki gelişmelere kayıtsız kalmamış, Harput Artukluları'na yardım için bir kuvvet göndermiştir. Bunun üzerine Hasankeyf Artukluları'nın Harput'u geri alma çabaları sonuçsuz kalmıştır²⁶⁰.

Hasankeyf Artukluları'nın Eyyubiler'in yanında yer aldığı bir başka olay, Gürcüler'in 605/1208-1209 yılında Ahlat üzerinden gelerek Erciş'i ele geçirmeleri üzerine gerçekleşmiştir. Melik Adil, kendisine tabi olan tüm Eyyubi meliklerinin ve diğer tabi hükümdarların Harran'da toplanmalarını istemiştir. Bu isteğe Hasankeyf Artuklu hükümdarı Nasireddin Mahmud'da derhal iştirak etmiştir. Ancak kuvvetler Harran'da toplandığında Gürcüler geri dönmüşlerdir²⁶¹. Bunun üzerine Melik Adil, davete iştirak etmeyen Sincar hâkiminin ülkesine hareket etmeyi uygun görmüş ve burayı kuşatmıştır. Ancak bu duruma sessiz kalmayan bölgenin önemi güçlerinden Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü, Musul Atabeyi Nureddin Arslanşah ve Anadolu Selçuklu sultanı I. Gıyaseddin Keyhüsrev'in başı çektiği bir ordu, Melik Adil'i muhasarayı kaldırmaması halinde üzerine saldıracakları yönünde uyarmıştır. O da kuşatmayı kaldırmak zorunda kalmıştır. Tüm bu gelişmeler yaşanırken Hasankeyf Artukluları'nın Melik Adil'e mutlak itaat göstermeleri onu memnun etmiştir²⁶².

²⁵⁹ I. Gıyaseddin Keyhüsrev, Anadolu Selçuklu Devleti tahtında iki ayrı dönem halinde bulunmuştur. Bunlardan birincisi 588-591/1192-1196, diğeri ise 600-606/1205-1211 yılları arasındadır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Tuncer Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev(1164-1211)*, *Gazi-Şehit*, Ankara 1997).

²⁶⁰ İbnü'l Esir, X, s. 69-70; Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 486-487; Münecimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 177-178; ayrıca bkz. Baykara, *I. Gıyaseddin Keyhusrev...*, s. 32-33; Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler*, İstanbul 2007, s. 64-67; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 177.

²⁶¹ İbn Nazif el-Hamevî, *Tarihu'l Mansurî*, faksimile nşr. P. Gryaznevitch, Moskova 1963, vrk. 128a; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 128; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 83.

²⁶² İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 129b; Gregory Ebu'l Ferec, II, 492-493; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 135.

Hasankeyf Artukluları'yla Eyyubiler arasındaki bu dostane ilişkiler 614/1218 yılına kadar devam etmiştir. Bu tarihte bölgede meydana gelen taht değişiklikleri ve Eyyubiler'in Diyar-ı Bekr bölgesindeki nüfuzlarını artırmaları Nasıreddin Mahmud'u endişelendirmiş, Anadolu Selçuklu Devleti'ne yaklaşmasına neden olmuştur. Bu siyasetinin neticesinde, Hasankeyf Artukluları artık Eyyubiler'e karşı Anadolu Selçuklu Devleti'nin metbuluğunu tanımış, Anadolu Selçukluları adına hutbe okutmaya başlamış²⁶³, onlar adına sikke bastırmıştır.

Sikke 4: 614/1217-1218 tarihli Nasıreddin Mahmud'un yanında İzzeddin Keykavus'un adının yer aldığı Amid'de basılmış Hasankeyf Artuklu sikkesi²⁶⁴.

Hatta Hasankeyf Artuklu hükümdarı Nasıreddin Mahmud, Anadolu Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus (606-615/1211-1220)'la beraber Eyyubiler aleyhinde bazı faaliyetlerde bulunmuş, Melik Eşref'in ülkesine saldırmıştır²⁶⁵. Bununla da

²⁶³ İbnü'l Esir, X, s. 193; ayrıca bkz. Salim Koca, *Sultan I. İzzeddin Keykâvus(1211-1220)*, Ankara 1997, s. 51; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 138.

²⁶⁴ Sikkenin çift başlı kartal arması bulunan ön yüzünde "el-Melikü's Salih Nasirü'd-dünya ve'd-din Mahmud bin Muhammed bin Artuk" adı okunmakta, Amid'de Hicrî 614 yılında basıldığı belirtilmektedir. Arka yüzde ise "es-Sultanü'l Galib İzzü'd-dünya ve'd-din Keykavus bin Keyhüsrev bin Kılıçarslan. el-İmamü'n Nasır Emir'ül Müminin" yazmaktadır.

(<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1726.htm>)

²⁶⁵ Nasıreddin Mahmud'un ittifak ettiği, I. İzzeddin Keykavus ile Melik Eşref arasında gerçekleşen mücadeleler hakkında bkz. Koca, *a.g.e.*, s. 51-59.

yetinmeyen Nasireddin Mahmud, arkasında İzzeddin Keykâvus'un gücünü hissederek, Erbil hâkimi Muzafferüddin Gökbörü ile de Eyyubiler'e karşı ittifak kurmuştur²⁶⁶.

Ancak İzzeddin Keykavus'un 615/1220 yılındaki ani ölümü Nasireddin Mahmud'un tüm planlarını alt üst etmiş, Eyyubiler'le olan ilişkilerini tekrar gözden geçirmesine neden olmuştur. Hâkimiyetinin devamı açısından en önemli güvencesini kaybeden Nasireddin Mahmud, vakit kaybetmeden Eyyubi meliki Eşref'e gitmiş, itaatini bildirmiştir. Melik Eşref onun bu dileğini kabul ettiği gibi, ona Hani ve Cebelcur'u itaatinin karşılığı olarak hediye etmiş, aynı zamanda Dara'yı alarak, ona vemeyi taahhüt etmiştir²⁶⁷. Melik Eşref'in bu yaklaşımı Hasankeyf Artuklularının onlar için önemli bir müttefik olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan Hasankeyf Artuklu hükümdarının bu tarihten sonraki bastırdığı sikkelerde Eyyubi tabiiyetinin izlerini görüyoruz.

Sikke 5: Hasankeyf'te basılmış 618/1221-1222 tarihli Eyyubi sultanı Melik el-Kâmil Muhammed (615-635/1218-1238)'in adının yer aldığı sikke²⁶⁸.

²⁶⁶ İbnü'l Esir, X, s. 189; Gregory Ebu'l Ferec, II, 492-493; ayrıca bkz. Kaya, *a.g.e.*, s. 110; Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 137; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 178.

²⁶⁷ İbnü'l Esir, X, s. 193-194; Gregory Ebu'l Ferec, II, 507; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 138; Ataoğlu, "Artuklu-Eyyubi...", s. 84-85.

²⁶⁸ Armanın yer aldığı ön yüzde "Nasireddin Mahmud" ismi okunuyor, diğer yüzde ise "el-Melikü's Salih el-Melikü'l Kâmil Muhammed. El-İmamü'n Nasır Emir'ül Müminîn" ifadesi yer alıyor, ayrıca sikkenin basım yeri olarak "el-Hısn", basım tarihi olarak Hicrî 618 yılı veriliyor. (<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-0821.htm>)

Hasankeyf Artukluları, kısa bir aradan sonra Eyyubiler'le ittifak kurmaya devam etmişlerdir. Örneğin Nasıreddin Mahmud, Melik Eşref'in Mardin kuşatmasına katılmıştır. Mardin hâkimi Artuk Arslan kuşatmaya katılan Hasankeyf Artuklu hükümdarını aracı tayin ederek anlaşma zemini aramıştır. Melik Eşref'le birlikte kuşatmaya katılmasına rağmen, bu kuşatmaya taraftar olmadığı anlaşılan Hasankeyf Artukluları'nın arabuluculuğu ile Melik Eşref, Artuk Arslan'la bir anlaşma yaparak geri çekilmiştir²⁶⁹. Hasankeyf Artukluları'nın bu kuşatmada oynadığı arabuluculuk rolü, beyliğin son zamanlarını yaşamasına rağmen, halen bölge siyasetinde etkin rol aldığını göstermektedir.

Devrinde Eyyubiler'le, Anadolu Selçukluları arasında denge siyaseti izleyen Hasankeyf Artuklu hükümdarı Nasıreddin Mahmud 618/1222 yılında vefat etmiş, onun ardından yerini Rükneddin Davud almıştır. İbnü'l Esir'in: “*Halkına karşı son derece zalimce davranan bir emirdi*” dediği²⁷⁰ Nasıreddin Mahmud, İktidarı döneminde daha çok Eyyubiler'i metbû tanımakla beraber, Anadolu Selçukluları'na da bir dönem itaatini bildirmiştir.

²⁶⁹ İbnü'l Esir, X, s. 195; Gregory Ebu'l Ferec, II, 507; ayrıca bkz. İmadeddin Halil, *a.g.e.*, s. 126-127; Şümeysani, *a.g.e.*, s. 201; Kaya, *a.g.e.*, s. 124; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 178.

²⁷⁰ İbnü'l Esir, X, s. 263.

9- Rükneddin Mevdud Devri (618-628 / 1222-1231) ve Hasankeyf Artuklu Beyliği'nin Yıkılışı

Son Hasankeyf Artuklu hükümdarı olarak tahta çıkan Rükneddin Mevdud, hükümdarlığının ilk yıllarında selefleri gibi Eyyubileri metbu olarak tanımıştır. Yine Eyyubiler'le dostane bir siyaset izleyen Hasankeyf Artukluları, Eyyubi meliki Eşref'in küçük kardeşi Şehabeddin Gazi'nin isyanı üzerine, Ahlat'a giren ordusuna kuvvet göndermiştir²⁷¹. Ancak Rükneddin Mevdud'un bu siyasetine karşın, Melik Eşref'in bölgedeki faaliyetleri Hasankeyf Artukluları'nın aleyhine gelişmektedir. Melik Eşref, Hasankeyf Artukluları'na ait Diyar-ı Bekr'in kuzeyinde bulunan Hani, Cebelcur, Zülkarneyn ve Kulb'u ele geçirerek, buraları kardeşi Şehabeddin Gazi'ye ikta etmiştir²⁷². Melik Eşref'in kardeşini isyan faaliyetlerinden vaz geçirmek için buraları alarak, ona verdiği düşünülebilir. Ancak Melik Eşref, bir taraftan kardeşini kazanırken, diğer taraftan Hasankeyf Artukluları'nın desteğini kaybetmiştir. Bu gelişmeler, Hasankeyf Artuklu hükümdarının izlediği politikayı gözden geçirmesine neden olmuştur. Anadolu Selçuklu sultanı adına hutbe okutan Rükneddin Mevdud, Melik Eşref'le rekabet halinde olan Mısır'daki Eyyubi sultanı Melik Kâmil adına da hutbe okutmaya başlamış, böylece bu rekabetten yararlanmak istemiştir²⁷³.

Rükneddin Mevdud ayrıca Moğollardan kaçarak bölgeye gelmiş olan Harezmsah hükümdarı Celaleddin Mengübertî ile yakınlaşma yoluna gitmiştir. Başını Celaleddin Mengübertî ve Rükneddin Mevdud'un çektiği, ayrıca Dımaşk

²⁷¹ İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 147b.

²⁷² İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 147b; ayrıca bkz. Emine Uyumaz, *Sultan I. Alaaddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220 – 1237)*, Ankara 2003, s. 38.

²⁷³ Osman Turan (*Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 347)'ın verdiği bu bilginin kaynağını tespit edemedik. Daha önce belirttiğimiz üzere Nasıreddin Mahmud, bir süre Anadolu Selçukluları'na tâbi olmuş, ancak daha sonra tekrar Eyyubiler'e tâbiyetini bildirmiştir. Bu bilgiye göre, Rükneddin Mevdud tahta çıktıktan bir süre sonra, tekrardan Anadolu Selçukluları'nı metbu kabul etmiştir. Belki de Melik Eşref'in Hasankeyf Artuklu topraklarına girme nedenlerinden biri de bu olaydır. Ayrıca Remzi Ataoğlu (*a.g.t.*, s. 143-144) ve Emine Uyumaz (*a.g.e.*, s. 38) da bu bilgiyi Osman Turan'dan kullanmışlardır.

hâkimi Melik Muazzam ve Erbil hâkimi Gökborü'nün de iştirak ettiği müttelik grubu tarafından Melik Eşref'e saldırı planları yapılmıştır²⁷⁴. Ancak Celaledin Mengübertî'nin bölgedeki faaliyetlerinden memnun olmayan Türkiye Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad (615-635/1220-1237), Melik Eşref'e, Celaledin Mengübertî'ye karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir. Melik Eşref bu teklifi memnuniyetle kabul etmiş, ayrıca Alaaddin Keykubad'ı, Harezşahlar'la yakın ilişkiler kuran Hasankeyf Artukluları'na karşı kıskırtmıştır²⁷⁵. Bu arada Hasankeyf Artukluları'nın da içinde yer aldığı ittifak bloğu, Harezşah hükümdarının bir isyandan dolayı Kirman'a gitmek zorunda kalışıyla dağılmıştır. Celaledin Mengübertî'nin bölgeden ayrılması, Hasankeyf Artukluları'nın bölgede tek başına kalmasına neden olmuştur. Alaaddin Keykubad bu fırsatı değerlendirerek Hısn-ı Mansur başta olmak üzere birçok yeri almıştır. Bu gelişmeler karşısında rahatsız olan Rükneddin Mevdud bölgede destek arayışına girmiş, bir kez daha Melik Eşref'e itaatini bildirmiştir. Bunun üzerine Melik Eşref, Anadolu Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad'a Hasankeyf toprakları üzerindeki faaliyetlerini bitirmesi ve aldığı yerleri geri vermesi yönünde istekte bulunmuştur. Ancak bu talep, sultan katında çok sert bir üslupla reddedilmiştir. Hatta Alaaddin Keykubad, Melik Eşref'in bu isteğinden kısa süre sonra Hasankeyf Artukluları'na ait olan Kahta'yı Anadolu Selçuklu topraklarına katmaktan çekinmemiştir (623/1226)²⁷⁶. Alaaddin Keykubad'ın bu tutumunu gören Rükneddin Mevdud, sadece Melik Eşref'e yaklaşmakla topraklarını koruyamayacağını farketmiş, Alaaddin Keykubad'a mutlak itaatini bildirmiş, sultandan af dilemiştir. Sultan da onu affetmiştir²⁷⁷. Hasankeyf Artukluları diğer taraftan Eyyubi meliki Eşref'le aralarını iyi tutmak için büyük çaba sarf etmişlerdir. Hatta Rükneddin Mevdud'un bastırıldığı sikkelerden Eyyubiler'e bağlılığın devam ettiğini görebiliyoruz.

²⁷⁴ Nesevi, *Siretü Celaledin Mengüberti*, (Türkçe trc. Necip Asım, *Celalüttin Harezşah* ismiyle) İstanbul 1934, s. 122; ayrıca bkz. Uyumaz, *a.g.e.*, s. 38; Kaya, *a.g.e.*, s. 155.

²⁷⁵ İbnü'l Esir, X, s. 310; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 114; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 179.

²⁷⁶ İbnü'l Esir, X, s. 311; ayrıca bkz. Uyumaz, *a.g.e.*, s. 39-40; Kaya, *a.g.e.*, s. 168; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 348; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 179.

²⁷⁷ İbn-i Bibi, *el-Evâmiru'l Alâiyye fi'l Umûri'l Alâiyye*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1996, s. 48; Müneccimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 179; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 146; Uyumaz, *a.g.e.*, s. 40; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 349; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 179.

Sikke 6: 625/1228-1229 tarihli Amid'de basılan Hasankeyf Artukluları'na ait bu sikkede Eyyubi sultanının adı da yer almaktadır²⁷⁸.

Diğer taraftan 624/1227 yılında vuku bulan Türkmenlerin olumsuz faaliyetleri Hasankeyf Artukluları'nın onlara karşı bazı önlemler almasına neden olmuştur. Bu önlemlerden en önemlisi, Mardin Artukluları ile iki tarafın topraklarının güvenliğini sağlamaya yönelik yapılan anlaşmadır. Ancak bu anlaşma uzun süreli olmamış, kısa bir süre sonra Mardin Artuklu hâkimi anlaşmayı bozarak, Hasankeyf'e saldırmış ve etrafı yağmalamıştır. Rükneddin Mevdud bu duruma sessiz kalmamış, derhal harekete geçerek Mardin Artukluları'nın elindeki Attah üzerine yürüyerek, çevresini talan etmiştir (625/1228)²⁷⁹. Hasankeyf Artukluları, bu tehlikeyi yaptığı misillemeyle bertaraf etmeyi bilmiştir.

Öte yandan Harezmşah hükümdarı Celaleddin Mengübertî, bölgeye tekrar dönmüş ve Ahlat'ı ele geçirmiştir. Eyyubiler ile Anadolu Selçukluları arasında sıkışıp kalan Hasankeyf Artukluları, bir çıkış noktası olarak gördükleri eski müttefiklerinden Celaleddin Mengübertî ile ittifak kurmaya devam etmiştir. Anadolu

²⁷⁸ Sikkenin bir yüzünde "el-Melikü'l Kâmil Nasıreddin el-Melikü'l Eşref Muzafferüddin Musa bin Ebu Bekir" yani Eyyubi sultanının adı, H. 625 yılında Amid'de basıldığı yazarken, diğer yüzde "el-İmamü'l Mustansir Emir el-Müminîn" yani Abbasi halifesinin adı ve Hasankeyf Artuklu hükümdarının adı olan "el-Melikü'l Mes'ud Rükneddin Mevdud bin Muhammed bin Kara Arslan bin Artuk" yazmaktadır.

(<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1446.htm>)

²⁷⁹ İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 172a-173a; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 147-148.

Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad bu gelişmeler üzerine Melik Eşref'in de desteğini yanına alarak, Yassıçemen'de Celaaleddin Mengübertî'nin ordusu ile savaşmış ve onu bozguna uğratmıştır (627/1230)²⁸⁰. Büyük güçler arasında varlığını devam ettirmek için denge siyaseti izleyen Hasankeyf Artuklu hükümdarı Rükneddin Mevdud, Alaaddin Keykubad'ı kutlamakta gecikmemiştir²⁸¹. Ancak diğer taraftan Eyyubi meliki Eşref ile Anadolu Selçuklu sultanı Alaaddin Keykubad'ın arasında kısa süre önce bir dostluk antlaşması imzalanmasından rahatsızlık duyan Rükneddin Mevdud, Harezmşah hükümdarını Anadolu Selçukluları'na karşı savaşmaya teşvik etmekten geri kalmamıştır²⁸². Çünkü Rükneddin Mevdud, Eyyubi-Anadolu Selçuklu ittifakının kendilerinin sonu olacağına farkındadır. İşler Rükneddin Mevdud'un istediği gibi yürümemiş, Moğolların takibinde olan Harezmşahlar'ın ordusu bir gece baskısıyla bozguna uğratılmıştır. Bu bozgunun ardından Celaaleddin Mengübertî savaş meydanından kaçmak zorunda kalmış, bir dağda sığındığı Kürt ailenin yanında öldürülmüştür²⁸³. Celaaleddin Mengübertî'nin bu trajik ölümü, Hasankeyf Artukluları'nın planlarını suya düşürmüştür. Artık Hasankeyf Artukluları'nın bölgede yapacağı siyasî hamlelerin sayısı azalmış, manevra alanları da daralmıştır.

Bu arada Hasankeyf Artukluları'nı sona götüren olay yaşanmıştır. Rükneddin Mevdud'un Harezmşah hükümdarı ile ittifak kurması, Hasankeyf Artuklu topraklarının Eyyubiler ile Anadolu Selçukluları arasında rekabet sahası haline gelmesi gibi nedenlerle Eyyubi sultanı Melik Kâmil, kardeşi Melik Eşref'le beraber Hasankeyf Artukluları üzerine yürümüştür. Eyyubi kuvvetleri, ilk hedef olarak Hasankeyf Artukluları'na ait Amid'i seçmiştir. Amid'de bulunan Rükneddin Mevdud anlaşma zemini aramışsa da, Melik Kâmil buna yanaşmamıştır. Mardin Artukluları'ndan da bir miktar askerin katıldığı Eyyubi kuvvetleri, bir süre devam eden kuşatmanın ardından Amid'i ele geçirmiştir (629/1232)²⁸⁴. Amid düşmüş,

²⁸⁰ Nesevi, s. 131-132; Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 370; İbnü'l Esir, X, s. 342-343; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 148-149.

²⁸¹ İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 199a; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 149.

²⁸² Nesevi, s. 155; ayrıca bkz. Ataoğlu, *a.g.t.*, s. 151.

²⁸³ Nesevi, s. 155-157; ayrıca bkz. Aydın Taneri, *Harezmşahlar*, Ankara 1993, 89-90.

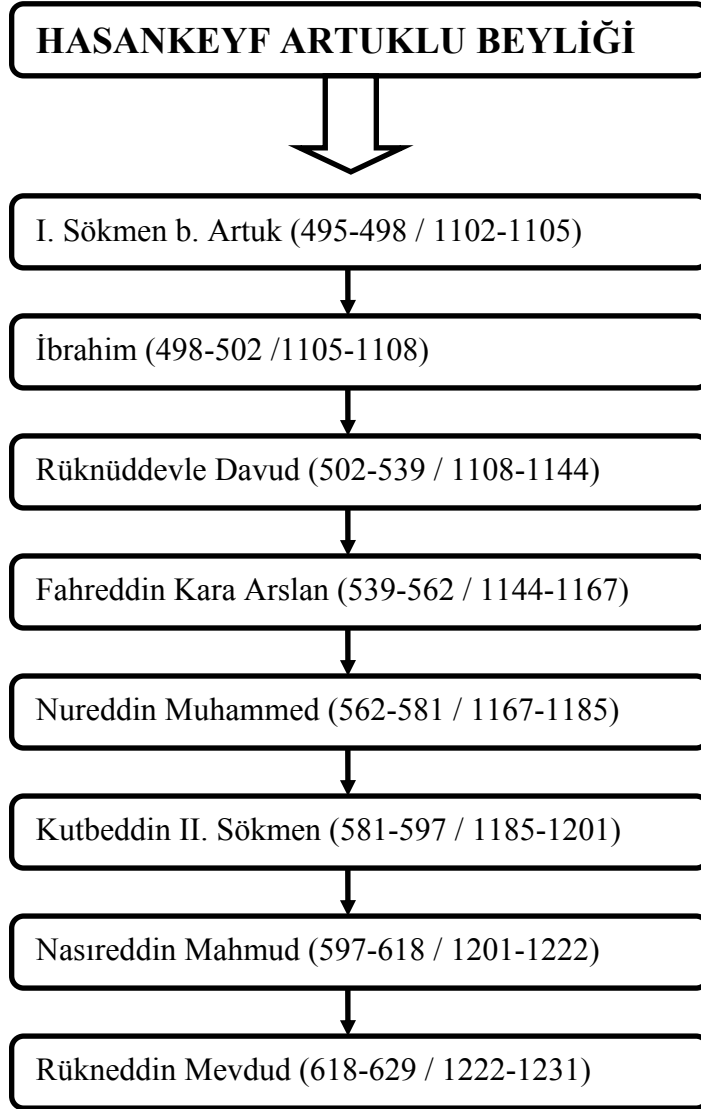
²⁸⁴ Gregory Ebu'l Ferec, II, s. 532; İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 215a; ayrıca bkz. Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 131; Kaya, *a.g.e.*, s. 229.

ancak Hasankeyf bir süre daha direnmiştir. Ondan cesaret bulan Cüdeyde, Kureşiyye, Necm, Heysem ve Banasa kaleleri de teslim olmamıştır²⁸⁵. Hatta Hasankeyf'te bulunanlar, Amid kuşatmasının ardından Eyyubiler'e teslim olan Rükneddin Mevdud'un oğlunu kendilerine hükümdar tayin ettiklerini bildirmişlerdir. Ancak Mevdud'un oğlu, kaledeki diğer ileri gelen kişilerle arasında çıkan bir ihtilaftan dolayı kaleden inip, Melik Eşref'in yanına gelmiştir. Başsız kalan kaledekiler teslim olmak zorunda kalmışlar, şehri Eyyubiler'e bırakmışlardır. Hasankeyf'in düşmesinden sonra yukarıda saydığımız diğer küçük kalelerde teslim olmuşlardır (629/1232)²⁸⁶.

Böylece Hasankeyf'in stratejik bir kale olmanın ötesine geçerek, bölgenin en önemli şehirlerinden biri olma vasfını kazandığı, yüz otuz yıl hâkimiyet süren Hasankeyf Artukluları dönemi sona ermiştir. Hasankeyf, Artuklular'a başkentlik yaptığı bu yüz otuz yıllık süreçte oldukça parlak bir dönem yaşamış, buradaki imar faaliyetleri artmış, şehir bünyesinden birçok bilim adamı çıkartmıştır.

²⁸⁵ İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 217b; ayrıca bkz. Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 132.

²⁸⁶ İbn Nazif el-Hamevî, vrk. 220a; ayrıca bkz. Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 132-133; Kaya, *a.g.e.*, s. 229-231.

III- EYYUBÎ HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (I. DÖNEM)

1- Eyyubiler'in Tarih Sahnesine Çıkışı ve Hasankeyf Eyyubi Melikliği'nin Kurulması

Adını hanedanın kurucusu olan Selahaddin Eyyubî'nin babası Necmeddin Eyyub b. Şadi'den alan Eyyubiler, Hezbaniyye Kürtleri'nin Revadiyye aşiretindedir. Bugün ki Erivan'ın güneyinde bulunan Duvin'de yaşayan bu aile Eyyub'un veya babası Şadi'nin liderliğinde Irak'a gelmişlerdir. Burada Irak Selçuklularının hizmetinde bulunmuşlar, hizmetlerinin karşılığında Tikrit'i iktâ olarak almışlardır. İşte Necmeddin Eyyub'un Tikrit'te yer aldığı bu sıralarda, 532/1137-1138 yılında, oğlu Selahaddin Eyyubi dünyaya gelmiştir. Onun doğumundan kısa süre sonra Eyyubi ailesi Musul'a giderek Zengî hanedanlığının hizmetine girmiştir. Necmeddin Eyyub, bir süre Baalbek valiliği yaparken, diğer tarafta kardeşi Şirkuh, Nureddin Zengî'nin hizmetinde önemli nüfuz elde etmiştir. Esasında Eyyubîler'in tarih sahnesinde yıldızları, Selahaddin Eyyubî'nin de, ordu komutanı olan amcasının yanında katıldığı, 559/1164 ve 562/1167 yıllarında Mısır üzerine yapılan seferlerle parlamaya başlamıştır²⁸⁷. 564/1169 yılına gelindiğinde ise Şirkuh'un Fatımî veziri olarak atandığını görüyoruz. Şirkuh'un vezirlik süresi pek uzun sürmemiş, bu makama geldiği yıl vefat etmiştir. Onun yerine Fatımî vezirliğine, ileride bu devleti tarih sahnesinden silecek olan Selahaddin Eyyubî geçmiştir (564/1169)²⁸⁸.

567/1171 yılında Fatımî Devleti'ni ortadan kaldırarak, Abbasi hilafeti adına hutbe okutan Selahaddin Eyyubi²⁸⁹, bu tarihten Nureddin Zengî'nin ölümüne (569/1174) kadar, devleti onun adına yönetmiştir. Nureddin Zengî öldükten kısa bir zaman sonra, Abbasi halifesi Mısır, Suriye, el-Cezire üzerinde Selahaddin

²⁸⁷ Şeşen, *Selâhaddin Eyyubi...*, s. 33-35.

²⁸⁸ Şeşen, *Selâhaddin Eyyubi...*, s. 36.

²⁸⁹ C. H. Becker, "Eyyubiler", *İA*, IV, s. 425; ramazan Şeşen, "Eyyubiler", *DİA*, XII, s. 20.

Eyyubî'nin hâkimiyetini tanıdığını bildirince, Selahaddin Eyyubi kesin bağımsızlığını ilan edip, kendi adına hutbe okutmaya başlamıştır. Şii İslâm karşısında Sünni İslâm'ı hâkim kılan, Kudüs'ü tekrar fethedip, Haçlılar'a karşı önemli zaferler elde eden Selahaddin Eyyubî'nin ölümünden (589/1193) sonra hanedan toprakları kardeşi ve oğulları arasında taksim edilmiştir. Bu taksimde Hasankeyf'in de içinde yer aldığı el-Cezire bölgesi, Selahaddin Eyyubî'nin kardeşi el-Melikü'l Âdil'e düşmüştür²⁹⁰.

Daha önce bahsettiğimiz üzere Hasankeyf Artukluları, Selahaddin Eyyubi ile sürekli ittifak halinde bulunmuşlar, iyi ilişkiler içinde olmuşlardır. Hasankeyf Artukluları özellikle Haçlılar'la mücadelelerinde Selahaddin Eyyubi'ye önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Bu destekler Eyyubi sultanı tarafından karşılıksız bırakılmamış, hatta Selahaddin Eyyubi, Amid'in alınarak, Hasankeyf Artukluları'na ilhakında önemli rol oynamıştır. Ancak Selahaddin Eyyubi'nin vefatından sonra gerek Mısır'daki Eyyubi sultanlarıyla, gerek el-Cezire'nin idaresini elinde bulunduran Eyyubi melikleriyle ilişkiler eski seyrinde olmamıştır. Hasankeyf Artukluları'nın izlediği politikanın da etkisiyle taraflar arasında bazen ittifak kurulurken, çoğu zaman çatışmalarla neticelenen olaylar yaşanmıştır. Yaşanan bu sürtüşmelerin asıl nedeni, yukarıda da belirttiğimiz üzere Eyyubiler'in Hasankeyf Artuklu topraklarının da içerisinde bulunduğu bölgeyi ele geçirme arzusudur. Hasankeyf'in Eyyubi hâkimiyetine giriş sürecini daha önce anlattığımızdan burada bu konuya tekrar dönmüyor, ilk Hasankeyf Eyyubi meliki olan el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub dönemi ile konumuza devam ediyoruz.

²⁹⁰ Becker, *a.g.m.*, s. 425; Şeşen, "Eyyubiler", s. 21.

2- el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub Devri (630-637 / 1232-1239)

Hasankeyf, Eyyubiler tarafından ele geçirildikten sonra, bir süre idarî belirsizlikler yaşanmıştır. Eyyubi sultanı el-Melikü'l Kâmil (615-635/1218-1238), Hasankeyf ve Amid'i aldıktan sonra, buraların yönetimini, kız kardeşinin oğlu Şemsü'l Mülûk Ahmed'e vermiştir. Ancak Şemsü'l Mülûk'un idareyi aldıktan on iki gün sonra vefat etmesi üzerine, Eyyubi sultanı, Hasankeyf'e melik olarak onun yerine, oğullarından Şehabeddin Gazi'yi atamak zorunda kalmıştır. Şehabeddin Gazi'nin iktidarı çok kısa süreli olmuştur. el-Melikü'l Kâmil, Amid'i Alaaddin Keykubad'a verme hazırlığı yaptığı haberini aldığı Şehabeddin Gazi'yi azletmiştir. Nihayetinde Eyyubi sultanı, Hasankeyf'in idaresini, diğer oğlu el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub'a vererek, kısa süren bu kriz dönemine son vermiştir²⁹¹. Böylece Hasankeyf'te, yedi yıl sürecek Necmeddin Eyyub devri başlamıştır.

Hasankeyf Artukluları'nın son döneminden itibaren bölgede etkili olan Harezmsahlar'ın, bölgede devam eden faaliyetleri, Hasankeyf Eyyubileri'nin ilk zamanlarda izleyecekleri siyaseti doğrudan etkilemiştir. Yassıçemen Savaşı'nda büyük bir bozguna uğrayan, bunun akabinde hükümdarları Celaledin Mengüberti'nin trajik ölümüyle iyice sarsılan Harezmsahlar'ın belini tamamen kırmak isteyen, Anadolu Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev (635-644/1237-1246), Harezmîliler'in lideri olan Berkehan'ı tutuklamıştır. Bu olay ise, Hasankeyf Eyyubileri ile Harezmîliler'in yollarını bir kez daha kesiştirmiştir. Anadolu Selçuklu sultanının liderlerini hapsedmesi, Keyhüsrev'in emrinde olan oniki bin civarında Harezmli askerinin, ondan ayrılarak el-Cezire'ye doğru yönelmesine sebebiyet vermiştir. Geçtikleri yerlerde birçok yağma yapan ve kendilerine bir kapı arayan bu güruh, Hasankeyf Eyyubi hükümdarı el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub'un huzuruna çıkarak, hizmetine girmek istediklerini bildirmişlerdir. O da Mısır'daki Eyyubi sultanı el-Melikü'l Kâmil'in izniyle onları emri altına almıştır. Ayrıca onlara el-Cezire bölgesinde iktâlar tahsis etmiştir. Bu arada Harezmîlilerin lideri Berkehan

²⁹¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 11b; ayrıca bkz. Edhem, *a.g.e.*, s. 98; Yinanç, *a.g.m.*, s. 616.

da hapisten kurtulmuş, Hasankeyf Eyyubileri'nin hizmetine girmiştir²⁹². Hiç şüphesiz on iki bin Harezmlî askerinin Hasankeyf Eyyubileri'ne katılması, ordunun güçlenmesi açısından önemli bir gelişmedir. Ancak başka bir zaviyeden bakacak olursak, bu tarihten itibaren Harezmlîler, Hasankeyf Eyyubi Melikliği'nde önemli bir güç olmuşlardır.

Mısır'daki Eyyubi sultanı el-Melikü'l Kâmil'e göbek bağı ile bağlı olan el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub, Hasankeyf'teki hâkimiyet dönemi boyunca, aynı zamanda babası olan Eyyubi sultanının sözünden hiç çıkmamıştır. Örneğin el-Melikü'l Kâmil, Dımaşk'ı kuşatırken, Necmeddin Eyyub'a Dımaşk hâkimi İmadeddin İsmail²⁹³'e ait olan Sincar, Habur ve Nusaybin'i almasını emretmiştir. O da bu şehirleri ele geçirmiştir²⁹⁴. Böylece topraklarını güney yönünde biraz daha genişletmiştir.

635/1238 yılına gelindiğinde bölgeyi derinden etkileyecek bir olay yaşanmıştır. Bu olay, Eyyubi sultanı el-Melikü'l Kâmil'in vefatıdır. el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub, babası el-Melikü'l Kâmil'in ölüm haberini Hıms'a ait Rahbe'yi kuşatırken almıştır. Bu gelişme üzerine ordusunda bulunan Harezmlî askerler isyan etmiş, Hasankeyf Eyyubi meliki Sincar'a sığınmak zorunda kalmıştır. İsyân eden Harezmlîler, el-Cezire bölgesinde Mardin sahibi el-Melikü'l Mansur Artuk Arslan (599-637/1203-1239)'ın da katıldığı bir dizi istila ve yağma faaliyetine girişmişlerdir. Hedef olarak el-Melikü'l Kâmil'e ait topraklar seçilmiş, onun ölümüyle sahipsiz kalan topraklardan pay kapma yarışına girişilmiştir²⁹⁵. Diğer taraftan bölgede Eyyubiler'i en büyük rakibi olarak gören II. Gıyaseddin Keyhüsrev, Hasankeyf hâkimi el-Melikü's Salih'e ait Urfa ve Suruc'u Halep hâkimi en-Nasır

²⁹² Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 142.

²⁹³ İmadeddin İsmail 635/1238 yılında Dımaşk idaresini eline almışsa da aynı yıl, görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Daha sonra ikinci kez idareyi ele geçirerek 637-643/1239-1245 yılları arasında buraya hükmetmiştir (Bosworth, *a.g.e.*, s. 116).

²⁹⁴ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 147.

²⁹⁵ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 166-167.

Selahaddin (634-658/1236-1260)'e, Sincar ve Nusaybin'i Mardin hâkimi Artuk Arslan'a, Ane ile Habur mıntıkasını Hims hâkimi II. Şirkuh (581-637/1186-1240)'a verdiği dair menşurlar göndermiştir. Kendisi de Amid ve Samsat'ı almak için harekete geçmiştir. Ayrıca Musul sahibi Bedreddin Lülü (631-657/1234-1259) de bu yağmadan pay kapmak için Sincar'ı kuşatmıştır. Bunu yaparken hem bu şehri almak, hem de daha önce Sincar'a sığınmak zorunda kalan el-Melikü's Salih'i yakalayarak Bağdat'a göndermeyi istemektedir. Sincar muhasarası şiddetlenince el-Melikü's Salih, Harezmliler'den yardım isteme yoluna gitmiştir. Harezmliler Urfa, Harran ve Sincar'ın ikta olarak kendilerine verilmesi karşılığında yardıma gelmişler, bunun üzerine Musul sahibi Bedreddin Lülü kuşatmayı kaldırarak, Musul'a dönmüştür. Ancak yolda Harezmliler'in saldırılarına maruz kalmaktan kurtulamamıştır²⁹⁶. el-Melikü's Salih bu kuşatmadan kurtulduktan sonra Anadolu Selçukluları tarafından kuşatılmakta olan, oğlu Turanşah tarafından savunulan Amid'in yardımına gitmiştir²⁹⁷.

Bu arada Mısır'da Eyyubi tahtına el-Melikü'l Âdil oturmuştur (635-637/1238-1240). el-Melikü'l Adil'in tahta çıktıktan sonra, yapmayı hedeflediği ilk icraatlarından biri, daha önce el-Melikü'l Kâmil'in kuşattığı, ancak almaya muvaffak olamadığı Dımaşk'ı ele geçirmektir. Dımaşk sahibi el-Cevad, Eyyubi sultanı el-Melikü'l Âdil'in kendini öldürüp şehri elinden alma girişiminin olduğunu erken öğrenmiştir. Bunun üzerine el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub'a haber göndererek, Dımaşk'ı, Rakka, Sincar ve Ane'yle değişme teklifinde bulunmuştur. el-Melikü's Salih teklifi kabul ederek, naib sıfatıyla Hasankeyf'te oğlu Turanşah'ı bırakıp hemen harekete geçmiş ve şehri teslim almıştır (636/1239). el-Cevad şehirden ayrıldıktan sonra yaptığının yanlış olduğunu düşünüp, şehri tekrar ele geçirmek için geri dönmüşse de, bu girişimi sonuçsuz kalmıştır. el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub, kolay bir şekilde ele geçirdiği şehirde adına hutbe okutup, para bastırmıştır²⁹⁸. Hasankeyf Eyyubileri, bazı topraklarından taviz verme pahasına, çok stratejik ve

²⁹⁶ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 167.

²⁹⁷ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 167.

²⁹⁸ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 170.

önemli bir şehir olan Dımaşk'ı ele geçirmişlerdir. Bu toprak takası Hasankeyf Eyyubileri için hiç şüphesiz çok kârlı olmuştur. Ancak bu şehirde, ileride belirtileceği üzere Hasankeyf Eyyubileri'nin hâkimiyeti uzun sürmemiştir.

Diğer taraftan Mısır'da işler yolunda gitmemektedir. el-Melikü'l Âdil'in yönetiminden memnun olmayan önemli bazı komutanlar, Necmeddin Eyyub'dan Mısır'ın idaresini de almasını istemektedirler. Bu doğrultuda Mısır'dan mektuplar alan el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub, bu tekliflere kayıtsız kalamamıştır. Dımaşk'ta bulunan Hasankeyf Eyyubi hâkimi, buradan Mısır'a doğru harekete geçmiştir. Ancak Mısır'ı ele geçirmesi Dımaşk'ı ele geçirmesi kadar kolay olmamıştır. Dımaşk'tan ayrılınca burayı amcası İmadeddin İsmail, onun elinden kolayca almıştır²⁹⁹. Dımaşk'ın elinden çıkması onun durumunu tehlikeli hale sokmuş, arkasında güvенеceği ve sığınacağı bir yer kalmamıştır. Çıkmış olduğu bu tehlikeli yolculuk esnasında, Kerek sahibi en-Nasır Davud (626-646/1229-1249)'un eline rehin düşmüş, onun yanında yedi ay kadar göz hapsinde tutulmuştur³⁰⁰. el-Melikü'l Âdil, 637/1240 yılında kendisine muhalif olan Eşrefiler ve Kâmililer tarafından tutuklanmış, bunun üzerine el-Melikü's Salih Mısır tahtına oturması için davet edilmiştir. Mısır'da yaşanan bu olaylar onun şansının dönmesini sağlamış, el-Melikü's Salih Necmeddin Eyyub derhal Kerek sahibi en-Nasır Davud'la beraber Mısır'a giderek tahta çıkmıştır (637/1240)³⁰¹. Ve yedi yıllık Hasankeyf Eyyubi melikliğinin ardından, dokuz yıl kadar Eyyubi Devleti'ne sultanlık yapmıştır.

Necmeddin Eyyub'un Hasankeyf Eyyubi hâkimiyeti, el-Melikü'l Kâmil'in ölümüne kadar, Mısır'daki Eyyubi Devleti'nin tabiiyetinde sürmüştür. Daha sonra ise Eyyubi tahtını ele geçirme planlarını uygulamaya geçirmekle uğraşmıştır. Bu arada Hasankeyf'te oğlu Turanşah'ı naip olarak bırakmıştır.

²⁹⁹ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 172-176.

³⁰⁰ Necmeddin Eyyub'un Mısır'daki Eyyubi tahtını ele geçirme süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 178-183.

³⁰¹ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 184-185; Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 93; Becker, *a.g.m.*, s. 428; Şeşen, "Eyyubiler", s. 23.

3- el-Melikü'l Muazzam Turanşah Devri (637-647 / 1239-1249)

Necmeddin Eyyub, yukarıda bahsettiğimiz üzere Dımaşk seferine çıkarken yerine naip olarak oğlu Turanşah'ı bırakmıştır. Turanşah, babası Mısır sultanı olana kadar Hasankeyf Eyyubilerin'nde naip vasfıyla bulunmuş, sonrasında babası tarafından buranın idarecisi olarak atanmıştır.

Yeni melik idareyi bir süre Amid'den sağlamıştır. Ancak Anadolu Selçuklu sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Amid'i kuşatması üzerine burada tutunamamış, Hasankeyf'e gitmek zorunda kalmıştır. Şehir, Turanşah'ın oradan ayrılışından kısa süre sonra düşmüştür (638/1240). Hasankeyf Eyyubi meliki, Mardin, Meyyafarikin, Ceziret-i ibn Ömer ve Musul gibi bölgenin diğer emirleriyle beraber, Anadolu Selçuklu sultanına kutlama mesajı göndermiştir³⁰². Böylece Hasankeyf Artukluları'nın 578/1183 yılında, Selahaddin Eyyubi'nin de yardımıyla Nisanoğulları'ndan aldığı, 630/1232 yılında ise Hasankeyf Artukluları'nı tarih sahnesinden silen Hasankeyf Eyyubileri'ne intikal eden Amid, artık Anadolu Selçukluları'nın eline geçmiştir. Böyle stratejik bir şehrin Hasankeyf Eyyubileri'nin elinden çıkması hiç şüphesiz büyük bir kayıptır. Ancak bu konuya Hasankeyf'in gelişimi açısından bakarsak, belki de Amid'in Hasankeyf Eyyubileri'nin elinden çıkması olumlu bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Çünkü Amid, Hasankeyf Eyyubi topraklarında kalsaydı, melikler enerjilerini ve yatırımlarını, bu iki şehre, yani Hasankeyf ve Amid'e paylaştırmak zorunda kalacaklardı. Ancak meliklik topraklarında, güçlü ve stratejik bir şehir olarak, sadece payitahtları Hasankeyf'in kalması, bu şehrin zenginleşmesi için bir artı değer olmuştur. Diğer taraftan Anadolu Selçukluları, Amid'i ele geçirmiş olmanın avantajını kullanarak, Hasankeyf Artukluları'na ait diğer toprakları da ele geçirmenin hesaplarını yapmaktadır. Ancak Moğollar'ın Anadolu'ya girmeleri, onların bu amaçlarını uygulamalarına engel olmuştur.

³⁰² Anadolu Selçukluları'nın Amid kuşatması ve burayı ele geçirmesi hakkında geniş bilgi için bkz. İbn-i Bibi, II, s. 43-48; ayrıca bkz. Yinanç, *a.g.m.*, s. 617.

Turanşah'ın idareyi ele aldıktan sonra yaşadığı en büyük sorunlardan biri Harezmsahlar'ın bölgede yaptığı olumsuz faaliyetlerdir. Harezmsahlar, bölgede o denli etkili olmuşlardır ki, Nisibin ve Dara'yı dahi ele geçirmişlerdir. Hatta onlara karşı koyan Turanşah'ı esir almışlardır. Hasankeyf Eyyubi hâkiminin yardımına Musul hâkimi Bedreddin Lülû yetişmiş, Turanşah'ı esârettten kurtardığı gibi, Nisibin ve Dara'yı Harezmsahlar'ın elinden geri almayı başarmıştır (638/1240-41)³⁰³. Böylece kısa bir süre başsız kalan Hasankeyf Eyyubileri, melikine tekrar kavuşmuştur.

Turanşah'ın Hasankeyf'teki hâkimiyet yıllarına denk gelen önemli olaylardan bir diğeri ise Anadolu Selçuklularının Köseadağ'da Moğollar'a yenilmesi (641/1243), bunun akabinde Moğollar'ın Anadolu'nun birçok yerini işgal etmesidir. Bu esnada Hasankeyf'in durumu hakkında çok açık bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Moğollar'ın Meyyafârikin hâkimi Şihabeddin Gazi'ye elçi göndererek, itaatini istemesi (641/1244) üzerine, Şihabeddin Gazi'nin ailesi ve hazinesini Hasankeyf'e göndermesi³⁰⁴ manidardır. Şihabeddin Gazi'nin bu eylemi, Hasankeyf'in o dönemde çevresindeki yerlere göre daha güvenli olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Bir taraftan Amid'i kaybetmenin sıkıntısını yaşayan, diğer taraftan Harezmsahlar'ın tacizleriyle bunalan ve Moğol tehlikesini ensesinde hisseden Turanşah, Eyyubi sultanının yardım taleplerine de kayıtsız kalmamıştır. Daha önce bahsettiğimiz üzere Necmeddin Eyyub'un, Eyyubi sultanı olmak için Dımaşk'tan Mısır'a hareketinden sonra amcası İmadeddin İsmail, Dımaşk'ı ele geçirmişti. Necmeddin Eyyub, Eyyubi sultanı olduğunda, Dımaşk'ı İmadeddin İsmail'e yar etmemiş, burayı Eyyubi topraklarına katmıştır. İmadeddin İsmail ise, bu duruma rıza göstermeyip, Harezmliler'in de desteğini alarak Dımaşk'ı kuşatmıştır (643/1246). İşte bu durum karşısında, Necmeddin Eyyub'un oğlu Turanşah'tan yardım istediğini

³⁰³ Ebu'l Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbari'l Beşer*, II, nşr. M. Eyyub, Beyrut, ts., s. 272; ayrıca bkz. Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 170.

³⁰⁴ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 192.

görüyoruz. Turanşah bu isteğe babasının kendisine tuzak kurmasından korktuğu için bizzat iştirak etmemiş, yardımcı kuvvetler göndermekle yetinmiştir. Yapılan savaşın neticesinde İmadeddin İsmail ve müttefiki olan Harezmliler yenilgiye uğratılmıştır³⁰⁵. Turanşah'ın Hasankeyf'ten ayrılmaması, Dımaşk'a yardıma gitmeye çekinmesi, onun Eyyubi sultanı ile arasında gizliden gizliye bir çekişmenin olduğuna işaret etmektedir. Belki de Turanşah, daha o zamandan Eyyubi sultanı olmanın hesaplarını yapmaktadır.

Mısır'daki Eyyubi sultanının ölümü (647/1249), Turanşah'a Eyyubi sultanı olmanın kapılarını açmıştır. Necmeddin Eyyub'un ölümü üzerine karısı, Hasankeyf Eyyubî meliki Turanşah'ı idareyi ele alması için Mısır'a çağırmıştır. Turanşah, vakit kaybetmeden Mısır'a giderek, Eyyubi sultanı olmuştur. Hasankeyf'ten ayrılırken yerine, on yaşındaki oğlu el-Muvahhid Takıyyeddin Abdullah'ı bırakmıştır³⁰⁶. Harezmsahlar'ın Hasankeyf Eyyubi topraklarına yaptığı tacizler, Moğol tehlikesi ve Amid'in elden çıkması onun döneminde yaşanan başlıca olaylardır.

³⁰⁵ Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a*, s. 204.

³⁰⁶ İbn Şeddad, III/II s. 534-535; Ebu'l Fida, *Muhtasar*, II, s. 272; *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 12a; ayrıca bkz. Abdulgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 95.

4-el-Muvahhid Takıyyeddin Abdullah Devri (647-693 / 1249-1294)

Babasının Eyyubi sultanı olmasıyla, Hasankeyf Eyyubi Melikliği'ne atanan el-Muvahhid Takıyyeddin Abdullah, bahsedildiği üzere çocuk yaşta tahta çıkartılmıştır. Böylesine küçük bir yaşta ve çok zor bir dönemde Hasankeyf Eyyubileri'ne melik olmasına rağmen kırk beş yıl gibi uzun bir süre, makamını korumayı bilmiştir. Hâkimiyetinin ilk yıllarında, en büyük güvencesi olan Mısır'daki Eyyubî saltanatının sona ermesi (648/1250)³⁰⁷, onu daha da zor durumda bırakmıştır.

Diğer taraftan, Moğol istilası bölgeyi kasıp kavurmaktadır. Moğollar'ın Büyük Hanı Mengü, 651/1253 yılında kurultay kararı ile kardeşi Hülagu(öl. 663/1265)'yu, İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu'yu kendi adına ele geçirmesi için sefere çıkartmıştır. Hülagu, sefer güzergâhındaki yerleri teker teker ele geçirmiş, nihayetinde Yakınoğu'ya varmıştır. 656/1258 yılında Bağdat'a ulaşan Hülagu, burayı ele geçirip, Abbasi hilafetine son vererek, İslâm dünyasını derinden sarsacak bir olaya imza atmıştır. Kendisi bir taraftan istila hareketine devam ederken, diğer taraftan oğlu Yeşmut'u Diyar-ı Bekr'in alınmasıyla görevlendirmiştir. Yeşmut, 658/1260 yılında Diyar-ı Bekr bölgesine gelmiş, Hasankeyf de dahil olmak üzere bir çok yeri işgal etmiştir³⁰⁸. Bu işgal hareketinde Hasankeyf'in durumu hakkında bir bilgiye sahip değiliz. Ancak şunu biliyoruz ki Hasankeyf Eyyubi meliki Muvahhid bu durum üzerine, hem canını hem de topraklarını kurtarabilmek için derhal Hülagu'nun huzuruna çıkmış ve ona bağlılığını bildirmiştir. Hülagu onun tavrından memnun kalmıştır. Böylece Muvahhid, Hülagu'ya itaatini arz ederek, Hasankeyf'teki hâkimiyetine devam etme şansına sahip olmuştur³⁰⁹. Bölgedeki birçok emir onun

³⁰⁷ Bilindiği üzere 648/1250 yılında, Eyyubî Devleti'nin bünyesindeki Bahrî Memlûklar isyan ederek, Turanşah'ı öldürmüş, idareyi ele geçirmişlerdir. Böylece Mısır'da Türk kökenli, iki yüz elli yıldan fazla hâkimiyet sürecek Memlûklular devri başlamıştır.

³⁰⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 15b vd.

³⁰⁹ İbn Şeddad, III/II, s. 535; *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde Hülagu'nun Muvahhid'e, hangi nesebe ait olduğunu sorduğu, onun Eyyubi ailesinden olduğunu öğrenince de ona iyi muamele ettiği belirtilmiştir (*Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 17a). Ancak burada Hülagu'yu memnun eden durumun, onun Eyyubi ailesine ait olması değil, kendisine itaatini arz etmesi olsa gerektir. Çünkü

kadar şanslı olmayacaktır. Örneğin Moğol istilasına karşı şehri savunmayı düşünen Meyyfârikin hâkimi el-Melikü'l Kâmil Muhammed öldürülmüştür. Onun ölümüyle Eyyubiler'in Cebel ve Sincar kolu son bulmuştur³¹⁰. Aslında Eyyubiler'den kalan tüm meliklikler, Moğol istilasından paylarını almışlardır. Bunlar Moğol etkisinin azaldığında, toparlanmaya çalışsalar da birçoğu Memlûk Devleti'nin hâkimiyetine girmişlerdir³¹¹. Muvahhid'in izlediği siyaset sayesinde Hasankeyf Eyyubileri, hem kendi bölgesindeki emirliklere, hem de diğer Eyyubi melikliklere göre, bu istilayı en az zararla atlattır. Dolayısıyla Hasankeyf, çevresindeki şehirlere göre daha az zarar görmüştür.

el-Muvahhid Takıyyeddin Abdullah'ın kırk beş yıl gibi uzun bir süre hâkimiyet sürmesine karşın, dönemi hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bunun sebebi muhtemelen, bölgedeki Moğol baskısı ve bu baskıya karşın el-Muvahhid'in pasif bir siyaset izlemesi olabilir. Hasankeyf'te hâkimiyetini sürdürebilmek için hiç şüphesiz büyük gayret sarfeden el-Muvahhid, 693/1293-1294 yılında vefat etmiş, yerine oğlu el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir geçmiştir³¹². Çok küçük yaşta Hasankeyf Eyyubi meliki olan Muvahhid döneminde, Mısır Eyyubi Devleti sona ermiş, Hülagu'nun komuta ettiği Moğol orduları Yakınoğu'ya girmiş, hatta Abbasi hilafetine son vermiştir. Bu süreçte Diyar-ı Bekr'de Moğol saldırılarından nasibini almıştır.

Hülagu'nun diğer Eyyubi meliklerine aynı hoş görüyü göstermediği bilinmektedir. Yine aynı eserde Hasankeyf Eyyubi melikine Hülagu'nun iyi muamelede bulunma nedeninin melikin henüz çocuk yaşta bulunmasından olabileceği de belirtilmektedir (*aynı eser*, vrk. 19a); ayrıca bkz. Claude Cahen, "Contribution de l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *Journal Asiatique*, 1955, s. 67; Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe trc. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, İstanbul 2001, s. 335.

³¹⁰ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Türkçe trc. Cemal Köprülü, Ankara 1987, s. 69; Roux, *a.g.e.*, s. 335; Abdülkadir Yuvalı, "Hülagû", *DİA*, XVIII, s. 474.

³¹¹ Bu konuda bkz. Bosworth, *a.g.e.*, s. 115-118.

³¹² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 18b-19a; Ali Emiri ve Abdülgani Efendi onun Moğollar tarafından öldürüldüğünü zikretseler de *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde böyle bir kayıt yoktur.

5- el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir Devri (693-700 / 1294-1301)

Muvahhid'in 693/1294 yılındaki ölümünün ardından yerine oğlu el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir geçmiştir. Onun döneminde bölgede yine İlhanlı etkisi devam etmektedir. Bu devirde, yeni Hasankeyf Eyyubi melikinin çağdaşı olan İlhanlı hanı Gazan'ın (694-703/1295-1304), tabiiyetinde olan topraklardaki yağma ve istila hareketlerine engel olmak için bazı düzenlemeler yaptığını görmekteyiz. Gazan Han Müslümanlar'ın vergilerini azalttığı gibi, Gayr-i Müslimler'den düzenli olarak cizye almış, vergi tahsildarlarının usulsüzlüklerini önlemeye yönelik çalışmalar yapmıştır³¹³. Tüm bu düzenlemelerle bölgede bir huzur ortamının olacağı umulurken, Anadolu'daki İlhanlı valilerinin çeşitli nedenlerle isyan etmeleri, beklentileri boşa çıkarmıştır³¹⁴. Bu isyanlar sebebiyle bölge, daha da karışık bir hal almıştır.

Gazan Han bahsedildiği üzere, bazı genel düzenlemeler yaparken, Diyar-ı Bekr'deki asayişsizliği gidermek için de bazı yeni uygulamalar yapmayı uygun bulmuştur. Gazan Han bu çerçevede, yeni bir yapılanmaya giderek bölgedeki her şehre bir İlhanlı ailesini şahne olarak atamıştır. Neticede Hasankeyf ve Mardin'e Beytü'l Kıрмаçi (بيت القرمحي) ailesi şahne olarak atanmıştır³¹⁵.

Diğer taraftan İlhanlılar'la Memlûklar arasında eskiden beri devam eden çatışmalar, Gazan Han döneminde tekrar şiddetlenmiştir. Memlûk orduları, İlhanlılar'ın tahakkümünde olan topraklara girip, buralarda bir dizi yağma ve talan hareketlerinde bulunmuşlardır. Mardin ve Resu'l Ayn, Memlûklar tarafından ele geçirilen önemli şehirlerdendir. Yaşanan bu gelişmeler üzerine Gazan Han, ordusunu

³¹³ Spuler, *a.g.e.*, s. 105; Abdülkadir Yuvalı, "Gazan Han", *DİA*, XIII, s. 429.

³¹⁴ 695/1296 yılında Moğol tümeni kumandanı Tuğaçar'ın isyanını, ertesi yıl Moğol orduları başkumandanlığının kendisine verilmemesini protesto eden Baltu'nun isyanı, onu da 698/1299'da Sülemiş'in isyanı takip etmiştir (Yuvalı, "Gazan Han", s. 429).

³¹⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 19b; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 71.

toplayıp Memlûklar üzerine bir sefer düzenlemiştir (699/1299)³¹⁶. Gazan Han'ın bu seferine, Diyar-ı Bekr'deki bir çok emir askerî kuvvet göndermişlerdi. Peki Hasankeyf Eyyubileri de bunların arasındamıydı. Eldeki veriler, Hasankeyf Eyyubileri'nin İlhanlılar'a karşı Memlûklar'ın yanında yer aldığını göstermektedir. Hatta Gazan Han'ın 700/1301 yılında, Hasankeyf hâkimi Seyfeddin Ebubekir'i idam ettirmesinin başlıca sebebi, Hasankeyf Eyyubileri'nin Memlûklar'la ittifak kurması olsa gerektir³¹⁷. Aslında Hasankeyf Eyyubi melikinın İlhanlılar tarafından öldürülmesi, pasif bir yönetim segileyen Muvahhid'in ardından İlhanlı tahakkümüne karşı bir direnişin başladığını da göstermektedir.

Kısa süren iktidar günlerinde İlhanlılar'ın baskı ve tazyikleriyle uğraşan ve onlara karşı Memlûklar'ı destekleyen Seyfeddin Ebubekir'in ölümünden sonra yerine kardeşi el Melkü'z Zahir Hasan geçmiştir.

³¹⁶ Reşidüddin Fazlullah, *Camii't Tevârih*, İng. trc. W. M. Thackston, edit. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, III, Harward Üniversitesi 1999, s. 644; ayrıca bkz. Spuler, a.g.e., s. 111.

³¹⁷ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 20a-20b; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 71; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 190.

6- el-Melikü'z Zahir Hasan Devri (700-703 / 1301-1303)

el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir'in kardeşi el-Melikü'z Zahir Hasan, İlhanlılar'ın bölgedeki baskılarının biraz hafiflediği bir anda tahta çıkmayı başarmıştır. el-Melikü'l Kâmil Seyfeddin Ebubekir'in oğulları yedi yaşındaki el-Melikü's Salih ve sekiz yaşındaki el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed, yaşlarının küçük olması nedeniyle bu durumu sineye çekmek zorunda kalmışlardır.

Ancak yeni melik, onların babalarından ötürü üst düzey saray görevlileri ve askerler tarafından sevilmesinden endişe duymuştur. Bu nedenle el-Melikü'z Zahir, yeğenlerini merkezden uzaklaştırmak için Mahalmî³¹⁸ bölgesinin idaresini onlara vermiştir. el-Melikü'z Zahir'in bu siyaseti pek başarılı olmamış, iki kardeş gittikleri Mahalmî bölgesinde halkın ve askerlerin sempatisini kazanmaya devam etmiştir. Bu gelişmelere kayıtsız kalmayan el-Melikü'z Zahir, çevresindeki emirlerin de etkisiyle onları başkente geri getirmeye karar vermiştir. Elçisine yeğenlerini çok özlediğini bildirerek, onları Hasankeyf'e getirmesini emretmiştir. Esasında el-Melikü'z Zahir, geri geldiklerinde onları hapsedmeyi veya öldürmeyi amaçlamaktadır. Komutanlardan biri bu planı öğrenmiş, derhal Emir Menkeli'ye haber vermiştir. Emir Menkeli, oğlu Abdullah'ın el-Melikü's Salih'in Mahalmîler nezdindeki görevlisi olması sebebiyle, onun da hayatından endişe duyarak, durumu oğluna bildirmiştir. Bu plan deşifre olunca Hasankeyf Eyyubi meliki, bu iddiayı yalanlamış, Emir Menkeli'nin bir iftirası olarak lanse etmiştir. Onun en büyük çekincesi el-Melikü's Salih'e sempati duyan emirlerin kendisine cephe almasıdır. Hükümdarlığının iyice tehlikeye girdiğini gören el-Melikü'z Zahir, Emir Ebu Bekr ed-Dunbulî'nin desteğiyle yeğenlerinin üzerine yürümüş, ancak mağlup olarak geri dönmüştür. Hasankeyf Eyyubi meliki bir daha ki sefer, Moğol, Tatar ve Türkmenlerden topladığı daha kuvvetli bir orduyla harekete geçmiştir. Bunun üzerine iki kardeş, bu ordu karşısında tutunamayacaklarını düşünerek Heysen

³¹⁸ Mahalmî adı, Osmanlı döneminde Midyat ve çevresi için kullanılmaktadır (Nuri Akbayar, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001, s. 111); ayrıca bu bölgede yaşayanlara da "Mahalmî" adının verildiği bilinmektedir.

Kalesi'ne sığınmışlardır. el-Melikü'z Zahir kaleyi kuşatmışsa da, yeğenlerinin elinden burayı almaya muvaffak olamamıştır³¹⁹. Bölgedeki Emir Ebu Bekr ed-Dunbulî'nin ve diğer İlhanlı şahnelerinin Tebriz'e dönmesi ile burada meydana gelen idarî boşluk, rolleri tersine çevirmiş, bu sefer el-Melikü's Salih ve el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed amcalarına karşı taarruza geçmişlerdir. İlk iş olarak Mahalmî bölgesine geçip, bölgedeki birçok Kürt aşiretini çeşitli vaatlerle yanlarına çeken, sonra da Hasankeyf'teki taraftarlarına haber salan muhalif kuvvetler, Hasankeyf üzerine yürümüşler ve burayı kuşatmışlardır. Diğer taraftan şehrin giriş çıkışlarını kapatmışlar, psikolojik savaş uygulayarak, askerlerin ve halkın direncini kırmışlardır. Nihayetinde şehri kaybedeceğini anlayan el-Melikü'z Zahir “gizli su geçidi”³²⁰ni kullanarak kaçmayı denemiştir. El-Melikü's Salih kaleye çıktığında amcasını göremeyince telaşa kapılmış, komutanı Cemâleddin Akkuş'a onun bulunmasını istemiştir. Cemâleddin Akkuş, onu “gizli su geçidi”nde bulmuşsa da, aman dilemesi üzerine, ona dokunmamıştır. el-Melikü's Salih bu defa Emir Abdullah bin el-Menkeli'ye onu bulma emrini vermiştir. Devamında gelişen olayları *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nden takip edelim: “Sonuçta Emir Abdullâh b. el-Menkelî onu öldürdü. Sonra başını kesip eline aldı ve su geçidi merdiveninden çıktı. Sonra el-Meliku's-Sâlih'in huzuruna vardı ve elindeki başı onun önüne atarak “Bu senin düşmanın başıdır” dedi. el-Meliku's-Sâlih önüne atılan başa bakınca kaskatı kesildi. Gözlerinde gazap kıvılcımları uçtu. Amcasının bu akıbeti ona çok ağır gelmişti. Ama yine de bunu içinde saklı tutmayı tercih ederek “İntikamını eksiksiz aldın Abdullâh!” dedi. Öfkesini ise gizledi. Sonra amcasının defîn için hazırlanmasını emretti. Bu arada emirler, askerler ve şehir halkından yemin aldı. Devletin işlerini düzene soktu, saltanatın işlerini yoluna koydu”. Daha sonra Hasankeyf Eyyubi tahtına el-Melikü's Salih, yani nam-ı diğer *Küçük Sultan (Sultancuk)* çıkmıştır³²¹. el-Melikü'z Zahir Hasan'ın çok kısa süren hâkimiyet dönemi, yeğenlerinin isyanını bastırma ve tahtını koruma çabalarıyla geçmiştir.

³¹⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 20a-21a.

³²⁰ Hasankeyf Kalesi'nde Dicle Nehri'nden su almak için, nehre doğru inen yaklaşık iki yüz basamaklı zamanında korunaklı ve kapalı olan, ancak zamanla aşınarak günümüzde dışarıdan da görünebilen bir yol bulunmaktadır. Bu gizli geçidin özellikle kuşatma zamanlarında kullanıldığı düşünülmektedir (Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, I, Ankara 1959, s. 134).

³²¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 21b-22a; ayrıca bkz. Cahen, “Contribution de...”, s. 72.

7- el-Melikü's Salih Devri (703-726 / 1303-1326)

Büyük zorlukların ardından amcasını devirerek Hasankeyf Eyyubi tahtına çıkan el-Melikü's Salih, iktidarının ilk yıllarında, öncelikle yandaşlarının desteğini tam anlamıyla sağlamakla, daha sonra da İlhanlı baskısından dolayı büyük zarar gören şehirde imar faaliyetleriyle uğraşmıştır. Bu istikamette ilk olarak kalenin yıkılan yerlerini onarmış ve kaleyi sağlamlaştırmıştır³²². Dolayısıyla İlhanlı tazyik ve baskıları sonucunda zarar gören kaleyi tahkim ederek, güvenlik önlemlerini artırmıştır.

Diğer taraftan iktidarının ilk yıllarındaki en önemli gelişme kuşkusuz Gazan Han'ın ölmesidir (703/1304). Gazan Han'ın ölümünden sonra, taht değişikliği nedeniyle İlhanlılar'ın bölge üzerindeki baskıları biraz hafiflemiştir. Bu durumdan faydalanan el-Melikü's Salih, İlhanlılar'a karşı Memlûklar'a yaklaşma siyaseti izlemiştir. Hatta, 710/1310 yılında Memlûk sultanı adına Hasankeyf'te hutbe okutmaktan çekinmemiştir³²³. Anlaşılan Hasankeyf Eyyubi meliki İlhanlılar'a karşı arkasını sağlama almaya çalışmaktadır. Diğer taraftan Mısır'da idarî karışıklıklar baş göstermiş olup, bazı Memlûk yöneticileri kendisine Memlûk tahtına geçmesi yönünde teklifler götürmüştür (718/1318). İlk zamanlarda Mısır'a hareket etme planları yapan el-Melikü's Salih, bu konuyu ileri gelen devlet adamlarıyla görüşükten sonra, onlarında telkinleri doğrultusunda, Mısır'a gitmeyi uygun bulmamıştır³²⁴. Bu durum, kendisine karşı yapılan tertipten haberdar olan Memlûk sultanını da memnun etmiş, sultan bu memnuniyetini Hasankeyf Eyyubi melikine kıymetli hediyeler göndererek göstermiştir (719/1319)³²⁵. Ancak melikin Mısır'a sultan olma hayali bitmemiş, 721/1321 ve 724/1324 yıllarında Şam ve Mısır'daki emirlerle tekrar irtibata geçmişse de, bu girişimlerinden yine bir sonuç

³²² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 24a.

³²³ İbn Tagrıberdi'den naklen Şümeysani, *a.g.e.*, s. 261.

³²⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 25b-26a.

³²⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 26b.

alamamıştır³²⁶. el-Melikü's Salih, 726/1326 yılında kendisini tahtından edecek Hicaz yolculuğuna çıktığında, Mısır'a da uğramıştır. Bu ziyaretinde, Memlûk sultanı tarafından çok iyi karşılanmış, daha önce olduğu gibi kendisine hediyeler sunulmuştur³²⁷. Dışarıdan bakılınca çok dostane görülen Hasankeyf Eyyubileri ile Memlûklar arasındaki ilişkiler, gerçekten öyle midir? Aslında el-Melikü's Salih, kendisine yapılan sultanlık teklifini bir tuzağa düşürülmekten korktuğu için reddetmiştir. Çünkü Claude Cahen'in belirttiği üzere el-Melikü's Salih, Şam emirlerinin de teşvikleriyle yeniden bir Eyyubi Devleti kurmanın hesaplarını yapmakta, bunun için fırsat kollamaktadır. Memlûk sultanı el-Melikü'n Nasır (709-741/1310-1341) da bunun farkında olmakla beraber, hediye ve taltiflerle Hasankeyf Eyyubi melikini oyalamaya çalışmıştır³²⁸.

el-Melikü's Salih döneminde, bölgede yeni bir güç kendini göstermiştir. Bu güç Karakoyunlu Türkmenleri'dir. Hasankeyf Eyyubi toprakları, XIV. yüzyılın ilk yarısında, İlhanlılar'a tabi olarak kışın Musul bölgesinde kışlayan, yazlarını da Van Gölü kıyısındaki Erciş'te geçiren Karakoyunlular'ın³²⁹ göç güzergahı üzerinde bulunmaktadır. Bu nedenle Hasankeyf Eyyubileri, ileride belirteceğimiz üzere, Karakoyunlu Türkmenleri ile sık sık karşıya gelecek, iki taraf arasında bazen şiddetli çatışmalara varan olaylar yaşanacaktır. Hâkimiyeti esnasında çevresindeki güçlerle, daha ziyade barışçıl bir siyaset izleyen el-Melikü's Salih, 720/1320 senesinde beraberindeki büyük bir Türkmen topluluğuyla Beşiri'ye kadar gelen Karakoyunlu Noyan Ali Paşa'yla buluşmak için Beşiri'ye doğru yola çıkmıştır. Kendisini Hazo'da karşılayan Ali Paşa, onu çadırında misafir etmiş, iki taraf birbirlerine yardımcı olacaklarına dair söz vermişlerdir. el-Melikü's Salih, Hasankeyf'e döndüğünde Emir Şemseddin'i Ali Paşa'nın ihtiyaçlarını karşılaması yönünde görevlendirmiş, Emir Şemseddin de Ali Paşa'nın ihtiyaçlarını hazırlayıp Beşiri'ye götürmüştür. Bu

³²⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 27a, 27b.

³²⁷ Altan Çetin, "Hısn Keyfa (Hasankeyf) Eyyubi Meliklerinin Memlûklarla İlişkilerine Dair Kayıtlar", *I. Uluslararası Batman ve Çevresi, Tarih ve Kültür Sempozyumu (15-17 Nisan)*, Baskıda.

³²⁸ Cahen, "Contribution de...", s. 74.

³²⁹ Faruk Sümer, "Karakoyunlular", *DİA*, XXIV, s. 434.

durumdan çok memnun olan Karakoyunlu beyi, el-Melikü's Salih'e hediye olarak yüz Türkmen koyunu göndermiştir³³⁰. Anlaşıldığı üzere el-Melikü's Salih, Karakoyunlu Türkmenleri'nin Hasankeyf Eyyubi topraklarında yağma ve talan hareketlerine girişmemesi için anlaşma yoluna gitmiştir.

Karakoyunlu tehlikesini sulh yoluyla atlatmayı başaran Hasankeyf Eyyubi meliki, özellikle Kürt aşiretlerinin isyanlarını ve diğer eşkiyalık faaliyetlerini şiddetle bastırmak zorunda kalmıştır. Kerâdile olarak bilinen Kürt aşiretlerinden bir tanesi, meliklik sınırları içerisinde insanların yollarını kesip, onlardan haraç almak suretiyle, eşkiyalık faaliyetleri yapmaktadır. el-Melikü's Salih, 712/1312 yılında asayişi sağlamak için bu Kürt grubunun üstüne yürüyüp, onları bozguna uğratmıştır³³¹. Böylece içerdeki tehlikeyi bertaraf etmiştir.

el-Melikü's Salih, 726/1326 yılına gelindiğinde hac görevi için Hicaz'a gitmeye karar vermiş, yerine oğlu Seyfeddin Şadi'yi vekil olarak bırakmıştır. Ancak bu duruma daha önce birçok olayda birlikte hareket ettiği kardeşi el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed itiraz etmiştir. Bunun üzerine el-Melikü's Salih, oğluyla birlikte kardeşine de vekalet vermiştir³³². Ancak bu durum el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed'i tatmin etmemiş, melik Hasankeyf'ten ayrıldıktan sonra, Seyfeddin Şadi'yi saf dışı bırakarak idareyi tek başına ele almıştır. Hasankeyf'teki bu gelişmeleri el-Melikü's Salih, Hicaz'a varmadan öğrenmiş ve Kabe'ye gitmekten vazgeçmiştir. Rotasını Mısır'a çevirerek, Memlûk sultanlığını ele geçirmek için burada kulis çalışmaları yapmış, ancak yine sonuç alamamıştır. Daha sonra Hasankeyf'e hareket ederek, şehre gizlice girmek istemişse de, buna muvaffak

³³⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 26b.

³³¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 24a-24b.

³³² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 29a-29b.

olamamıştır. Kardeşi el-Melikü's Salih'i tuzak kurarak yakalatıp, öldürten el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed Hasankeyf Eyyubi meliki olmuştur³³³.

Hâkimiyetinin ilk yıllarında daha çok imar faaliyetleriyle ilgilenen el-Melikü's Salih, ayrıca “*Salihîye Bahçeleri*” diye nam salan yerin düzenlemesiyle meşgul olmuştur (717/1317)³³⁴. Ayrıca, orduda ıslah hareketlerine girişmiş, asker sayısını artırmış, öte yandan devlet kanunlarında yeni düzenlemeler yapmıştır³³⁵. Diğer taraftan el-Melikü's Salih, İlhanlılar'a karşı Memlûklar'a yakın durmuş, Karakoyunlu Türkmenleri'yle iyi ilişkiler kurmuş, ayrıca topraklarındaki eşkiyalık faaliyetlerini bertaraf etmiştir.

³³³ Hac yolculuğu ve bu süreçte gelişen olayların ayrıntısı için bkz. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 32a-33b; ayrıca bkz. Abdülgani Efendi, *Mardin Tarihi*, s. 96.

³³⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 25b.

³³⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 25a-25b.

8- el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed Devri (726-736/1326-1335)³³⁶

Bölgede İlhanlı hâkimiyetinin zayıfladığı bir dönemde idareyi ele alan el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed³³⁷, kardeşi gibi imar faaliyetlerine büyük önem vermiş, böylece İlhanlılar'dan kalan kötü izleri silmeye çalışmıştır. 727/1327 yılında, Büyük Cami (Camiü'l Kebir)'nin inşasını başlatmış³³⁸, sonraki yıl kalenin ve çarşının restorasyonu ile meşgul olmuş, kalenin kuzey tarafından Dicle Nehri'ne bakan saraylar ve evler yaptırmıştır. Ayrıca aynı yıl, yerinde daha önce kilise yer alan, bugün kalenin içinde kalıntıları halen mevcut bulunan Ulu Cami'nin yapımını başlatmıştır³³⁹. 729/1329'da ise kaledeki burçların, sarayların, kale duvarlarının, evlerin yenilenmesiyle ilgilenmiştir³⁴⁰. Bunların dışında kalenin kuzey köşesinde yer alan Küçük Saray'ı inşa ettirdiği gibi, su kanalları vasıtasıyla çevredeki dağlardan kaleye ve şehre su getirmiştir (731/1331)³⁴¹.

Hâkimiyetinin ilk yıllarını bu imar faaliyetleriyle geçiren el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed, bu dönemde yeğeni Seyfeddin Şadi'yi destekleyen emir ve askerlerin tertiplelediği suikast girişiminden kurtulmayı da başarmıştır. Melik, bu olaydan sonra Hasankeyf ahalesinin üzerindeki vergi yükümlülüklerini hafifletmiş, halka daha sempatik görünmeye çalışmıştır³⁴². Aynı zamanda Kureyşiye, Bahmerd ve seksen köyden müteşekkil bir yer olan Hazze'nin, İlhanlılar tarafından yağma ve talan edilmesi üzerine, buranın ahalesinin Hasankeyf'e nakledilmesi işleriyle meşgul olmuştur (730/1330)³⁴³.

³³⁶ Şerefname'de onun 736/1337 yılında ölen Melik Süleyman'ın yerine geçtiği yazılmakta (Şeref Han Bitlisi, s. 177) ise de bu bilgi doğru değildir.

³³⁷ Cahen, "Contribution de...", s. 73.

³³⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 34b.

³³⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 34b.

³⁴⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 35b.

³⁴¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 40a.

³⁴² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 35b, 36a.

³⁴³ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 37b-38a.

Diğer taraftan Karakoyunlu Türkmenleri, bir tehdit unsuru olarak bölgedeki varlıklarını devam ettirmektedir. O, bu konudaki siyasetini kardeşi gibi Karakoyunlular ile iyi ilişkiler kurma üzerine inşa etmiş, bu yönde Karakoyunlu Noyan Ali Paşa ile yeni bir barış anlaşması imzalamıştır (733/1333)³⁴⁴.

734/1334 yılına gelindiğinde Erzen hakimi el-Melikü'l Kâhir İmadeddin vefat etmiş, yerine oğlu el-Melikü'l Mansur Celaleddin geçmiştir. Bunun üzerine Hasankeyf Eyyubi hükümdarı Erzen'in yeni hükümdarına babasının vefâtı için taziye, hükümdarlığı için ise tebrik mesajı göndermiştir³⁴⁵. Hasankeyf Eyyubi meliki daha önce de Mardin Artuklu hükümdarına annesinin ölümü sebebiyle bir taziye mesajı göndermişti (727/1327). Karakoyunlu Türkmenleri'yle bir anlaşma tesis edilmesi, Erzen ve Mardin hâkimlerine olumlu mesajlar gönderilmesi, Hasankeyf Eyyubileri'nin çevresindeki güçlerle iyi ilişkiler kurma çabasında olduğunu göstermektedir.

İzledikleri bu siyaset çerçevesinde, Mardin Artukluları ile sıhriyet tesis etmek isteyen el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed, Mardin hakimi el-Melikü's Salih Şemseddin Mahmud (712-765/1312-1364)'dan kızını istemiştir. Bu isteğe Mardin Artuklu hükümdarı başta olumlu cevap vermiş ve iki taraf arasında söz kesilmiştir. Ancak daha sonra Mardin hâkimi, muhtemelen İlhanlılar'ın telkiniyle, kızını Hasankeyf'e göndermekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine Hasankeyf Eyyubi meliki, Mardin ve çevresine yağma akınları düzenlemiş, bununla da yetinmeyip ayrıca Meyyafarikin'i alması için bir ordu göndermiştir (735/1334). Nihayetinde şehir fazla bir direnç göstermeden ele geçirilmiştir³⁴⁶. Mardin Artuklu hâkiminin şehri geri alması için gönderdiği Emir Yusuf komutasındaki ordu başarısız olarak geri çekilmek zorunda kalmıştır³⁴⁷. Bu duruma kayıtsız kalmayan Mardin hâkimi,

³⁴⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 42a.

³⁴⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 42a.

³⁴⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 42b-43b; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 73.

³⁴⁷ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 44b-45b.

736/1335 yılında ordusunu güçlendirip, yenileyerek, Kürtler, Araplar ve Türkmenler'den müteşekkil büyük bir kuvvetle Hasankeyf üzerine bizzat kendisi yürümüştür. Ancak ordunun çok farklı etnik unsurlardan oluşması, hedef birliğinin olmayışı, Mardin Artuklu hâkimini savaşıma noktasında endişelendirmektedir. Ayrıca orduyu moralmen iyi tutmak için İlhanlı hanı Ebu Said (716-735/1316-1335)'in de yardım edeceği söylenerek, ordunun direncinin de kırılmaması için gayret gösterilmektedir³⁴⁸. Ordu, Reşmil³⁴⁹'e vardığında burada bir süre konaklamıştır. Bu sırada Hasankeyf Eyyubi meliki ise, ordusunu çevre aşiretlerden asker toplayarak takviye etmiştir. Bu arada Mardin Artuklu hâkimi Meyyafarikin'e girecekleri haberini yaymıştır. Bunun üzerine Hasankeyf Eyyubi meliki, Meyyafarikin'deki askerlerine geri çekilme emri vermiştir. Ancak bu esnada Mardin Artuklu ordusu Meyyafarikin'e değil, Hasankeyf üzerine yürümüştür. Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l Âdil'in çevresindeki devlet adamları, bu denli büyük bir orduya karşı şehri savunmanın çok zor olduğunu düşünmektedir. Buna karşın Mardin Artuklu ordusunu iyi analiz etmiş olan ve onun zaafalarını iyi bilen Hasankeyf Eyyubi melikinın taktiği ve cesareti ile şehir, 30-40 bin kişilik Mardin Artuklu ordusuna karşı ustaca savunulmuştur. Bu savunmanın başarılı olmasında Hasankeyf Kalesi'nin muhkem yapısının etkisi de gözardı edilmemelidir. Sonunda şehri almayı başaramayan Mardin Artuklu kuvvetleri geri çekilmiş, Hasankeyf Eyyubileri'nin de diğer devletler nezdinde itibarı artmıştır³⁵⁰.

Mardin Artukluları ile girişilen bu çatışmaların ardından Hasankeyf Eyyubi meliki hastalanmış, yerine oğlu el-Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa'yı veliaht tayin etmiştir. Nihayetinde Ramazan 736 / Nisan 1336 tarihinde ölmüştür. Adil, şefkatli, cesur, dinamik bir insan olan Hasankeyf Eyyubi meliki şairlere, âlimlere ve askerlere ihsan ve ikramlarda bulunmuş, ilmî ve edebî toplantılara iştirak etmiştir³⁵¹.

³⁴⁸ Cahen, "Contribution de...", s. 75.

³⁴⁹ Bugün ki adı "Yeşilli" dir.

³⁵⁰ Şehrin Mardin Artukluları tarafından kuşatılmasıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 46b-50b.

³⁵¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 52b.

el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed'in dokuz yıllık iktidarına, yapılan imar faaliyetleri ve Mardin Artukluları ile yaptığı savaşlar damgasını vurmuştur.

9- el-Melikü'l Eşref Muzafferuddin Musa Devri (736-743 / 1336-1342)

el-Melikü'l Eşref, Hasankeyf'te tahta çıktığında, Mardin'de el-Melikü's Salih, Erzen'de el-Melikü'l Kâhir İmadeddin Devletşah, İlhanlılar'da el-Melikü's Süleyman, Osmanlı Devleti'nde ise Orhan Bey, hükümdar olarak bulunuyorlardı³⁵².

Hâkimiyetinin ilk günlerinde tebrikleri kabul eden el-Melikü'l Eşref'in çözmesi gereken ilk sorun Karakoyunlu Türkmenleri meselesiydi. Bölgeye iyice yerleşen Karakoyunlu Türkmenleri, Türkmen el-Hac Togay liderliğinde, Zozan (Bitlis) bölgesine giderken Beşiri'de çadır kurmuştur. Selefleri gibi Karakoyunlular'ı idare yoluna giden yeni melik, onu ziyarete gideceğini kendisine bildirmiştir. Togay'ın emirleri yola çıkan el-Melikü'l Eşref'i karşılamak için Hazze Köyü'ne kadar gelmişler ve ona refakat etmişlerdir. O geceyi burada geçiren hükümdar sonraki gün, Türkmen beyi ile görüşmüş ve yanından ayrılmıştır (738/1337-1338)³⁵³. Karakoyunlu Türkmenleri'ne karşı izlenen bu politika, onların bölgede nüfuz kazanmalarına neden olmaktadır. Ancak İlhanlılar'ın topraklarında yaptığı yıkımın yaralarını sarmaya çalışan Hasankeyf Eyyubileri, meydana gelebilecek Karakoyunlu Türkmenleri'nin yağma ve talan hareketlerini kaldırabilecek durumda değildir.

Diğer taraftan el-Melikü'l Eşref'in, çeşitli isyan hareketlerini engellemek ve asayişini sağlamak için çalıştığını görüyoruz. İlk olarak Mehranî aşireti isyan etmiştir ki, el-Melikü'l Eşref'in kardeşi Şehabeddin Gazi tarafından, bu isyan büyümeden bastırılmıştır (739/1338-39)³⁵⁴. Bu isyandan bir kaç yıl sonra Hasankeyf Eyyubi meliki, daha önce kız kardeşiyle evlenmek suretiyle, akrabalık bağı kurduğu

³⁵² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 52b-53a.

³⁵³ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 56b.

³⁵⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 58a.

(738/1337-1338)³⁵⁵, aynı zamanda 739/1338-1339'da bir dostluk anlaşması yaptığı³⁵⁶ Erzen hâkimi el-Melikü'l Mansur Celaleddin'in Hasankeyf Eyyubileri aleyhindeki faaliyetleriyle karşı karşıya kalmıştır. Erzen hâkimi Bahmerd'e girip, burada yağmalar yapmış, Hasankeyf Eyyubileri'ne gözdağı vermek istemişti. Bunun üzerine el-Melikü'l Eşref, Hasankeyf'te güçlü bir ordu hazırlamış, kardeşi Harun'a bir sancak ve bir davul vererek, onu ordu komutanı tayin etmiştir. Harun, vakit kaybetmeden Erzen üzerine yürümüştür. İki ordunun çatışmasında Hasankeyf ordusu, Siirtliler'in de destek verdiği Erzen ordusunu boguna uğratmıştır. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde bu savaş şu şekilde tasvir edilmektedir: “İki ordu el-Haşşârîn yamacında karşılaştı ve savaşa tutuştu. Taraflar amansızca savaştılar. Savaş bütün şiddetiyle kızıştı. Birbirlerinin üzerine atıldılar, vuruştular. Susuzluk ve yorgunluk askerleri bitkin düşürdü. Hasankeyf ordusu, Erzenlilere galip geldi. Bütün güçleriyle üzerlerine yüklendiler. Erzenliler perişan oldu. Yiğitleri, atları tükendi. Atlar üzerlerinden geçti. Kanları sel gibi aktı. Hasankeyfliler'den yana hiç hesap etmedikleri bir savaş ile karşılaştılar. Onların omuzları, omurgaları paralayan darbelerine tanık oldular. Bundan dolayı geri döndüler ve kaçmaya başladılar.” Harun, Erzen ordusunu dağıttıktan sonra, şehre yönelmiştir. Daha sonra Erzen'e girerek, şehirdeki bedesteni, çarşıları ve evleri yağmalamış; ancak şehir halkına dokunmamıştır (742/1341-42)³⁵⁷. Harun, daha sonra Bahmerd'i, ardından Erzen hâkimine yardım eden Siirt'i ele geçirmiştir³⁵⁸.

Ebu Said'in ölümüyle (736/1335) İlhanlı Devleti dağılma sürecine girmişse de, İlhanlılar'ın bölge üzerinde nüfuzunu halen devam ettirdiğine şahit olmaktayız. İlhanlı Satı Beg Hatun (739-740/1338-1339) adına Hasankeyf'te basılan sikke bunu doğrulamakla beraber, Hasankeyf Eyyubileri'nin İlhanlılar'a tabiiyetini göstermektedir. Yine XIV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış coğrafyacılardan

³⁵⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 56a; ayrıca bkz. Cahen, “Contrubution de...”, s. 77.

³⁵⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 57a.

³⁵⁷ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 63b-64a; ayrıca bkz. Cahen, “Contrubution de...”, s. 78.

³⁵⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 64b, 65b.

Hamdullah Mustevfi (öl. 750/1350)'nin aktardığı bilgiler de İlhanlılar'ın Hasankeyf üzerindeki negatif etkilerinin devam ettiğine işaret etmektedir³⁵⁹.

Sikke 7: İlhanlılar'ın kadın hükümdarı Satı Beg adına 739/1338 yılında Hasankeyf'te basılan bir sikke³⁶⁰.

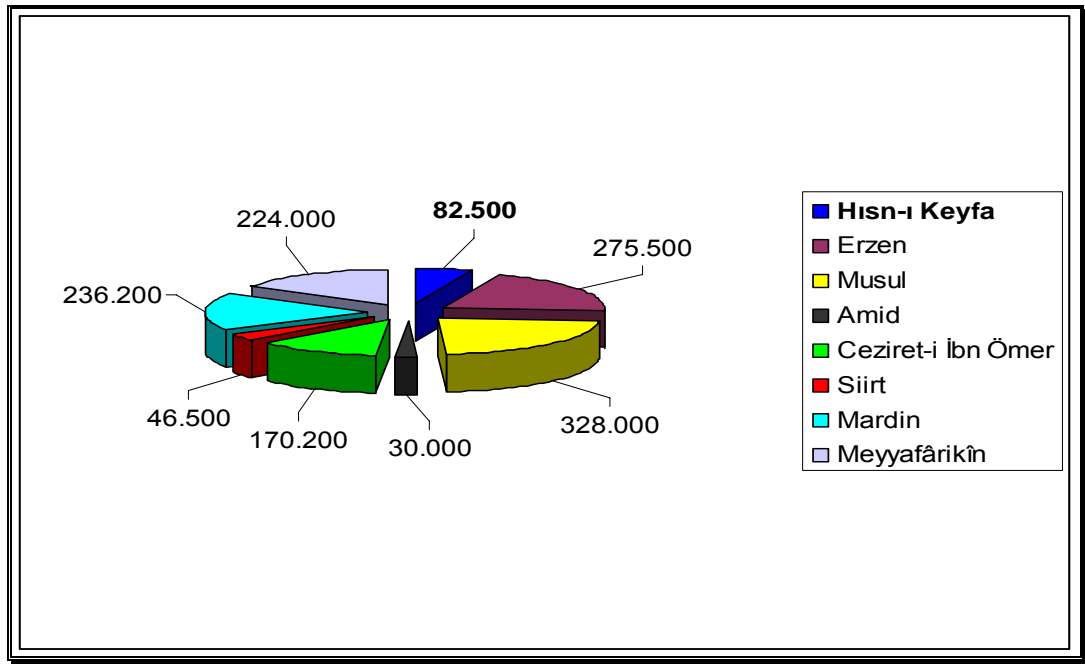
Hamdullah Mustevfi, 740/1339 yılında tamamladığı, bölgenin iktisadî yapısı hakkında önemli bilgiler veren eserinde, Hasankeyf için: “Eskiden büyük bir kasabaydı. Ancak şimdi büyük bölümü harabe durumda. Buna rağmen burada halen iskân edenler var. Buranın geliri ise 82.500 Dinar’dır”³⁶¹ demiştir. Mustevfi'nin verdiği bilgilerden de anlaşılacağı üzere Hasankeyf'in durumu, XIV. yüzyılın ilk yarısında hiç de parlak değildir. Yine müellifin Hasankeyf için verdiği yıllık gelir miktarı, çevresindeki birçok merkezin yıllık gelirlerinden daha düşüktür. Bunun en önemli nedeni daha önce bahsettiğimiz üzere İlhanlılar'ın bölgedeki yıkımlarıdır. Hiç kuşkusuz İlhanlılar'ın bölgedeki olumsuz faaliyetleri Hasankeyf'i de etkilemiş, şehir harabeye dönmüştür. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nin bildirdiğine göre, bir ara şehrin durumu o kadar kötüleşmiştir ki Hasnakeyf Eyyubi melikleri bile mağaralarda oturmak ve idareyi buradan sağlamak zorunda kalmışlar, insanlar harabelerin

³⁵⁹ Diğer taraftan *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi* bölgede, Ebu Said'in ölümünden sonra, onun verâsetinden olduğunu iddia edenlere haraç verilmediğini yazmaktadır (vrk. 51a; ayrıca bkz. Cahen, “Contribution de...”, s. 75).

³⁶⁰ Sikkenin ön yüzünde kelime-i tevhid yazmakta, ayrıca Ebu Bekr, Ömer, Osman, Ali adı yer almaktadır. Arka yüzünde ise “es-Sultanu'l Âdile Satı Beg Han, Halledallahü mülkehu” yazmakta ardından Hasankeyf'te 739/1338'da basıldığı belirtilmektedir (www.mehmeteti.com).

³⁶¹ Hamdullah el-Müstevfi, *Nuzhetu'l- Kulûb*, nşr. ve İng. trc. G. le Strange, London 1915, s. 103.

üzerinde çeşitli spor oyunları oynar duruma gelmişlerdir³⁶². Son zamanlarda İlhanlı baskısı biraz hafiflemiş gibi gözükse de onların bıraktığı kötü izleri silmek hiç de kolay olmamıştır. Daha önce bahsettiğimiz üzere el-Melikü's Salih ve el-Melikü'l Âdil Muciruddin Muhammed dönemlerinde, Hasankeyf'te yoğun bir imâr faaliyeti yaşanmasına rağmen, Hamdullah Mustevfi buranın harap görüntüsünün devam ettiğinden bahsetmiştir. Diğer taraftan Karakoyunlu Türkmenleri'nin Hasankeyf Eyyubi topraklarında konaklamaları ve Kürt aşiretlerinin isyan girişimleri de şehrin bu harap görüntüsünün diğer nedenleri olarak sayılabilir.

Grafik: *Nuzhetu'l- Kulûb*'a göre XIV. yy. ilk yarısında Hasankeyf ve çevresindeki bazı şehirlerin yıllık gelirleri³⁶³.

Hasankeyf Eyyubi meliki, 743/1342 yılında hastalanmış, üç gün süren hastalığının neticesinde vefat etmiştir. Cesur ve cömert bir tabiata sahip olan el Melikü'l Eşref'in yerine, kardeşi el-Melikü'l Adil Şehabeddin Gazi geçmiştir³⁶⁴. Sonuç olarak döneminde çıkan isyanları bastırmakla uğraşan, Erzen'i yağma ve talan eden, Siirt ve Bahmerd'i ele geçiren, Karakoyunlu Türkmenleri ile iyi geçinen el-Melikü'l Eşref'in İlhanlılar'a tabiiyetini devam ettirdiğini görüyoruz.

³⁶² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 39a.

³⁶³ Para birimi "*dinar*"dır.

³⁶⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 68b.

10- el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi Devri (743-768 / 1342-1366)

Kardeşi el-Melikü'l Eşref'in yerine Hasankeyf Eyyubi tahtına çıkan Şehabeddin Gazi'nin iktidarının ilk yıllarında, Şafîî âlimlerinden Şeyh Nizameddin Hasankeyf'i ziyaret etmiştir. Bu ziyarete çok memnun olan yeni melik, ondan dersler almış, hatta onun için bir de medrese yaptırmaya karar vermiştir (746/1346)³⁶⁵. Muhtemelen o yıl temelleri atılan ve Şehabiyye Medresesi olarak bilinen bu yapının inşası, 750/1349 yılında tamamlanmıştır³⁶⁶.

el-Melik Eşref devrinde, İlhanlı hanesi Satı Beg Hatun adına para bastırıldığından daha önce bahsetmiştik. Şehabeddin Gazi döneminde ise, Hasankeyf Eyyubileri'nin İlhanlılar'ın payitahtı Tebriz'e değerli hediyeler gönderdiğine şahit oluyoruz (747/1346-1347)³⁶⁷. Bu durum, dağılma süreci yaşayan İlhanlılar'ın Hasankeyf Eyyubileri üzerindeki nüfuzlarının halen devam ettiğini göstermektedir. Ancak İlhanlılar'ın bölgedeki eski etkinliğini yitirdiği de aşikârdır.

Bölgede İlhanlılar'ın gücü zayıfladıkça, onunla doğru orantılı olarak Karakoyunlu Türkmenleri'nin gücü artmaktadır. İlhanlılar'ın boşalttığı yerleri Karakoyunlu Türkmenleri doldurmaktadır. Hasankeyf Eyyubileri, toprakları çevresinde artan Karakoyunlu nüfuzuna karşı kesin bir önlem almak zorundaydılar. Ancak Şehabeddin Gazi ilk zamanlarda kendinden önceki Hasankeyf Eyyubi melikleri gibi Karakoyunlu Türkmenleri'yle anlaşma yoluna gitmiştir. Kara Koyunlu beyi Türkmen İbrahim Şah'la Nisibin önlerinde bir araya gelerek, Hasankeyf Eyyubi Melikliği'nin topraklarına saldırılmayacağı garantisini içeren bir anlaşma tesis etmiştir (748/1347-1348)³⁶⁸. Ancak bu anlaşma, ileride belirteceğimiz üzere

³⁶⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 70a-70b.

³⁶⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 78b.

³⁶⁷ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 72b.

³⁶⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 74b.

Karakoyunlu Türkmenleri'nin Hasankeyf Eyyubi topraklarına tacizleri yüzünden kısa süreli olmuştur.

Karakoyunlu Türkmenleri, Nisibin'de imzalanan anlaşmanın ardından yönlerini Musul'a çevirmiş ve buranın hâkimiyetini ele geçirmişlerdir. Neticede Musul'un idaresini İbrahim Şah'ı öldürerek Karakoyunlu Türkmenleri'nin emiri olan Türkmen Hüseyin Bey almıştır. Hüseyin Bey, Musul'da emirliğini tesis ettikten sonra Muş (Zevzen) bölgesinde yaylamak üzere harekete geçmiştir. Beşirî'ye geldiğinde Hasankeyf Eyyubi melikinden ve Kürt aşiret resilerinden, İlhanlı valililerinin hakkı olan vergi ve hediyeleri istemiştir. Hüseyin Bey'in isteklerini yerine getirmeyen ve ona itaatini de bildirmeyen Şehabeddin Gazi, bölgede oldukça güçlenen ve Hasankeyf Eyyubi topraklarını da tehdit eden Karakoyunlu Türkmenleri'ne karşı daha geç olmadan bir önlem almanın gerektiğinin farkına varmıştır (749/1348-1349). Bu ekseninde hareket ederek, bir sonraki yıl kendi topraklarına da tacizlerde bulunan bu Türkmen gruplarının bölgeden atılmasına yönelik girişimlere başlamış, bölgedeki emirleri de bu yönde ikna etmeyi başarmıştır. Başta Erzen, Muş, Bitlis, Ahlat, Meyyafârikin hâkimleri olmak üzere bölgedeki birçok bey onun çağrısına iştirak etmiştir. Müttefik kuvvetlerle beraber Karakoyunlu Türkmenleri üzerine yapılan ilk saldırıda Hasankeyf Eyyubi meliki onları bozguna uğratarak dağıtmışsa da, Türkmenler toplanıp tekrar harekete geçmişlerdir. Ancak neticede yine yenilgiden kurtulamamışlardır³⁶⁹. Hatta savaş alanında yer alan Türkmen Hüseyin Bey'in emirlerinden Bayram Hoca, el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi'ye Türkmenlerin çok fazla zayıat verdiğini bildirmiş, kendisinden savaşa son vermesini istemiştir. Fakat Hasankeyf Eyyubi meliki bunu kabul etmemiş, Türkmenleri tamamen imha etmek için saldırılarına devam etmiştir. Şehabeddin Gazi böylece, Karakoyunlu Türkmenleri'nin gücünü tamamen kırarak, bir daha toparlanmalarını engellemek istemiştir. Ancak onun bu katı tutumu Hasankeyf Eyyubileri ile ittifak halinde savaşan Erzen hâkiminin saf değiştirip, Türkmenlerin tarafına geçmesine sebep olmuştur. Erzen hâkiminin saf değiştirme nedenlerinden

³⁶⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 75b-76b; ayrıca bkz. Faruk Sümer, *Karakoyunlular*, Ankara 1984, s. 39.

biri de Hasankeyf Eyyubileri'nin başarısını kıskanması ve onların güçlerini artırmalarından endişe duymasındır. Bu olay savaşın seyrini değiştirmiş, Hasankeyf Eyyubi Melikliği Batman'ın batısında yer alan Sallat (Salat) Çayı kıyısında yapılan savaşta mağlup olmuş ve el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi Türkmenler'e esir düşmüştür. Melikin Karakoyunlu Türkmenleri'ne esir düştüğü haberi Hasankeyf'e ulaştığında hiç şüphesiz, şehirde büyük bir üzüntü yaşanmıştır. Şehabeddin Gazi'nin kardeşi Harun, her şeye rağmen, dağılan orduyu toparlayıp Hasankeyf'e dönmeyi başarmıştır. Bu arada Hüseyin Bey, esir ettiği Hasankeyf Eyyubi melikine iyi davranmış, nihayetinde onu bazı şartlar karşılığında serbest bırakmıştır. Bu durum Hasankeyf'te büyük sevinçle karşılanmıştır (750/1349-1350)³⁷⁰. Yaklaşık çeyrek asırdır bölgede faal olarak görülen Karakoyunlu Türkmenleri'yle, bu zamana kadar ilişkiler sulh yoluyla sürdürülürken, iki taraf arasında ilk kez çatışma yaşanmıştır.

Serbest bırakılan el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi'nin ilk icraatı, savaş meydanında ordusunu terk edip karşı tarafa geçtiğinden, mağlubiyetin müsebbibi olarak gördüğü Erzen hâkimini cezalandırmak için, kardeşi Harun kumandasında bir orduyu Erzen'e göndermek olmuştur. Ancak bu ordu Kubin Köyü civarında yapılan savaşta mağlup olarak, geri dönmüştür. Hasankeyf Eyyubi meliki bu duruma çok sinirlenmiş, bu sefer diğer kardeşi Selahaddin Yusuf komutasında yeni bir orduyu Erzen'e göndermiştir. İki ordu arasında yaşanan şiddetli çarpışmaların ardından, zorda olsa galip gelen Hasankeyf Eyyubi ordusu Erzen'i zaptetmiş, şehirde yağma ve talanlarda bulunmuş, böylece melik de intikamını almıştır³⁷¹.

Hasankeyf Eyyubi melikinin intikam almak istediği bir başka kişi ise Türkmen Hüseyin Bey'dir. el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi, Hüseyin Bey'in komutanlarından Bayram Hoca'yı ona karşı kışkırtıp ölümüne sebebiyet vererek

³⁷⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi* vrk. 76b, 78a, 79a; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 73; Faruk Sümer, Memlûk tarihçilerinin verdiği bilgilere dayanarak bu savaşın 752/1351'de olması gerektiğini yazar (Sümer, *Karakoyunlular*, s. 39).

³⁷¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 79b, 82a, 82b; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 78.

(752/1351)³⁷², bu emeline de ulaşmıştır. Ancak Türkmen aşiretlerinin bir kısmı halen Diyar-ı Bekr bölgesinde olumsuz faaliyetlerine devam etmektedir. Bu Türkmen beylerinden biri de Bozdoğan'dır ki, o Hüseyin Bey'in öldürülmesinden sonra Hasankeyf Eyyubileri'ne ait Heysem Kalesi'ni yağmalamış ve burayı ele geçirmiştir (753/1352). el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi, Türkmenlerin daha önce zaptettikleri Heysem Kalesi'nden çıktıklarını öğrenince, bunu fırsat bilmiş, Süleymanî Kürtleri'nin de desteğini alarak onları büyük bir bozguna uğratmıştır (753/1352)³⁷³. Böylece Şehabeddin Gazi kaleyi geri aldığı gibi, Bozdoğan'ın emrindeki Türkmenler'e büyük kayıp vermiştir.

Bu arada daha önce şehirden çıkarılmış olan Erzen hâkimi, tekrardan Erzen'e yerleşmiştir (753/1352). Bunun üzerine Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi, Erzen üzerine bizzat yürümüş, Selçuklular'a ait mezarların dışında bütün şehri harap edip, şehir ahalisini de esir ederek Hasankeyf'e dönmüştür. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde savaştan sonra Erzen'in durumu şöyle tasvir edilmektedir: “Sultan, hemen nakiplere ve çavuşlara emir verdi. Askerin şehirde öldürme ve esir almaya son vermesini, kadın-erkek bütün esirleri serbest bırakmalarını, evleri, köşkerleri ve dükkanları yıkmalarını, çarşıları yakmalarını, malları da yağma etmelerini emretti. Bir saat içinde şehri harabeye çevirdiler, mamur bir yer bırakmadılar. Sadece Selçuklu ailesi hükümdarlarının mezarlığı olan Kubbetu'z-Zerkâ'ya ilişmediler. Şehri yakıp yıktıktan sonra şehirden çıktılar. Artık şehir tamamen harabe idi, sanki daha önce orada bir şehir yoktu. O tarihten itibaren kimse buraya yerleşmedi. Şehir de bir daha mamur olmadı. Şimdi dahi harabedir”³⁷⁴. Hasankeyf Eyyubileri'nin Erzen'de yaptığı bu yağma ve talan hareketi şehirde, şüphesiz onarılması güç yaralar açmıştır.

³⁷² Aslında Bayram Hoca, Hüseyin Bey'i Musul'u ele geçirmek için öldürmüş, ancak ilk aşamada burayı alamamıştır(*Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 83a); diğer taraftan bu olaydan sonra Karakoyunlu Türkmenleri'nin büyük çoğunluğu, Bayram Hoca'nın emirliğini tanımışlardır(Sümer, *Karakoyunlular*, s. 40).

³⁷³ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 83b; ayrıca bkz. Cahen, “Contribution de...”, s. 73; Sümer, *Karakoyunlular*, s. 39-40.

³⁷⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 86a-86b.

Onun döneminde yaşanan bir başka önemli gelişme ise Ceziret-i İbn Ömer üzerine düzenlenen askerî seferdir (755/1354). Melik, Ceziret-i İbn Ömer üzerine harekete geçmişse de, yağışlar sebebiyle Dicle Nehri'nde yükselen su seviyesi bu seferi neticesiz bırakmıştır³⁷⁵. Şehabeddin Gazi'nin bu teşebbüsü, Ceziret-i İbn Ömer hâkiminin Hasankeyf Eyyubileri aleyhinde bölgedeki hükümdarlarla ittifak kurma zeminleri aramasına sebebiyet vermiştir. Buna ilk olumlu cevabı Hakkari hâkimi İmadeddin el-Hakkarî vermiştir. Bu durum Hasankeyf Eyyubi melikini endişelendirmiş, ilk olarak sahibi olduğu Siirt'in elinden çıkması kaygısıyla yanındaki dört yüz adamıyla buraya gitmiştir. Daha sonra Mardin Artukluları'ndan yardım istemiş, olumlu cevap alan melik, ayrıca Erzen, Meyyafarikîn ve Erganın emirlerinin de yer aldığı büyük bir ordu toplamıştır. Mardin hâkimi Melik Muhammed'in arabuluculuğu ile iki taraf arsında bir çatışma olmadan, bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bunun üzerine Hasankeyf Eyyubi hâkimi beraberindeki kuvvetlerin ayrılmasına izin vererek Hasankeyf'e dönmüştür (755/1354)³⁷⁶. Bu olayda kendilerine itaat etmeyen Süleymanî Kürtleri'nin üzerine el-Hac Seyfeddin kumandasında bir ordu gönderilmiş, ancak bu ordu yenilmiş, hatta ordu komutanı esir edilerek kulakları kesilmiştir. Bu karışıklıktan faydalanmak isteyen Erzen hâkimi, muhtemelen daha önce Şehabeddin Gazi'nin Erzen'de yaptığı yağma ve talan hareketlerinin rövanşı olarak, Hasankeyf Eyyubileri'ne ait Bahmerd'e saldırıp, burayı yağmalamıştır. Bu saldırılara Hasankeyf cephesinden cevap gecikmemiş, Şehabeddin Gazi, el-Emir Bedreddin ibn Aybek komutasındaki bir orduyu Erzen üzerine göndermiştir. Erzen kuvvetlerini yenilgiye uğratan bu ordu, birçok kişinin de ölümüne sebebiyet vermiştir³⁷⁷. Böylece Erzen, Şehabeddin Gazi devrinde ikinci defa büyük bir bozgun yaşamıştır.

Hasankeyf Eyyubileri'nin Süleymanî Kürtleri üzerine yürüdüğünden daha önce bahsetmiştik. Şehabeddin Gazi döneminde onların dışında, başka Kürt aşiretlerinin isyanları da olmuştur. Bunlardan biri, Hasankeyf Eyyubileri'ne bağlı

³⁷⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 88a-88b.

³⁷⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 90a-91a.

³⁷⁷ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 91b.

önemli Kürt aşiretlerinden olan Bohtiler'in isyanıdır. Asayiş bozan bu isyanı bastırmak için Şehabeddin Gazi, Diyar-ı Bekr bölgesindeki diğer emirlerden destek istemiştir. Gelen yardımcı kuvvetlerle ordusunu güçlendiren melik, güçlü ordusuyla derhal Bohtiler üzerine yürümüş ve onları bozguna uğratmıştır. Bozguna uğrayan isyankârlar dağlara kaçmışlardır. Bunun üzerine Bohti aşiretinin reisi Emir Seyfeddin, Şehabeddin Gazi'nin huzuruna çıkarak özür dilemiş, neticede bir anlaşma sağlanmıştır (747/1346-1347)³⁷⁸. Hasankeyf Eyyubi topraklarındaki bir diğer isyankâr Kürt aşireti ise Siirt civarında olumsuz faaliyetlerde bulunan Zirkîler'dir. Şehabeddin Gazi, onların üzerine beraberindeki orduyla bizzat gitmiş, Zirkîlerin elinde bulunan Ergis Kalesi'ni ele geçirmiş, bu aşireti de itaat altına almıştır (760/1359-1360)³⁷⁹.

Hâkimiyeti döneminde oldukça aktif bir siyaset izleyen, hem içerdeki hem de dışarıdaki sorunlarla ilgilenen Hasankeyf Eyyubi hâkimi el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi aniden hastalanınca (768/1366), devlet erkânı arasında mevcut melik öldüğünde, idareyi kimin alacağı hususunda çatışmaya varan şiddetli tartışmalar olmuştur. Hastalağının hafiflediği bir sırada Hasankeyf Eyyubi meliki, oğullarından el-Melikü'n Nasır'ı Heysen'e gönderirken, diğer oğlu el-Melikü'l Eşref'i kendine veliaht tayin etmiştir. Daha sonra hac vazifesini yerine getirmeye karar vermiş olan el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi'nin hastalığı, Hicaz'a giderken Mardin yakınlarında tekrardan şiddetlenmiş, nihayetinde vefat etmiştir. Mardin Artuklu hâkimi tabut yaptırarak, defin için onu Hasankeyf'e göndermiştir. Sağlığında yaptırdığı Şehabiyye Medresesi'nin bahçesine defnolunmuştur³⁸⁰.

Cesur, zeki ve devlet işlerine hâkim, aktif bir kişi olan el-Melikü'l Âdil Şehabeddin Gazi âlimleri, fâkihleri, şairleri, edipleri korumuş ve desteklemiştir. İlme

³⁷⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 72a-72b.

³⁷⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 94a.

³⁸⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 99b-100a; Şerefname'de vefatı 781/1380 olarak gösterilmektedir (Şeref Han Bitlisi, s. 178)

önem vermiş olan hükümdar, Hasankeyf'e gelen âlimlerin burada ihtiyaçlarını karşılamış ve onlara maaş bağlamıştır³⁸¹. Tebaasına da adaletle muamele eden hükümdarın döneminde emniyet artmış, imar faaliyetlerine önem verilmiştir. Şeref Han Bitlisi'ye göre Hasankeyf Eyyubi hükümdarlarının şanı en yüce olan odur³⁸². Yirmi dört yıl gibi uzun bir süre Hasankeyf Eyyubi meliki oalarak gördüğümüz Şehabeddin Gazi'nin devrinde yaşanan siyasî gelişmeleri üç ana başlık altında özetleyebiliriz. Bunlar, Karakoyunlu Türkmenleri'yle yaşanan şiddetli çatışmalar, Kürt aşiretlerinin isyanlarının bastırılması ve Erzen üzerine yapılan seferlerdir.

³⁸¹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 100b.

³⁸² Şeref Han Bitlisi, s. 78.

11- el-Melikü'l Eşref Devri (768-775 / 1366-1373)³⁸³

Şehabeddin Gazi'nin sağlığında veliaht tayin ettiği el-Melikü'l Eşref, tahta çıktıktan sonra, iç isyanları bastırmak için büyük çaba sarf etmiştir. Öncelikle, Siirt'te başlayan isyan hazırlıkları çerçevesinde bir kale inşasına dahi başladığını öğrenen Hasankeyf Eyyubi meliki, derhal onların üstüne yürümüş, yapılmakta olan kaleyi tamamen yıkmıştır. Böylece isyan girişimini, büyümeden etkisiz hale getirmiştir(770/1368). Ertesi yıl Siirt'te tekrar isyan hazırlığına girişen asiler, el-Melikü'l Eşref'in erken davranması nedeniyle, isyandan yine sonuç alamamışlardır. Bu sefer melik daha sert tedbirler almış, isyancıları cezalandırmak için şehri harap edip, buradan alınan vergiyi de artırmıştır³⁸⁴. 773/1371-1372 yılına gelindiğinde ise bölge, Kürt kökenli Süleymanî ve Zırkî aşiretlerinin aralarındaki çatışmalara sahne olmuştur. Bir yıl kadar devam eden bu çatışmalar, bölgede asayiş ve huzurun bozulmasına neden olduğu gibi, Hasankeyf'in de zarar görmesine sebebiyet vermiştir³⁸⁵.

Bu arada bölgede faaliyetlerine devam eden Karakoyunlu Türkmenleri'nin beyi Bayram Hoca'nın 773/1371 yılında yaptığı Musul kuşatmasına Hasankeyf'ten yardımcı kuvvetler de katılmıştır³⁸⁶. Bu durum, bazı araştırmacılar tarafından Bayram Hoca'nın Hasankeyf Eyyubileri'ne metbuluğunu tanıttığı şeklinde yorumlandığı gibi³⁸⁷, en azından Karakoyunlu Türkmenleri'nin Hasankeyf Eyyubileri katında önemli bir nüfuz elde ettiğini göstermektedir.

³⁸³ Şerefnâme'de Timur'la çağdaş olarak gösterilmiş, ileride tahta çıkacak olan Ebu'l Mefâhir Süleyman döneminde Timura gösterilecek itaat, onun zamanına ait olarak yazılmıştır. Aradaki sultanların bir çoğu ise verilmemiştir (Şeref Han Bitlisi, s. 178).

³⁸⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 101b-102a; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 80.

³⁸⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 104b; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 81.

³⁸⁶ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 104a.

³⁸⁷ Sümer, *Karakoyunlular*, s. 42.

Bir taraftan aşiretler arasındaki mücadelelerin bozduğu dirlik ve düzeni kurmaya çalışan, diğer taraftan Karakoyunlu Türkmenleri'yle ittifak kuran Hasankeyf Eyyubi meliki bu süreçte, ülkesini, hatta tüm Diyar-ı Bekr bölgesini olumsuz etkileyecek bir olayla karşı karşıya kalacaktır. Bu, Ortaçağ'da en az savaşlar kadar tehlikeli olan veba salgınıdır. Bu salgın Diyar-ı Bekr bölgesinde 775/1373-1374 yılında baş göstermiş, Mardin'de başlayıp, daha sonra Hasankeyf'e de sıçramıştır. Gün geçtikçe etkisini artıran salgın, kimi günler kırk kişinin ölümüne sebebiyet vermiştir. Hatta Hasankeyf'te önce hükümdarın kardeşleri Melik Umman ve Melik Ömer'in, daha sonra bizzat hükümdarın ölümüne neden olmuştur. Onlar, Şehabiyye Medresesi'nde babalarının yanına gömülmüşlerdir³⁸⁸.

Kısa süren hâkimiyet yıllarında iç isyanlar ve veba salgını ile meşgul olan el-Melikü'l Eşref vefât edince, yerini kardeşi el-Melikü's Salih Seyfeddin almıştır. Otuz yaşında ölen Hasankeyf Eyyubi meliki, arif ve kâmil bir kişi olduğu gibi yakışıklı, imar faaliyetlerine önem veren yardım sever bir kişiydi³⁸⁹.

³⁸⁸ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi* vrk. 107a-107b; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 82.

³⁸⁹ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 107b.

12- el-Melikü's Salih Seyfeddin Devri (775-780 / 1373-1378)

el-Melikü'l Eşref'in ölümüne sebebiyet veren veba salgının ardından doğal afetler Diyar-ı Bekr bölgesinin, dolayısıyla Hasankeyf Eyyubi Melikliği'nin peşini bırakmamıştır. Yeni melikin iktidarının ikinci yılında (776/1374-1375), Diyar-ı Bekr bölgesinde kıtlık baş göstermiş, bir çok insan ölmüş, çok sayıda hayvan telef olmuştur³⁹⁰.

Yeni melik, aynı yıl sürpriz bir karar alarak, yerine naip olarak el-Emir Mahmud b. el-Hac Ali b. Müştahî'yi bırakıp, Hac vazifesini yerine getirmek için Hicaz'a gitmiştir. Yanına da emirlerinden Bedreddin el-Münşî'yi ve bazı hizmetkârlarını almıştır. O, meliklikten feragat ederek yaşamının geri kalanını burada devam ettirmeyi düşünmüşse de, yakın çevresindekiler bu durumun Hasankeyf'te taht kavgasına ve iç karışıklıklara sebep olacağını söyleyerek, onu kararından vaz geçirmişlerdir. el-Melikü's Salih Seyfeddin meliklik makamına da zaten çevresindekilerin baskısıyla gelmiştir. Aslında o kardeşlerinden birinin tahta çıkmasını istemiştir³⁹¹. Hasankeyf Eyyubi meliki, Hac görevini yaptıktan sonra, tekrar Hasankeyf'e dönerek, tahta oturmuştur.

Bir taraftan doğal afetlerle uğraşan el-Melikü's Salih Seyfeddin, aynı zamanda çevresindeki gelişmeleri takip etmektedir. Bahsedildiği üzere Karakoyunlu beyi Bayram Hoca daha önce, Hasankeyf Eyyubileri'nin de verdiği destekle Musul'u kuşatmış, ancak burayı almaya muvaffak olamamıştı. 778/1376-1377 yılına gelindiğinde Bayram Hoca, Musul üzerine tekrar bir sefer düzenlemiştir. Bayram Hoca'nın bu kuşatmasına daha öncekinde olduğu gibi, Hasankeyf Eyyubi kuvvetleri de katılmıştır. Dört ay süren kuşatmanın ardından, şehir anlaşma yoluyla Bayram

³⁹⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 107b.

³⁹¹ Bu süreç hakkında detaylı bilgi için bkz. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 109b-110a.

Hoca'nın eline geçmiştir³⁹². el-Melikü's Salih Seyfeddin, Musul kuşatmasına iştirak ederek, Bayram Hoca'nın burayı ele geçirmesinde önemli rol oynamıştır.

Döneminde pasif ve daha çok emiri Bedreddin el-Münşî'nin etkisinde bir siyaset izleyen, hatta bir ara tahttan feragat eden el-Melikü's Salih Seyfeddin 780/1378 yılında Hasankeyf'te vefat etmiştir³⁹³. Onun devrinde hatırdaki kalan iki olay, bölgede baş gösteren kıtlık ve Bayram Hoca'yla Musul'un alınmasında kurulan ittifaktır.

³⁹² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 110a; ayrıca bkz. Cahen, "Contribution de...", s. 82.

³⁹³ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, s. 100.

13- el-Melikü'l Âdil Ebu'l Mefâhir I. Süleyman Devri (780-827 / 1378-1424)

el-Melikü's Salih Seyfeddin öldükten sonra yerine kardeşi Ebu'l Mefâhir Süleyman geçmiştir³⁹⁴. Yeni melik, tahta çıktıktan sonra iç isyanları bastırmak ve düzeni sağlamak için büyük çaba göstermiştir. 785/1383 yılında Zırkîler üzerine gittiğini gördüğümüz Ebu'l Mefâhir I. Süleyman, 783-787/1381-1385 yılları arasında Bohtiler ile bir çok kez çatışmıştır³⁹⁵. İç güvenliği sağlayan Hasankeyf Eyyubi melikinin karşılaşacağı esas sorunlardan biri Karakoyunlular'ın gücünün artmasının yanında, yeni bir Türkmen grubunun, yani Akkoyunlular'ın, bölgede nüfuzlarını artırmalarıdır. Zaten onun döneminde bölgenin özellikle Akkoyunlular ile Karakoyunlular arasında bir mücadele sahası haline geldiği görülmektedir.

Sikke 8: Ebu'l Mefâhir I. Süleyman'ın Hasankeyf'te bastırıldığı bir sikke³⁹⁶.

İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in erkek evlat bırakmadan ölümüyle, İlhanlılar'da meydana gelen çözülmeye faydalanan Karakoyunlular, özellikle Musul ve Van Gölü yöresinde güçlerini artırmışlardı³⁹⁷. Akkoyunlular ise XIV. yüzyılın son

³⁹⁴ Şerefnâme'de babasının yerine geçtiği yazılıdır (Şeref Han Bitlisi, s. 178), ancak *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde, el-Melikü's Salih Seyfeddin'le Ebu'l Mefâhir Süleyman'ın kardeş olduğu belirtilir.

³⁹⁵ Cahen, "Contribution de...", s. 83.

³⁹⁶ <http://users.rcn.com/j-roberts/80.htm>

³⁹⁷ İsmail Aka, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti", *Türk Kültürü*, sayı: 325, Mayıs 1990, s. 295-296.

çeyreğinden itibaren tarih sahnesinde aktif rol oynayan Timur'un izlediği politikanın bir ürünü olarak, ondan gördükleri destek ve teşviklerle bölgede nüfuzlarını artırma imkânı bulmuşlardır. Bu tarihten sonra Akkoyunlu beyi Kara Yülük Osman ile Karakoyunlu beyi Kara Yusuf arasında Diyar-ı Bekr bölgesindeki topraklara sahip olmak için, ciddî çatışmalar yaşanmıştır. Kara Yülük Osman bu rekabette arkasını sağlama almak için Timur (öl. 809/1405)'a yanaşmış ve ona itaatini bildirmiştir. Bunun mükâfatı olarak ise, Timur tarafından Diyar-ı Bekr bölgesinin fethiyle görevlendirilmiştir.

Ebu'l Mefâhir Süleyman döneminde Hasankeyf Eyyubileri için en önemli tehdit Timur olarak görülmektedir. XIV. asrın son çeyreğinde Timur'un nüfuzu artmış, Yakın Doğu'ya seferler düzenlemiştir. Bahsedildiği üzere Timur'un hizmetinde yer alan Akkoyunlu Devleti'nin de kurucusu olan Kara Yülük Osman, Timur tarafından Diyar-ı Bekr'in fethiyle görevlendirilmiştir. Peki bu fetih hareketinde Hasankeyf'in durumu nedir? Hasankeyf bir istilaya uğramış mıdır? Şimdi bu sorunun cevabını vermeye çalışalım. Kara Yülük Osman, Mardin kuşatmasından sonra İbrahim Bey'i donatarak Hasankeyf ve ona bağlı diğer yerleri alması için sefere göndermiştir³⁹⁸. İşte bu aşamada, Hasankeyf Eyyubi meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman, Timur'un Ruha'ya vardığını öğrenmiştir. Daha sonra ki gelişmeleri, Timur döneminin en önemli tarihçilerinden Nizamüddin Şami şöyle anlatmaktadır: “*Hasankeyf sultanı, burada gelip, başını ubudiyet eşiğine koydu, in'am ve ihsana nail oldu*”³⁹⁹. Neticede Hasankeyf Eyyubi meliki, Timur'la her yıl belirli bir vergi ve asker vermesi karşılığında anlaşma yapmıştır⁴⁰⁰. Ayrıca Timur'un hizmetine girdiği gibi, 799/1396 yılındaki Anadolu ve Suriye seferine müttefik olarak da katılmıştır⁴⁰¹. Ebu'l Mefâhir Süleyman böylelikle tahtını kaybetmediği gibi topraklarının yağmalanmasından da kurtulmuştur. Timurlular'ın bölgedeki

³⁹⁸ Ebu Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2001, s. 44.

³⁹⁹ Nizamüddin Şamî, *Zafernâme*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1987, s. 178; Şeref Han Bitlisi de Nizamüddin Şami'nin eserindeki bilgileri tekrarlamıştır (*a.g.e.*, s. 178); ayrıca bkz. Cahen, “Contribution de...”, s. 82; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 197-198.

⁴⁰⁰ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 44.

⁴⁰¹ Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 198.

faaliyetleri Timur'un hâkimiyet yıllarıyla sınırlı kalmadığı gibi, Hasankeyf Eyyubileri'nin de geçen zaman içerisinde onlara karşı izlediği barışçıl politikada da bir değişim yaşanmamıştır. 824/1421 yılına gelindiğinde Timurlu Devleti hükümdarı Mirza Şahruh (805-850 / 1405-1447)'un Karakoyunlu Kara Yusuf'un yaptıkları saldırıları püskürtmek için Van kıyılarına kadar geldiğinde Hasankeyf melikinin de tıpkı bölgedeki bir çok bey gibi itaatini arzetmek için onun huzuruna gelmesi bu iddiayı desteklemektedir⁴⁰².

Akkoyunlular'ın bölgedeki nüfuzunun artması ve onların Timur'la ittifak kurarak bölgede yaptığı yıkımlar, Diyar-ı Bekr'deki tüm emirleri rahatsız ettiği gibi, Karakoyunlu Türkmenleri'nin de çıkarlarını tehdit etmiştir. Bu yüzden Karakoyunlular, bölgede kendisine müttefikler aramaya koyulmuştur. Daha önce Karakoyunlular'a cephe alan Hasankeyf Eyyubileri, bu sefer bölgede onlardan daha tehlikeli gördükleri Akkoyunlu Türkmenleri'ne karşı, Karakoyunlu Türkmenleri ile ittifak yapmayı tercih etmişlerdir. Örneğin, Kara Yusuf 809/1406-1407 yılında Memlûk Devleti'yle aralarında yaşanan bir gerilimden ötürü Mardin'e gitmek zorunda kalmış, burada Mardin hâkimi tarafından iyi muamele görmüş ve bir süre misafir edilmiştir. Ancak bu durum Kara Yülük Osman'ın hoşuna gitmemiş, Kara Yusuf'a saldırmak için hazırlığa girişmiştir. Kara Yusuf ise Hasankeyf Eyyubi meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman'ı yanına alarak yola çıkmıştır. İki ordu Mardin ile Hasankeyf arasında yer alan Taki⁴⁰³ mevkiinde karşılaşmıştır. Burada yapılan savaş Kara Yülük Osman'ın lehine sürerken, daha fazla kan dökülmesine mani olmak için taraflar arasında anlaşma yapılmıştır⁴⁰⁴. Bu anlaşmanın yapılması tarafların birbirleri aleyhinde yürüttükleri çalışmalara engel olamamıştır. Hasankeyf Eyyubileri, yine Karakoyunlular'la ittifak halinde bulunmaya devam etmişlerdir. Şöyle ki, Kara Yusuf'un adamlarından Pir Ömer'in Erzincan'dan hareket ederek Akkoyunlu beyi

⁴⁰² Şeref Han Bitlisi, s. 179. Söz konusu kaynakta bu olay, el-Melikü's Salih I. Halil dönemi olayları içerisinde anlatılmışsa da, 824/1421 yılında Hasankeyf Eyyubi tahtında, Ebu'l Mefâhir Süleyman bulunmaktadır.

⁴⁰³ Günümüzde Mardin'in Savur ilçesine bağlı bir köydür.

⁴⁰⁴ Hasan-ı Rumlu, Ahsenü't Tevârih, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2006, s. 54.

Kara Yülük Osman'ın üzerine gitmek için harekete geçmesi (822/1419), Hasankeyf meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman tarafından Kara Yülük Osman'a bildirilmiştir⁴⁰⁵.

Bir taraftan Timur ve Akkoyunlu tehditiyle uğraşan Ebu'l Mefâhir Süleyman ayrıca, Yezidîler'in İslâm dışı ve sapıkça yaşayışları nedeniyle, Hasankeyf ve el-Cezire hâkimleri, Yezidîlerin yoğun olduğu Hakkari üzerine yürümüştür. Yezidîler'in şeyhi olan Şeyh Adî'nin mezarı tahrip edilmiş, hatta kemikleri çıkartılıp yakılmıştır (817/1414)⁴⁰⁶.

Diğer taraftan Ebu'l Mefâhir Süleyman, daha önceki Hasankeyf Eyyubi meliklerinin de yaptığı gibi, Memlûk sultanıyla iyi ilişkiler kurmuş, ona itaatini sunmuştur. Böylece devrin süper güçlerinden biri olan Memlûklar'ı yanına almaya çalışmıştır. 820/1417 yılında Hasankeyf Eyyubi melikinin bir elçisi, Memlûk sultanının huzuruna çıkarak ona hediyeler sunmuştur. Yine aynı yıl Hasankeyf'ten Mısır'a giden bir başka elçi sultana, melikin intisap talebini içeren bir mektubu sunmuştur. Sultan da bu isteği kabul ederek, onu naiplerinden biri olarak görmüştür⁴⁰⁷.

Ölüm tarihini kesin olarak bilemediğimiz Hasankeyf Eyyubi meliki⁴⁰⁸, Sultan Süleyman Camisi'nin bahçesine defnedilmiştir. Hasankeyf Eyyubi tahtında uzun yıllar hâkimiyet sürmüş olan Ebu'l Mefâhir Süleyman, imar faaliyetlerine büyük

⁴⁰⁵ Hasan-ı Rumlu, s. 121; Aynı yerde Hasankeyf hâkimi olarak "Piltan Beğ" gösterilmektedir ki bu tarihte Hasankeyf hâkimi Ebu'l Mefâhir Süleyman'dır.

⁴⁰⁶ Makrîzî'den naklen M. Şerefeddin Yaltkaya, "Yezidiler", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, III, İstanbul 1926, s. 25-29; Turan, *Doğu Anadolu...*, s. 229.

⁴⁰⁷ Çetin, *a.g.m.*, baskıda.

⁴⁰⁸ Halil Edhem (*Düvel-i İslâmiye*, s. 100) onun ölüm tarihini 836/1433 olarak verirken; Abdulgani Efendi (*Mardin Tarihi*, s. 124) 827/1424 olarak vermektedir. Clifford Edmund Bosworth ise (Bosworth, *a.g.e.*, s. 118) ondan sonra tahta çıkan el-Eşref Şerafeddin Ahmed'in idareyi ele almasını 828/1425 olarak göstererek, ölümünün bu tarihten önce olabileceğine işaret etmektedir.

önem vermiştir. İlerde bahsedileceği üzere, bugün Hasankeyf'te ayakta kalabilen yapıların birçoğu onun döneminde yapılmış, ya da yenilenmiştir.

Hasankeyf'teki Eyyubi hâkimiyeti hakkında en kapsamlı bilgiye ulaştığımız *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi* adıyla bilinen kaynağın onun döneminde yazılmasına rağmen, onun hâkimiyet yıllarına ait bölümün tespit edilememiş olması nedeniyle Hasankeyf Eyyubileri'nin en uzun, belki de en parlak zamanlarının yaşandığı bu dönem hakkında yeterince bilgiye sahip değiliz.

14. el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed Devri (827-836 / 1424-1433)

Babası Ebu'l Mefâhir Süleyman öldükten sonra Hasankeyf Eyyubi meliki olan ve dokuz yıl Hasankeyf Eyyubi melikliği yapan el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed'in hâkimiyet yıllarına dair kayda değer bir bilgiye sahip değiliz. Ancak onun selefleri gibi Memluklar'la iyi ilişkiler içinde olduğunu bilmekteyiz. 836/1432 senesinde Memlûk sultanına itaatini arz etmek için, zengin hediyelerle çıktığı ölümüne sebebiyet verecek yolculuk da bunu göstermektedir. Şerafeddin I. Ahmed söz konusu yılda, Amid'i kuşatmakta olan Mısır sultanı Ebü'n Nasr Seyfeddin Barsbay (825-841/1422-1438) ile görüşmek üzere Amid'e doğru yola çıkmış, yolda Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın askerleri tarafından öldürülmüştür. Adamları melikin cesedini Hasankeyf'e götürerek, burada defnetmişlerdir. Memlûk sultanı bu duruma çok kızmış, bu olayla ilgisi olan elli kişiyi yakalatıp, katletmiştir⁴⁰⁹.

Sikke 9: el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed dönemine ait Hasankeyf'te basılmış bir sikke⁴¹⁰.

⁴⁰⁹ İbn Tagriberdi ve Makrizî'den naklen Çetin, *a.g.m.*, baskıda; Abdülğani Efendi, Memlûk sultanının Amid kuşatmasında bulunduğu bahsetmemekle birlikte, melikin Mısır'a sultanı ziyarete giderken, isyan eden askerleri tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Ayrıca babasının yanında bulunan el-Melikü's Salih I. Halil'in, kendine tabi askerlerle Barsbay'ın yanına ulaşmayı başardığını, Barsbay'ın ise ona birçok ikram yaptığı gibi, babasının mülkünü de ona devrettiğini bildirmektedir (*Mardin Tarihi*, s. 124).

⁴¹⁰ <http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=98291&AucID=103&Lot=797>

Bu olaydan kısa bir süre sonra Tebriz ve Irak-ı Acem hâkimi İskender b. Kara Yusuf'un elçisi, Kara Yülük ile antlaşma yapıldığını, Kahire'de Sultan Barsbay'ın huzuruna çıkararak haber vermişti. Bu antlaşma şartları arasında Hasankeyf yöneticilerine ve halkına saldırılmayacağı taahhütünün de yer aldığı sultana bildirilmiştir⁴¹¹. Ancak Akkoyunlu Kara Yülük Osman, bu antlaşmayı kısa süre sonra bozmuştur.

el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed, orta boylu ve siyah sakallı bir kişi olup, öldüğünde orta yaşlardadır. O, usta bir atıcı, iyi bir güreşçi ve çevgan oyununda mahir bir kişidir. Aynı zamanda edip bir kişi olan melikin bir de şiir divanı vardır⁴¹². Adına sikke bastırıldığına da şahit olduğumuz el-Melikü'l Eşref Şerafeddin I. Ahmed, öldükten sonra yerine oğlu Melikü's Salih Selahaddin I. Halil geçmiştir.

⁴¹¹ Çetin, *a.g.m.*, baskıda; Faruk Sümer, "Akkoyunlular", *DİA.*, II, s.13.

⁴¹² Çetin, *a.g.m.*, baskıda.

15. el-Melikü's Salih Selahaddin I. Halil Devri (836-856 / 1433-1452)

Babasının Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın askerleri tarafından öldürülmesi üzerine el-Melikü's Salih Hasankeyf Eyyubi meliki olmuştur. Aynı yıl yeni melikin kardeşi Şerefeddîn Yahya Mısır'a gitmiş, el-Melikü's Salih Selahaddin I. Halil'in tahta oturduğunu sultana arz etmiştir. Bu münasebetle kardeşine ulaştırılması için kendisine hilat ve kılıç verilmiş; ayrıca ona da hilat giydirilmiştir. Bunun dışında yeni melike, "*el-Melikü'l Kâmil*" unvanı verilmiştir⁴¹³.

el-Melikü's Salih I. Halil devrinde de bölge Akkoyunlular'la Karakoyunlular arasındaki çatışmalara sahne olmuş, Hasankeyf Eyyubileri de kendi çıkarları çerçevesinde uygun gördükleri tarafta yer almışlardır. 841/1437 yılında Karakoyunlu Türkmen Kara Yusuf'un oğlu İsfehan Mirza ile Akkoyunlu Kara Yülük Osman'ın oğlu Sultan Hamza arasında yaşanan savaşta Hasankeyf hâkimi, Sultan Hamza'nın yanında bu savaşa katılmış, yapılan savaşın sonucunda Akkoyunlular Karakoyunlular'a karşı net bir zafer kazanmıştır⁴¹⁴. Yani Hasankeyf Eyyubileri Karakoyunlular'a karşı Akkoyunluları desteklemişler, onların kazandığı bu zaferde önemli rol oynamışlardır.

Tahtta çıktığında, kendisine Kâdı Zeyneddîn Abdurrahman b. Abdullah b. el-Mucir isimli Şâfiî kadılarından birini vezir edindiğini bildiğimiz Hasankeyf Eyyubi meliki, halk tarafından çok sevilen, dindar ve iffetli bir kişidir. Aynı zamanda,

⁴¹³ Çetin, *a.g.m.*, baskıda. Şeref Han Bitlisi, el-Melikü'l Kâmil unvanıyla Hasankeyf Eyyubi tahtına çıkan el-Melik'ü'l Halil b. Melikü'l Eşref'in, el-Melikü'l Âdil Halef'in iktidarından önce hâkimiyeti tesis ettiğini belirtmektedir (Şeref Han Bitlisi, s. 178). Ancak biz, el-Melikü'l Adil Halef'ten önce el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in Hasankeyf Eyyubi tahtında olduğunu biliyoruz.

⁴¹⁴ Hasan-ı Rumlu, s. 229; Hasan-ı Rumlu, bu olayı anlatırken Hasankeyf Eyyubi meliki olarak el-Melikü'l Adil Halef'i göstermişse de, biz söz konusu tarihte Hasankeyf Eyyubi tahtında el-Melikü's Salih I. Halil'in bulunduğunu bilmekteyiz. Ayrıca Woods, Hısn-ı Keyfa Eyyubileri'nin böyle bir sefere iştirak ettiğini belirtmiş, ancak Hasankeyf hâkiminin kim olduğunu yazmamıştır (Woods, *a.g.e.*, s. 29-30).

siyasetten anlayan, adil bir kişi olup, şiir ve nesirleri bulunmaktadır. O, yaklaşık yirmi yıl kadar idarede kaldıktan sonra oğlu tarafından öldürölerek tahttan indirilmiştir⁴¹⁵.

⁴¹⁵ Çetin, *a.g.m.*, baskıda.

16. el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed Devri (856-859 / 1452-1455)

Babasını öldürerek “*en-Nasır*” unvanıyla Hasankeyf Eyyubi tahtına çıkan el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed⁴¹⁶'in hâkimiyet süresi çok sınırlı olmuştur. Hasankeyf Eyyubileri, kısa süren el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed devrinde, Akkoyunlu egemenliğini tanımak zorunda kalmıştır. Şöyle ki Uzun Hasan (857-882 / 1453-1478) 857/1453 yılında kardeşi Cihangir'i saf dışı bırakıp Akkoyunlu tahtına çıktığında, Hasankeyf Eyyubi hâkimi el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'e boyun eğdirmiştir⁴¹⁷. Uzun Hasan'ın en büyük emellerinden bir tanesi mevsimlik göç yolları üzerinde yer alan, aynı zamanda önemli bir ticaret merkezi durumunda olan Hasankeyf'i ele geçirmektir⁴¹⁸. Bu hedefine ulaşma noktasında ilk adımı böylece atmıştır.

Ebu Bekr-i Tihrani'nin verdiği bilgilere göre Hasankeyf'teki taht mücadelesinde, Akkoyunlu Uzun Hasan'ın el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'i, Karakoyunlu Cihanşah Mirza (öl. 872/1467)'nin ise el-Melikü'l Âdil Halef'i desteklediğini görüyoruz. Yine Ebu Bekr-i Tihrani, Uzun Hasan'ın 859/1455 yılında, el-Melikü'l Âdil Halef'i tahtan indirerek yerine el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'i geçirdiğini, ancak kısa süre sonra el-Melikü'l Âdil Halef'in iktidarı tekrar ele

⁴¹⁶ es-Sehâvi ve İbn Tagriberdi'den naklen Çetin, *a.g.m.*, baskıda. Abdülğani Efendi, el-Melikü's Salih I. Halil'in el-Melikü'l Âdil Halef tarafından öldürüldüğünü söylese de bu yanlış bir bilgidir (*Mardin Tarihi*, s. 124). Diğer taraftan Halil Edhem Hasankeyf Eyyubileri'nin silsilesini verirken, el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in lakabı olan “*en-Nasır*”ı ayrı bir melik olarak göstermiş (*Düvel-i İslâmiye*, s. 100), katledilen meliğin ardından onun tahta çıktığını belirtmiştir. Bazı araştırmacılar da ondan faydalanarak, aynı yanlışlığa düşmüşlerdir.

⁴¹⁷ Woods, *a.g.e.*, s. 146; Ayrıca Woods, el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'den Memlûk sultanı el-Melikü'z Zahir Seyfeddin Çakmak (842-857 / 1438-1453) ya da el-Melikü'l Eşref İnal (857-865 / 1453-1461)'a gönderilen bir mektubun içeriğinden bahsetmiştir. Bu mektuba göre Hasankeyf Eyyubi meliki Uzun Hasan'ın yağmalarından, bölgedeki siyasal kaostan bahsetmiş, daha sonra huzur ve güvenliği sağlamak için Memlûk Devleti'nin buraya müdahale etmesini istemiştir (Woods, *a.g.e.*, s. 159-160, n. 68).

⁴¹⁸ Woods, *a.g.e.*, s. 145.

geçirdiğini belirtmektedir⁴¹⁹. Dolayısıyla söz konusu tarihten önce el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in amcasının oğlu el-Melikü'l Âdil Halef, Hasankeyf'te iktidarı ele geçirmiştir. Ancak el-Melikü'l Âdil Halef'in Hasankeyf'te tahtı ilk olarak ne zaman ele geçirdiği noktasında kesin bir bilgiye sahip değiliz. Diğer taraftan Halil Edhem'in el-Melikü'l Âdil Halef'in Hasankeyf Eyyubi tahtına, 862/1458 yılında çıktığı⁴²⁰ bilgisi de yanlıştır.

⁴¹⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 148, 151; Hasankeyf'te yer alan Sultan Süleyman Camisi'nde 859/1455 yılına ait bir kitabede el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in adının geçmesi, onun bu tarihte Hasankeyf Eyyubi tahtında olduğunu gösteren önemli bir belgedir (Yurttaş, *a.g.t.*, s. 112).

⁴²⁰ Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, s. 100.

17. el-Melikü'l Âdil Halef Devri (859-866 / 1455-1462)

Amcasının oğlu el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'i saf dışı bırakarak Hasankeyf'te tahtta çıkan el-Melikü'l Âdil Halef⁴²¹, hâkimiyetinin ilk yıllarında bahsedildiği üzere el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed ile iktidar mücadelesine girişmiş, Karakoyunlu Cihanşah Mirza'nın da desteğini almıştır. Ancak diğer taraftan Hasankeyf'teki Eyyubi hâkimiyetini inkitaya uğratacak Akkoyunlu Uzun Hasan'ın da hedefi olmuştur.

Hasankeyf Eyyubi meliki ayrıca içerde Bohtiler'in olumsuz faaliyetlerini engellemek için onların üzerine gitmiştir. Onlarla yapılan savaşlarda gösterdiği kahramanlık melikin, halk arasında "*iki kılıcın babası*" unvanıyla anılmasını sağlamıştır⁴²². Ancak onun gösterdiği bu kahramanlıklar Hasankeyf Eyyubileri'nin Akkoyunlu hâkimiyetine girmesini engelleyememiştir.

Daha önce bahsedildiği üzere Uzun Hasan 857/1453'te kardeşi Cihangir'i başkent Amid'den uzaklaştırıp, tahta kendisi geçmiştir. Bunun üzerine Cihangir buradan Mardin'e geçerek Mardin Kalesi'ni işgal etmiştir⁴²³. İşte bu sırada Karakoyunlu Rüstem-i Tarhan, Mardin'i kuşatması için Hasankeyf Eyyubi hâkimi el-Melikü'l Adil Halef'in komutasında bir ordu hazırlamıştır. Uzun Hasan bu haberi Kadı oğlu Ali'nin elçiliğinde kardeşi Cihangir'e bildirmiş, saldırılara karşı tedarikli ve hazır olmasını salık etmiştir. Bu kuşatma, el-Melikü'l Âdil Halef'in kuvvetlerinin başarısı, Cihangir'in bozgunuyla sonuçlanmış, ayrıca Akkoyunlular'dan önemli kişiler esir alınmıştır⁴²⁴.

⁴²¹ Şeref Han Bitlisi, el-Melikü'l Halef'in Kürtçe "*Çavsor Halef*", Türkçe ifadeyle "*Kırmızı Gözlü Halef*" namıyla meşhur olduğunu kaydetmiştir (Şeref Han Bitlisi, s. 179).

⁴²² Şeref Han Bitlisi, s. 179.

⁴²³ Walther Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Türkçe trc. Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 24-25; İlhan Erdem, Kazım Paydaş, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara 2007, s. 343.

⁴²⁴ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 121.

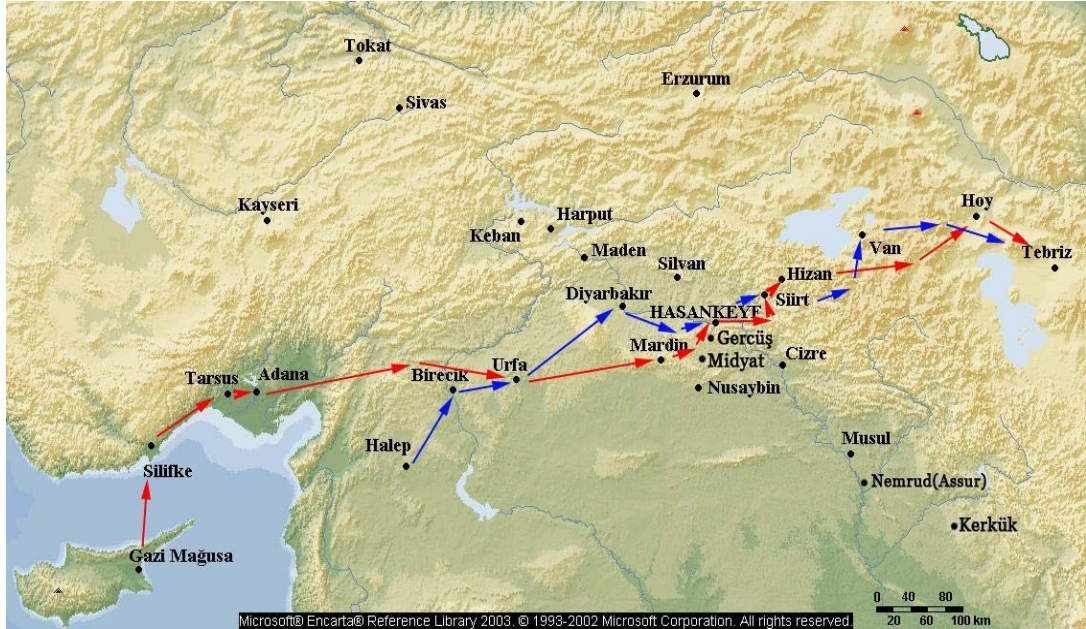
Akkoyunlu ve Karakoyunlu Türkmenleri'nin dışında, XV. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgenin siyasetinde kendisine yer bulan Safevîler'in de Hasankeyf üzerinde hesaplar yaptıkları şüphesizdir. Şeyh Cüneyd Trabzon önünden çekildikten sonra 860/1456 yılında Hasankeyf'e gitmiştir⁴²⁵. Şeyh Cüneyd ile Karakoyunlu Cihanşah Mirza arasındaki düşmanlığı bilen Uzun Hasan, Hasankeyf'teki Şeyh Cüneyd'e bir mektup göndererek dostluk ve saygı gösterisi yapmıştır. Şeyh Cüneyd bu mektubu alınca çok memnun olmuştur. Hatta onunla görüşmüş; Uzun Hasan, Hatice adlı kız kardeşini eş olarak Şeyh Cüneyd'e vermiştir (864/1459-1460)⁴²⁶. Burada Hasankeyf Eyyubileri için ilginç olan noktalardan biri, el-Melikü'l Âdil Halef'in, Karakoyunlu Cihanşah Mirza ile sürekli ittifak kurmasına karşın, niçin onun düşmanı olan Şeyh Cüneyd'i Hasankeyf'te misafir ettiği. Acaba Cihanşah Mirza'nın meliklik üzerinde artan nüfuzunu azaltmak için başka müttelikler bulmayı mı düşünmüştür? Bunun cevabını kaynaklardan açık bir şekilde öğrenemesek de, el-Melikü'l Halef'in bu siyasetiyle, Karakoyunlu Cihanşah Mirza'nın kendisi üzerindeki gücünü kırmak istediği açıktır.

⁴²⁵ Hinz, *a.g.e.*, s. 226.

⁴²⁶ Hasan-ı Rumlu, s. 394-395.

IV- AKKOYUNLU HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (866-887 / 1462-1482)

Daha önce değinildiği üzere, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın en önemli amaçlarından bir tanesi mevsimlik göç yolları üzerinde bulunan Hasankeyf'i alarak, bu güzergâhın güvenliğini ve emniyetini sağlamaktır. Diğer taraftan Uzun Hasan, kendi döneminde önemli bir ticaret merkezi olan Hasankeyf'i ele geçirerek, Tebriz'i Halep ve Bursa'ya bağlayan ticaret yolunun yönetimini de ele geçirmeyi istemektedir⁴²⁷.

Harita 3: XV. yy. seyyahlarından Josaphat Barbaro ve J. van Ghistele'nin Hasankeyf'ten geçen ve Tebriz'e uzanan yolculuklarını gösteren harita.

Ancak Hasankeyf üzerinde emelleri olan tek güç Akkoyunlular değildir. Karakoyunlular'da Hasankeyf'te hâkimiyetlerini tesis etmek için planlar yapmaktadırlar. Akkoyunlu hâkimi Uzun Hasan, Erzincan'ı almak için saldırıya geçeceği esnada, Karakoyunlu hâkimi Cihanşah Mirza'nın Hasankeyf'i aldığı, kaleyi de almakla meşgul olduğu haberini almıştır. Cihanşah Mirza ayrıca, yanında bulunan el-Melikü'l Âdil Halef'e şehre girme izni vermiştir. Bunun üzerine Uzun Hasan

⁴²⁷ Woods, *a.g.e.*, s. 145; Tufan Gündüz, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri*, Ankara 1997, s. 32.

Erzincan'ı alma niyetinden vazgeçip, derhal Hasankeyf'e giderek şehri kuşatma altına almıştır. el-Melikü'l Âdil Halef ise bu esnada şehrin içindeki kaleyi kuşatmaktadır. Uzun Hasan ise kale halkına sürekli yiyecek-içecek ve askerî yardım yaparak dirençlerini canlı tutmaya çalışmıştır. Bu arada kale yöneticisi el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed, Uzun Hasan'ın askerlerinden çekindiği için askerinin tamamını şehre bırakmamakta, kalenin onların eline geçmesinden korkmaktadır⁴²⁸. Uzun Hasan şehri kuşatmaya devam ederken, Karakoyunlu cephesinde bazı gelişmeler yaşanmış, Ebu'l Kasım Babür Mirza b. Baysungur b. Şahrüh Bahadır'ın Karakoyunlular'ı buralardan uzaklaştırmak için Irak'a girdiği öğrenilmiştir. Cihanşah Mirza, Irak'ta ortaya çıkan bu tehlikeyi bertaraf ettikten sonra, Erzincan civarına yönelmiştir. Bunun üzerine Uzun Hasan, kendisinin Hasankeyf üzerindeki planlarını tehdit eden bu gelişme karşısında, Hasankeyf kuşatmasını bir anlaşma ile sonuçlandırma yoluna gitmiştir. Uzun Hasan savaşı barışla neticelendirmek için el-Melikü'l Âdil Halef'e 10 men altın ve 50 men gümüş göndermiş, buradan yaylağa hareket ederek, Batman'a geçmiştir⁴²⁹. Durum el-Melikü'l Âdil Halef'in lehine sonuçlanmış gibi görünmektedir. Ancak Hasankeyf'te sular durulmamış, Karakoyunlu Cihanşah Mirza'nın desteğini alan el-Melikü'l Âdil Halef ile Akkoyunlu Uzun Hasan'ın şehirde valisi konumunda olan el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed arasında yönetimi ele geçirme savaşı tüm hızıyla devam etmiştir. Uzun Hasan ise kendi topraklarındaki asayişli sağlanmış olduğu esnada, Hasankeyf'teki el-Melikü'l Âdil Halef'ten bir yardım talebi almıştır. el-Melikü'l Âdil Halef Uzun Hasan'a, Muhammed-i İnak Halil'in Hasankeyf Köprüsü'nden rüşvet aldığını, bu durumun giderilmesi için kendisine yardım etmesini istemiştir⁴³⁰. Uzun Hasan, durumu araştırdıktan sonra suçlu bulunduğu Muhammed-i İnak Halil'i hapsedmiştir. Daha sonra şehir halkına: “*Eğer Karakoyunlu'dan biri gelirse, ben onun yönetimine razı olmam*” diye haber gönderince şehir halkı, Karakoyunlular tarafından

⁴²⁸ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 147.

⁴²⁹ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 147-148.

⁴³⁰ el-Melikü'l Âdil Halef'in Uzun Hasan'dan yardım isterken daha önce aralarında yapılan anlaşmaya güvenerek bu talebi yaptığı yada, bu talebin ondan değil de asayişsizlikten bunalan şehir halkından geldiği düşünülebilir. Çünkü el-Melikü'l Âdil Halef, Uzun Hasan'ın bu şehri ele geçirmek istediğini ve kendisinin yönetimine karşı olduğunu bilmektedir.

desteklenen el-Melikü'l Âdil Halef'i tahttan indirip yerine el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'i çıkarmışlardır⁴³¹.

el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in Hasankeyf idaresindeki günleri kısa sürmüş, el-Melikü'l Adil Halef şehri tekrar ele geçirmiştir (859/1455). Uzun Hasan, el-Melikü'l Âdil Halef'in şehri tekrar ele geçirdiğini öğrenince oğlu Halil komutasında bir orduyu donatarak Hasankeyf'e saldırması için yola çıkarmıştır. Uzun Hasan ise daha sonra kuşatmaya katılmayı planlamaktadır. Akkoyunlu ordusu Amid'e uğradığı esnada, el-Melikü'l Âdil Halef durumun ciddiyetini anlamıştır. Bu gelişmeler üzerine el-Melikü'l Adil Halef'in tepkisini Ebu Bekr-i Tihranî şu şekilde aktarmıştır: “*el-Melikü'l Âdil Halef, bu durumu öğrenince, lâyük hediyeler gönderdi. Hizmetleri yerine getirdi. Her yıl vermeyi kabul ettiği vergiyi artırdı. Bu taahhütünden dolayı ordu Hasankeyf'ten Siirt'e yöneldi*”⁴³². Böylece el-Melikü'l Adil Halef Hasankeyf Eyyubi meliki olarak kalmaya devam etmiş, Akkoyunlular'a karşı şehri korumayı bilmiştir.

Böylelikle Hasankeyf hâkimi olarak başta kalmayı başaran el-Melikü'l Âdil Halef, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a itaatini bildirmiştir. Bu durum tâ ki 866/1462 yılına kadar, yani el-Melikü'l Âdil Halef'in Uzun Hasan'a tabi olan Siirt'i ele geçirdiği zamana kadar devam etmiştir. Erzincan'da bulunduğu sırada bunun haberini alan Uzun Hasan, el-Melikü'l Âdil Halef'e şehrin asıl sahibinin kendileri olduğunu ve dolayısıyla şehri teslim etmeleri gerektiğini bildiren bir uyarı mektubu göndermiştir. Bu uyarıyı el-Melikü'l Âdil Halef pek dikkate almamıştır. Bunun üzerine Uzun Hasan yedi yıl öncesinde olduğu gibi, ancak bu sefer dönüşü olmayacak bir kuşatma için oğlu Halil komutasında bir ordu hazırlayarak Hasankeyf'e göndermiştir. Halil burayı uzun süre kuşatmışsa da alamamış, fetih gerçekleşmeyince, oğlunu geri çağıran Uzun Hasan bizzat kendisi harekete

⁴³¹ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 148; ayrıca bkz. Woods, *a.g.e.*, s. 146-147; Erdem, *a.g.e.*, s. 82.

⁴³² Ebu Bekr-i Tihrani, s. 151; ayrıca bkz. Woods, *a.g.e.*, s. 147; Erdem, *a.g.e.*, s. 82.

geçmiştir⁴³³. İşte tam bu esnada, kuşatmanın seyrini ve dolayısıyla Hasankeyf'in de kaderini değiştiren bir olay gerçekleşmiştir. Hasankeyf hâkimi el-Melikü'l Âdil Halef, hamamda olduğu bir esnada amca çocukları Zeynel Abidin ile Melik Eyyub tarafından bir suikaste uğramış, öldürülmüştür⁴³⁴.

Hasankeyf'te bu gelişme yaşanırken, Uzun Hasan harekete geçerek, Hasankeyf'e ulaşmıştır. Uzun Hasan, vakit kaybetmeden kuşatmayı başlatmış, el-Melikü'l Âdil Halef'in öldürülmesiyle direnci kırılan şehri kolayca ele geçirmiştir. Uzun Hasan ilk iş olarak el-Melikü'l Âdil Halef'in katilleri Zeynel Abidin ve Melik Eyyub'u idam etmiş⁴³⁵, daha sonra Hasankeyf'in yönetimini, "payende-i sultanî" unvanıyla oğlu Halil'e vermiştir⁴³⁶. Böylece Hasankeyf'te 230 yıldır devam eden Eyyubi hâkimiyetinin yerini, Akkoyunlu egemenliği almıştır.

⁴³³ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 237.

⁴³⁴ Ebu Bekr Tihrani, bu olayı Seyyidu'l Meczubin Baba Abdurrahman'a ait bir anekdotla aktarır. Bu anekdotta Baba Abdurrahman kılıcını çekip Hasankeyf tarafını göstererek "Seni öyle öldürürüm ki hiç haberin olmaz", diye seslenir. Daha sonra el-Melikü'l Âdil Halef'in ölüm haberi duyulduğunda ölümün Baba Abdurrahman'ın bu sözü söylediği anda gerçekleştiği öğrenilir (Ebu Bekr-i Tihrani, s. 237); İbn İyas (öl. 1524) ise el-Melikü'l Âdil Halef'in oğlu tarafından öldürüldüğünü, el-Melikü'l Âdil Halef'in ölümü ile amcaoğullarının, El-Melikü'l Âdil Halef'in oğluna karşı çıktıkları, neticesinde onu öldürerek Hasankeyf'i ele geçirdiklerini yazmıştır. Ayrıca onların aralarında büyük bir ihtilafın çıktığından bahseden İbn İyas, Uzun Hasan'ın bu durumdan faydalanarak burayı onların elinden aldığı zikreder (İbn İyas'tan naklen Tülay Koyuncuoğlu, "*İbn İyas'ın "Bedâi'ez-Zuhûr fî Vekâi'ed-Duhûr" Adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular ile İlgili Kayıtlar*", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004, s. 40); Şeref Han Bitlisi ise bu olayı Uzun Hasan'ın bir tertibi ve kışkırtması olarak yorumlamaktadır. Ayrıca suikasti gerçekleştirenlerin isimlerini vermemekle beraber, İbn İyas gibi o da katilin el-Melikü'l Âdil Halef'in oğullarından biri olduğunu bildiriyor. Suikasti yapanın kendisine hükümdarlık sözü verilerek kandırıldığını iddia eden Şeref Han, bu makamın kendisine verilmediğini, böylece rezil olduğunu belirtiyor (Şeref Han Bitlisi, s. 179-180).

⁴³⁵ Zeynelabidin'le Melik Eyyub'un idam edilişi, *Ahsenu't Tevarih*'te 868/1463-64 yılı olayları anlatılırken veriliyor (Hasan-ı Rumlu, s. 414-415).

⁴³⁶ Ebu Bekr-i Tihrani, s. 222; ayrıca bkz. Hinz, *a.g.e.*, s. 118-119; Erdem, *a.g.e.*, s. 86; John E. Woods, kuşatmanın Muharrem 866/Kasım 1461'de başladığını ve yedi ay kadar devam edip, Ramazan 866/Haziran 1462'de neticelendiğini bildirmekte; kale düştükten sonra sağ kalan Eyyubi

Hasankeyf'teki Akkoyunlu dönemi ile ilgili geniş bir bilgiye ne yazık ki sahip değiliz. Ancak Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın, Osmanlı Devleti ile yaptığı Otlukbeli Savaşı (877/1473)'nda vefat eden oğlu Zeynel Bey için yaptırmış olduğu Zeynel Bey Türbesi halen o dönemin bir hatırası olarak Hasankeyf'te varlığını korumaktadır⁴³⁷. Aynı zamanda Uzun Hasan'ın mühürdarı Şeyh Ali Bey'in, aynı zamanda Hasankeyf'te idarecilik yaptığını biliyoruz⁴³⁸. Akkoyunlular'ın ayrıca, Hasankeyf'te para bastırdıklarına da şahit oluyoruz.

Sikke 10: Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup (883-1478 / 896-1490) adına Hasankeyf'te basılan bir sikke⁴³⁹.

Akkoyunlu Devleti'nin Hasankeyf'teki hâkimiyetleri uzun süreli olmamıştır. Uzun Hasan'ın 882/1478'de ölmesiyle Sultan Halil, Akkoyunlu tahtına çıkmıştır. Ancak kendisine muhalif olan odaklar bulunmaktadır. Onların faaliyetleri neticesinde devlet içerisinde karışıklıklar nüksetmiş, babasının yerine tahta çıkan Sultan Halil, kardeşleri ile saltanat mücadelesine girişmiştir. Nihayetinde Sultan Halil, 883/1478

beylerinden çoğunun katledildiğini yazmaktadır. Ayrıca Eyyubiler'in son kalesi olarak sayılabilecek Hasankeyf'in elden çıkmasının İbn Tagriberdî üzerinde derin iz bıraktığını, İbn Tagriberdî'nin Akkoyunlular'ın Diyar-ı Bekr bölgesinde gerçek bir güç olarak ortaya çıkmasını bu olaya bağladığını zikretmiştir (Woods, *a.g.e.*, s. 170).

⁴³⁷ Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 1996/sayı:3, Erzurum 1997, s. 121-122. Bu konuda daha detaylı bilgi kentin fizikî yapısını inceleyeceğimiz bölümde verilecektir.

⁴³⁸ Hinz, *a.g.e.*, s. 88.

⁴³⁹ <http://users.rcn.com/j-roberts/184.htm>

yılında kardeşi Yakup'la yaptığı savaşta ölmüřtür⁴⁴⁰. Uzun Hasan'ın ölümünden sonra Akkoyunlu Devleti'nin kendi içinde yaşadığı karışıklıklar, Eyyubiler'in Hasankeyf'i yirmi yıllık inkıta döneminin ardından tekrar ele geçirmelerine zemin hazırlamıştır. Neticede ileride belirtileceği üzere, 887/1482 yılında Hasankeyf'te Eyyubi hâkimiyeti tekrardan başlamıştır. Şimdi Hasankeyf'te Eyyubiler'in ikinci hâkimiyet dönemini anlatarak, çalışmamıza devam edelim.

⁴⁴⁰ Erdem, *a.g.e.*, s. 127-128.

V-EYYUBİ HÂKİMİYETİ ALTINDA HASANKEYF (II. DÖNEM)

1. el-Melikü'l II. Halil Devri (887-917 / 1482-1511)

el-Melikü'l II. Halil, Akkoyunlular'ın bölgeyi istilası sırasında Hama'ya gizlenmişti. Uzun Hasan'ın ölümüyle baş gösteren karışıklıklardan faydalanan el-Melikü'l II. Halil, Şirvanlı Mir Şah Muhammed⁴⁴¹'in yardım ve desteğiyle harekete geçmiş, öncelikle Akkoyunlular'ın elinde yer alan Siirt'i kılıç zoruyla ele geçirmiştir. Daha sonra Hasankeyf'in üzerine yürüyerek burayı savaş yapmadan, barış yoluyla Akkoyunlular'ın elinden almıştır⁴⁴².

Hasankeyf'i ele geçirerek, burada Eyyubi hâkimiyetini tekrardan tesis eden el-Melikü'l II. Halil'in bölgede itibarı oldukça artmıştır. Daha sonraki bahislerimizde açıklayacağımız üzere, yeni melikin Hasankeyf'teki iktidarı iki dönem hainde yaşanmıştır. el-Melikü'l II. Halil'in birinci hâkimiyet yıllarına denk gelen en önemli olay ileride Safevî Devleti'ni kuracak Şah İsmail'in Hasankeyf'i ziyaretidir. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup (883-895/1478-1490)'un baskılarından bunalan Safevi hâkimi Şah İsmail, Diyar-ı Bekr üzerinden Hac'ca gitmek için yola çıkmış, güzergahında olan Hasankeyf'e de uğramıştır. Bu ziyarette Hasankeyf Eyyubi hâkimi el-Melikü'l II. Halil, Şah İsmail (907-930/1501-1524)'in ablası ile evlenerek, Safevîler ile sıhriyet tesis etmiştir. Bu olay şarkıcılar ve dansçıların katıldığı büyük şenliklerle kutlanmıştır⁴⁴³. Hasankeyf Eyyubi meliki, bölgede nüfuzunu artıran Safevîler'le tesis ettiği sıhriyet sayesinde, onlara karşı topraklarını güvende hissetmeyi amaçlamıştır. Ancak onun planları arzu ettiği şekilde yürümeyecektir.

⁴⁴¹ Şeref Han'ın verdiği bilgiye göre onun ailesi uzun süre Eyyubi vezirliği yapmıştır (Şeref Han Bitlisi, s. 180).

⁴⁴² Şeref Han Bitlisi, s. 180.

⁴⁴³ Şeref Han Bitlisi, s. 180-181.

Şah İsmail, 907/1501 yılında Akkoyunlu Devleti'nin elinden Tebriz'i aldıktan sonra buraya yerleşmiş, devletini tesis etmişti. Bir süre sonra el-Melikü'l II. Halil onu kutlamak ve itaatini bildirmek için gittiği Tebriz'de tutuklanmıştır. Şah İsmail, ablası olan el-Melikü'l II. Halil'in karısı ile çocuklarını da buraya getirtmiştir. el-Melikü'l II. Halil burada üç yıl kadar tutuklu kalmıştır⁴⁴⁴. Hasankeyf Eyyubi melikinın Safevîler'le kurduğu sıhriyet, görüldüğü üzere işe yaramamış, el-Melikü'l II. Halil, Şah İsmail'in Hasankeyf üzerindeki emellerinin ve ihtirasının kurbanı olmuştur.

⁴⁴⁴ Şeref Han Bitlisi, s. 180-182;

2- el-Melikü's II. Süleyman Devri (917-920 / 1511-1514)

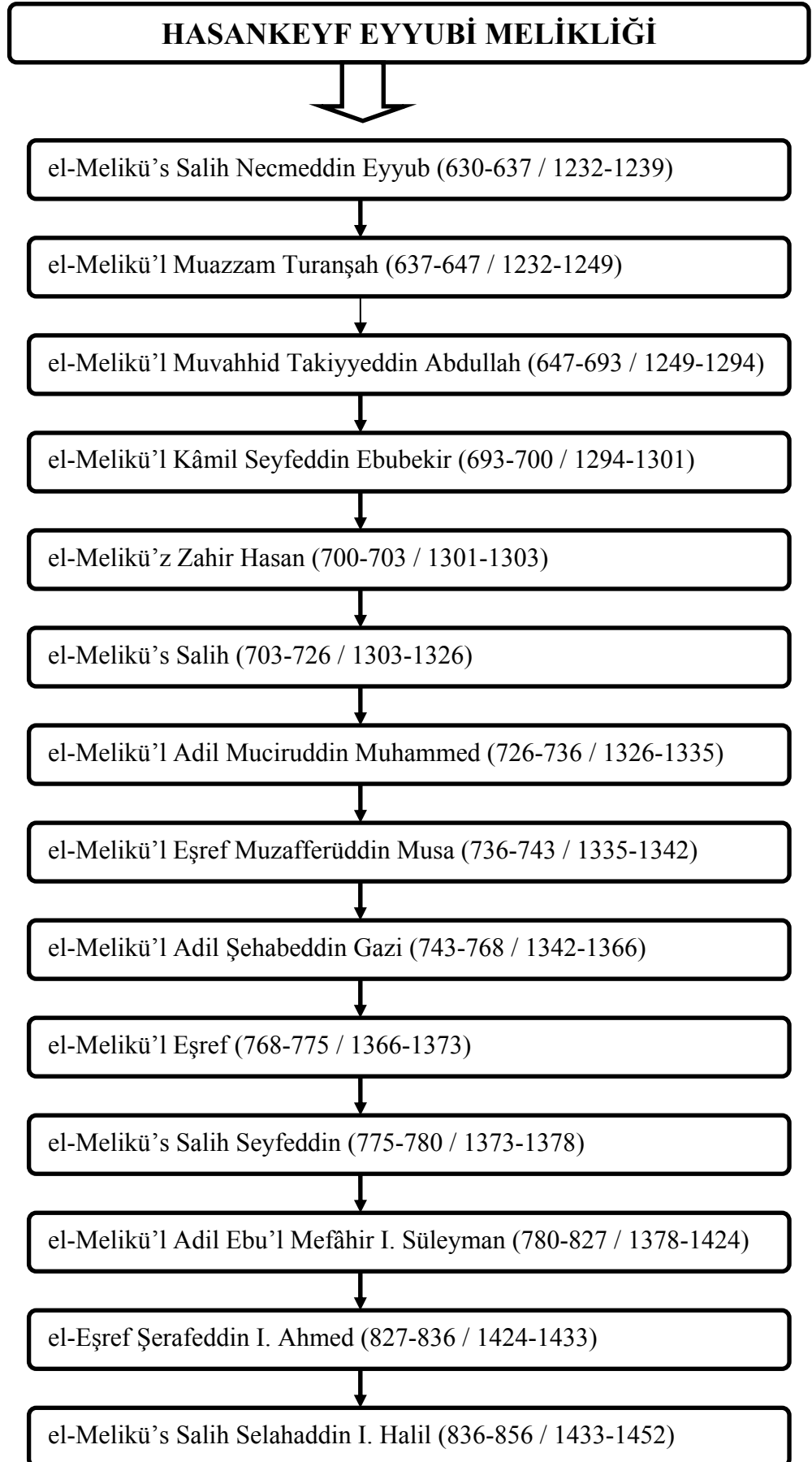
Şeref Han Bitlisi'nin aktardığı bilgiye göre, babasının Tebriz'de tutuklanması üzerine Hasankeyf çevresindeki Şirvan ve Zirkan aşiretleri el-Melikü's II. Süleyman'ı kendilerine hükümdar tayin etmişlerdir. Safevîler'in sıkı kontrolü altında geçen üç yıllık hâkimiyet döneminden sonra, babası Tebriz'de kaldığı hapis haneden firar edince, hükümdarlıktan çekilip babasına itaat etmiştir⁴⁴⁵. Hoca Sadettin ise el-Melikü'l II. Halil'in Safevî Devleti'ne esir düşmesi hakkında daha farklı bir anekdot aktarmaktadır. Onun verdiği bilgiye göre Şah İsmail, kız kardeşi Hasankeyf Eyyubi hâkimi ile evli olmasına rağmen, Hasankeyf'i muhasara etmiştir. Bu muhasara beş yıl kadar devam etmiş, ancak el-Melikü'l II. Halil'in gayretli savunması sayesinde Şah İsmail kaleyi ele geçirememiştir. Bunun üzerine el-Melikü'l II. Halil'i bir hileyle yakalatarak hapsedirmiş, Hasankeyf ve civarını da Ustacalu oğlu Mehmet Bey'e bırakmıştır⁴⁴⁶. Aslında daha sonra detaylandıracağımız üzere, Şah İsmail'in Çaldıran Savaşı'ndan sonra, Amid'in zaptı için görevlendirdiği Karahan' a, Hasankeyf'ten bir miktar Safevî kuvvetinin yardım için iştirak etmeleri⁴⁴⁷, burada Safevî askerlerinin bulunduğunu teyit etmektedir. Muhtemelen Safevî askerleri, iç kalenin hâkimiyetini ellerinde bulundurmaktadırlar. Dolayısıyla Hasankeyf'te, el-Melikü'l II. Halil'in esaret yıllarında, yani Çaldıran Savaşı'na kadar olan süreçte Safevî nüfuzu söz konusudur.

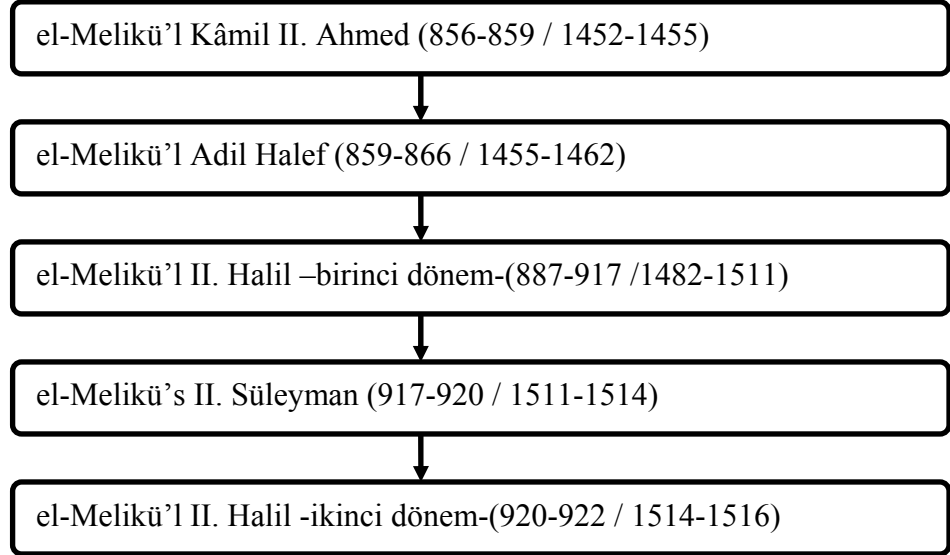
Şimdi el-Melikü'l II. Halil'in Hasankeyf'te ikinci kez iktidara çıkışı ve beraberinde Hasankeyf'in Osmanlı hâkimiyetine giriş sürecini anlatalım.

⁴⁴⁵ Şerefahan Bitlisi, s. 182;

⁴⁴⁶ Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, IV, Ankara 1992, s. 247-248.

⁴⁴⁷ Ebü'l Fazl, *Zeyl-i Heşt-i Bihîşt*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Kısmı, no. 2447, vrk. 75b; ayrıca krş. Hoca Sadettin, IV, s. 252; Baron Joseph Von Hammer Purgstall, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Çevik Kılıç, Erol Kılıç, IV, İstanbul 1984, s. 1085; Göyünç, *a.g.e.*, s. 17.

VI- HASANKEYF'İN OSMANLI HÂKİMİYETİNE GEÇİŞİ

Safeviler, Osmanlı Devleti'ne karşı yaptıkları Çaldıran Savaşı'nda (920/1514) büyük bir bozguna uğrayınca Diyar-ı Bekr bölgesindeki nüfuzları da zayıflamıştır. Bu yenilginin ardından, daha önce belirtildiği üzere, Safevi Devleti'nde meydana gelen karışıklıktan faydalanarak hapsedildiği yerden firar etmeyi başaran el-Melikü'l II. Halil, Başbüyük Bey'le birlikte hızla Diyar-ı Bekr bölgesine doğru yola koyulmuştur. Van civarında kendisini yakalamak isteyen Mahmudiyan aşiretinden kurtulmayı başaran el-Melikü'l II. Halil, Bitlis vadisini takip ederek Hasankeyf'e ulaşmıştır. Hatta bu tehlikeli seyahat esnasında yaşanan çatışmalarda, yanında yer alan Başbüyük Bey vefat etmiştir. Hasankeyf'e ulaştığında başta hükümdarlık tahtında oturan oğlu el-Melikü's II. Süleyman ve diğer çocukları olmak üzere herkes ona itaatini bildirmiştir. el-Melikü'l II. Halil'in iktidarının ikinci dönemindeki ilk icraatı Safeviler'in elinden Siirt'i almak olmuştur⁴⁴⁸.

Ancak el-Melikü'l II. Halil'in hâkimiyetini tam olarak tesis etmesi için şehirde bazı engeller söz konusudur. Bunlardan en önemlisi Safevîler'in şehri ilk istilası sırasında kaleye muhafız sıfatıyla yerleştirdiği Beşnevî Kürtleri'nin tutumudur. Alevi akidelerini de benimsemiş eğiliminde olan Beşnevi Kürtleri kaleyi el-Melikü'l II. Halil'e teslim etme taraftarı değillerdir. Hatta el-Melikü'l II. Halil'in şehre geldiğini duyduklarında Bohtan Vilayetine bağlı Tor taraflarına haber göndererek kale savunmasında kendileri için gerekli olacak yiyecek ve diğer gerekli malzemelerin teminine çalışmışlardır. el-Melikü'l II. Halil onlardan daha hızlı davranarak, onlara karşı saldırı düzenlemiştir. Beşnevi Kürtleri, fazla bir direnç göstermeden el-Melikü'l II. Halil'e itaatlerini bildirmek zorunda kalmışlardır. Beşnevi Hüseyin Bey'le barış yapan Hasankeyf Eyyubi meliki, ona itaatinin bir hediyesi olarak Bali Köyü'nün mülkiyetini vermiştir⁴⁴⁹. Böylece Hasankeyf'te

⁴⁴⁸ Şeref Han Bitlisi, s. 182.

⁴⁴⁹ Şeref Han Bitlisi, s. 182-183; Yine aynı eserde Beşnevî Kürtleri'nin Safevî Devleti ile işbirliği yapmasının nedeni olarak, dönemin Cezire-i İbn Ömer hâkimi Emir Şeref bin Emir Bedir'in aralarındaki eski bir düşmanlığa binaen, kendisine karşı Beşnevî aşiretinin muhalif bir tavır takındığı

nizamı sağlama noktasında ilk adımı atmıştır. Ancak Safevîler halen bölgede, dolayısıyla Hasankeyf Eyyubileri üzerinde baskısını hissettirmektedir.

el-Melikü'l II. Halil, Safevîler'in bölgedeki emelleri ve kendisine karşı sergiledikleri olumsuz tutum sebebiyle Osmanlı Devleti'ne yaklaşmak zorunda kalmıştır. el-Melikü'l II. Halil'in bu siyasetinde, Diyar-ı Bekr bölgesinin Osmanlı Devleti'ne ilhakını yaptığı propagandalarla kolaylaştıran *Heşt-i Bihişt* adlı eserin de yazarı olan XVI. yy. Osmanlı müelliflerinden İdrisi Bitlisî'nin önemli rolü olmuştur. Onun gayretleriyle Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l II. Halil, Bitlis hâkimi Emir Şerefeddin, Hizan hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Ali Bey, Nemran hâkimi Abdal Bey gibi önemli beyler, bölgedeki Kürt emirlerden yirmi beş kişiyle beraber Osmanlı Devleti'nin hizmetine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin liderliğinde kurulan bu ittifak grubu, vakit kaybetmeden bölgeyi Safevîler'den arındırmak için harekete geçmiştir⁴⁵⁰.

Diyar-ı Bekr'de böyle bir ittifakın kurulmasına Şah İsmail kayıtsız kalmamış, Çaldıran Savaşı'nda ölen Ustacalu oğlu Mehmed Han'ın kardeşi Karahan'ı, Urfa hâkimi olan Durmuş Bey'le beraber Amid'in zaptı için görevlendirmiştir. Bu arada Şah İsmail bölgede yer alan Safevî askerlerine bir çağrı yaparak, Karahan'ın etrafında birleşmelerini emretmiştir. Bu çağrıya Hasankeyf'te yer alan bir miktar Safevî kuvveti de iştirak etmiştir⁴⁵¹. Daha önce bahsedildiği üzere, bu durum, Hasankeyf'teki Safevî varlığını göstermektedir. Nihayetinde Karahan beş bin kişilik

bahanesiyle El-Melikü'l II. Halil'e Mir Muhammed Beşnevî'yi öldürmesini istemesi; akabinde el-Melikü'l II. Halil'in bu isteğe riayet ederek Mir Muhammed Beşnevî'yi, ayrıca çocuk ve adamlarından müteşekkil on beş kişiyi öldürmesi olarak gösterilmektedir (Şeref Han Bitlisi, s. 183-184).

⁴⁵⁰ Ebü'l Fazl Mehmed Efendi, vrk. 67b; ayrıca krş. Hoca Sadettin, IV, s. 248; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1988, s. 275; Göyünç, *a.g.e.*, s. 16-17; Nazmi Sevgen, "Kürtler II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, VI, İstanbul, Mart 1968, s. 58-59.

⁴⁵¹ Ebü'l Fazl, vrk. 75b; ayrıca krş. Hoca Sadettin, IV, s. 252; Hammer, IV, s. 1085; Göyünç, *a.g.e.*, s. 17.

bir kuvvetle Amid'i kuşatmış, bunun üzerine Amid halkı İdrisi Bitlisî aracılığıyla Yavuz Sultan Selim (918-926/1512-1520)'den yardım talebinde bulunmuşlardır. Onlara yardım amacıyla Amasya'da bulunan, aslen Amid'li olan Yiğit Ahmet gönderilmiştir. Yiğit Ahmet kuşatma hattını yararak şehre girmişse de Safevîler'in kuşatması devam etmiş, bir yıl kadar sürmüştür. Bu sefer Amid'de mahsur kalanların kurtarılması için İdrisi Bitlisî'nin tavsiyesiyle Bayburt'ta bulunan Bıyıklı Mehmed Paşa gönderilmiştir. Nihayetinde bölgedeki birçok Kürt emirinin de desteğiyle⁴⁵² şehir Osmanlı Devleti'nin eline geçmiştir (921/1515)⁴⁵³.

Amid kuşatmasını kaldırarak, geri çekilmek zorunda kalan Safevî komutanı Karahan, Mardin çevresine gelmiş, ancak kaleye kapanmayı uygun bulmayarak Sincar istikametine yönelmiştir⁴⁵⁴. Bu arada Amid'den ayrılıp Karahan'ın peşine düşen Osmanlı ordusu, Safevîler'in elinde bulunan Mardin'i ele geçirmek için harekete geçmiştir. Şehrin nasıl alınacağı yönünde yapılan mütealaların ardından, en uygun yöntemin Mardin halkı ile iyi ilişkiler içinde olan Hasankeyf Eyyubi hâkimi el-Melikü'l II. Halil'in şehir halkıyla görüştürülerek sulh yoluyla buranın alınmasının olduğu kararlaştırılmıştır. el-Melikü'l II. Halil, yanına aldığı beş yüz kişilik kuvvetle hisarın eteğine kadar gelmiş, burada İdrisi Bitlisî'nin yazılı mesajını karşı tarafa ulaştırmıştır. Bu mesajda şehrin teslim edilmesi halinde kimsenin malına ve canına zarar verilmeyeceği özellikle vurgulanmıştır. Bunun üzerine şehrin kapıları

⁴⁵² İdrisi Bitlisî, kuşatmaya katılacak olan bölgedeki Kürt emirlerinin birleşmesi için en uygun nokta olarak Hasankeyf'i görmüş, burada toplanılmasını istemiştir (İdrisi Bitlisî'den naklen Hammer, IV, s. 1085). Bu durum Hasankeyf'in bölge açısından kilit bir nokta olduğunu göstermektedir.

⁴⁵³ Celalzade Mustafa, *Selimname*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s. 399-400; Ebü'l Fazl, vrk. 75b; ayrıca krş. Hoca Sadettin, IV, s. 256-258; Hammer, IV, s. 1086; Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 274; Göyünç, *a.g.e.*, s. 17-18.

⁴⁵⁴ Ebü'l Fazl, vrk. 79b; ayrıca krş. Hoca Sadeddin, IV, s. 258; Göyünç, *a.g.e.*, s. 18.

Osmanlı Devleti'ne açılmış⁴⁵⁵, Safevî kuvvetleri iç kaleye çekilmek zorunda kalmışlardır (921/1515)⁴⁵⁶.

Safevî kuvvetlerinin komutanı Karahan, Mardin şehrinin Osmanlı Devleti'nin eline geçtiğini öğrenince Sincar'dan derhal geri dönmüştür⁴⁵⁷. Yavuz Sultan Selim, Karahan'ın Mardin'e tekrar döndüğü haberini alınca, bölgeye yardım amacıyla Karaman Beylerbeyi Hüsrev Paşa'yı ve yeni kuvvetler göndermiştir⁴⁵⁸. Şah İsmail'de buna karşı hamle olarak Karahan'ın ordusunu takviye etmiştir. Karahan, Hasankeyf-Mardin arasında yer alan Kerh bölgesine konuşlanarak, olumsuz bir gelişme halinde halen nüfuzlarının devam ettiği Hasankeyf ve Mardin Kalelerine sığınmayı düşünmüştür⁴⁵⁹. Çerkez Hüseyin Bey'in komutasındaki Osmanlı Devleti öncü kuvvetleri, Karahan'a mağlup olmuşlarsa da (922/1516), Bıyıklı Mehmed Paşa kumandasında takviye edilmiş Osmanlı ordusu tekrar Karahan'ın üzerine saldırmıştır. Karahan'ın bir tüfekten çıkan mermiyle vurularak ölmesi Safevî kuvvetlerinin dağılmasını, Osmanlı Devleti'nin de nihai bir zafer kazanmasını sağlamıştır (922/1516). Hasankeyf Eyyubileri Osmanlı ordusunun sol kanatında savaşa iştirak ettikleri gibi, savaşın Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlanmasında büyük pay sahibi olmuşlardır⁴⁶⁰. Bu savaşın kazanılmasından sonra Bıyıklı Mehmed Paşa'nın Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği raporda el-Melikü'l II. Halil'in Hasankeyf Kalesi'ni almak için takviye kuvvetlerle beraber buraya gönderildiği belirtilmiştir⁴⁶¹. İdrisi Bitlisi ise bu konuyu Yavuz Sultan Selim'e iletirken, el-Melikü'l II. Halil'in

⁴⁵⁵ Celalzade Mustafa, Mardin'in ele geçirilmesi hadisesinde el-Melikü'l II. Halil ve İdrisi Bitlisi öncülüğünde yapılan barış girişimlerinden bahsetmeyip; çok sert bir muhasaranın ardından buranın ele geçirildiğini belirtmiştir (Celalzade Mustafa, s. 400).

⁴⁵⁶ Hoca Sadeddin, IV, s. 259-260; Hammer, IV, s. 1090.

⁴⁵⁷ Ebü'l Fazl, vrk. 80a; ayrıca krş. Hoca Sadeddin, IV, s. 261; Göyünç, *a.g.e.*, s. 20.

⁴⁵⁸ Celalzade Mustafa, s. 401; Hoca Sadeddin, IV, s. 261; Hammer, IV, s. 1093; Göyünç, *a.g.e.*, s. 21.

⁴⁵⁹ Ebü'l Fazl, vrk. 81a vd.; ayrıca krş. Hoca Sadeddin, IV, s. 262-263; Hammer, IV, s. 1093-1094; Göyünç, *a.g.e.*, s. 22.

⁴⁶⁰ Ebü'l Fazl, vrk. 82b-83a; ayrıca krş. Hoca Sadeddin, IV, s. 264-267; Hammer, IV, s. 1094; Göyünç, *a.g.e.*, s. 24, 28.

⁴⁶¹ Feridun Bey'(Münşeatü's Salatin, I, İstanbul 1274-1275, s. 418-419)den naklen Göyünç, *a.g.e.*, s. 30.

yanında Bitlis Emiri Şeref Bey, Hizân hâkimi Emir Davud, Sason hâkimi Emir Mehmed Bey, Mehmed Bey Zerakî ve emrindeki kuvvetlerin bulunduğunu yazmaktadır. Ayrıca bu ordunun Diyar-ı Bekr'in derbendi olarak tanımladığı Hasankeyf surlarını on beş gün zarfında zaptettiğini ancak Safevî kuvvetlerinin iç kaleye çekilerek burada direnişlerini devam ettirmekte olduklarını belirtmiştir⁴⁶². Bu arada Osmanlı ordusu Mardin Kalesi'ni muhasara ederek ele geçirmiştir. Mardin Kalesi'nin düşmesinden sonra Hasankeyf'te kaleyi savunan Safevîler'in direnci kırılmış, el-Melikü'l II. Halil'in gayretli tutumu, İdrisi Bitlisi'nin arabuluculuğu ile kale sulh yoluyla alınmış, içerde bulunan Safevî kuvvetlerinin Azerbaycan'a gitmelerine izin verilmiştir. Ardından buranın idaresi tekrar el-Melikü'l II. Halil'e verilmiştir⁴⁶³. Artık Hasankeyf'te 630/1232 yılında tesis edilen, 866/1462 yılında Akkoyunlular'ın yirmi yıl süreyle inkitaya uğrattığı, toplam 264 yıl süren Eyyubi hâkimiyeti sona ermiştir.

922/1516 yılında Yavuz Sultan Selim adına Hasankeyf'te basılan sikke, burada söz konusu tarihte artık Osmanlı hâkimiyetinin başladığını göstermektedir⁴⁶⁴. Yine Hasankeyf'te bulunan Küçük Mescid'de yer alan 923/1517 tarihli Osmanlıca kitabe⁴⁶⁵, bu yapı inşa edildiğinde burada Osmanlı hâkimiyetinin var olduğuna işaret etmektedir.

Sikke 11: Hasankeyf'te Yavuz Sultan Selim adına bastırılmış 922/1516 tarihli Osmanlı sikkesi.

⁴⁶² İdrisi Bitlisi'den naklen Göyünç, *a.g.e.*, s. 31.

⁴⁶³ Ebü'l Fazl, vrk. 84b; ayrıca krş. Hoca Sadeddin, IV, s. 268-269; Göyünç, *a.g.e.*, s. 34.

⁴⁶⁴ İbrahim Artuk, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hasankeyf'nin İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılıya Armağan*, Ankara 1988, s. 416.

⁴⁶⁵ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 147. Bu yapı ve üzerindeki kitabe hakkında daha detaylı bilgiyi şehrin fizikî yapısını işleyeceğimiz bölümde vereceğiz.

Osmanlı Devleti, Hasankeyf'i aldıktan sonra buranın yönetimini bir süre daha Eyyubi hanedanlığı mensuplarına vermiştir. el-Melikü'l II. Halil ölünce yerine oğlu el-Melikü'l Hüseyin geçmiştir. el-Melikü'l Hüseyin tahta geçer geçmez kardeşleri el-Melikül Ali ve el-Melikü'l Muhammed'i tutuklatmıştır. Bunun üzerine Erzen'de bulunan diğer kardeşi el-Melikü's II. Süleyman Diyar-ı Bekr beylerbeyi Hüsrev Paşa'ya sığınmış, idareyi ele geçirmek için ondan yardım istemiştir. Hüsrev Paşa, el-Melikü'l Hüseyin ile tutukladığı kardeşlerini Amid'e getirtmiş, burada yapılan muhakemenin neticesinde el-Melikü'l Hüseyin'in öldürülmesine ve yerine el-Melikü-s II. Süleyman'ın geçirilmesine karar verilmiştir⁴⁶⁶.

Daha önce babası el-Melikü'l II. Halil'in Tebriz'de kaldığı üç yıllık tutukluluk döneminde hükümdarlık yapan el-Melikü's II. Süleyman, bu sefer Kanuni Sultan Süleyman (926-974/1520-1566)'ın emirnamesiyle yeniden Hasankeyf'in yöneticisi olmuştur. Diğer iki kardeşi ona karşı çıkmışlar ve aralarında çatışmalar olmuştur. Kardeşi el-Melikü'l Ali fazla direnmeden, Bitlis hükümdarı Şeref Han'a kaçmıştır. Çevredeki aşiretler de el-Melikü'l Hüseyin'in ölümünden sorumlu tuttukları için el-Melikü's II. Süleyman'a karşı isyan etmişlerdir. Duruma hâkim olamayacağını anlayan el-Melikü's II. Süleyman, hükümdarlıktan feragat ederek şehrin anahtarını Hüsrev Paşa'ya devretmiştir (931/1524). Kanuni Sultan Süleyman, kendisine mükafat olarak Ruha (Urfa)'nın yönetimiyle beraber yedi yüz bin akçe vermiştir⁴⁶⁷. Böylece Hasankeyf'teki Eyyubi hanedanlığı da buradan ayrılmıştır.

⁴⁶⁶ Şeref Han Bitlisi, s. 184-185.

⁴⁶⁷ Şeref Han Bitlisi, s. 186.

İKİNCİ BÖLÜM**HASANKEYF'İN FİZİKİ YAPISI**

A- HASANKEYF'İN FİZİKİ YAPISI HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

Hasankeyf'in fiziki yapısını, tarihî süreç içerisinde değerlendirdiğimizde, üç ana yerleşim bölgesi ile karşılaşmaktayız. Daha sonra ayrıntılarıyla anlatacağımız bu yerleşim yerlerinden birincisi Asur dönemine kadar uzanan “*Mağara yerleşimi*”dir. Diğeri Romalılar'ın M.Ö. IV.-II. yüzyıllarda inşa ettiği “*Roma Garnizon Kenti*”, üçüncüsü ise özellikle Artuklu ve Eyyubi hâkimiyet dönemlerinde şekillenen “*Ortaçağ yerleşimi*”dir⁴⁶⁸.

Ortaçağ yerleşimini de kendi içerisinde üç ana iskân bölgesine ayırabiliriz. Bunlardan birincisi “*Aşağı Şehir(Sur İçi)*” olarak ifade edebileceğimiz, günümüze ulaşan tarihî yapıların birçoğunun yer aldığı, üzerinde bugün modern yerleşim bulunan kısımdır. Diğeri, “*İç Kale*” veya “*Yukarı Şehir*” olarak adlandırılan ve kale sınırları içerisinde yer alan bölümdür⁴⁶⁹. Ortaçağ yerleşimindeki üçüncü ana iskân bölgesi ise Dicle Nehri'nin kuzeyinde yer alan “*Rabat (Sur Dışı)*”tır.

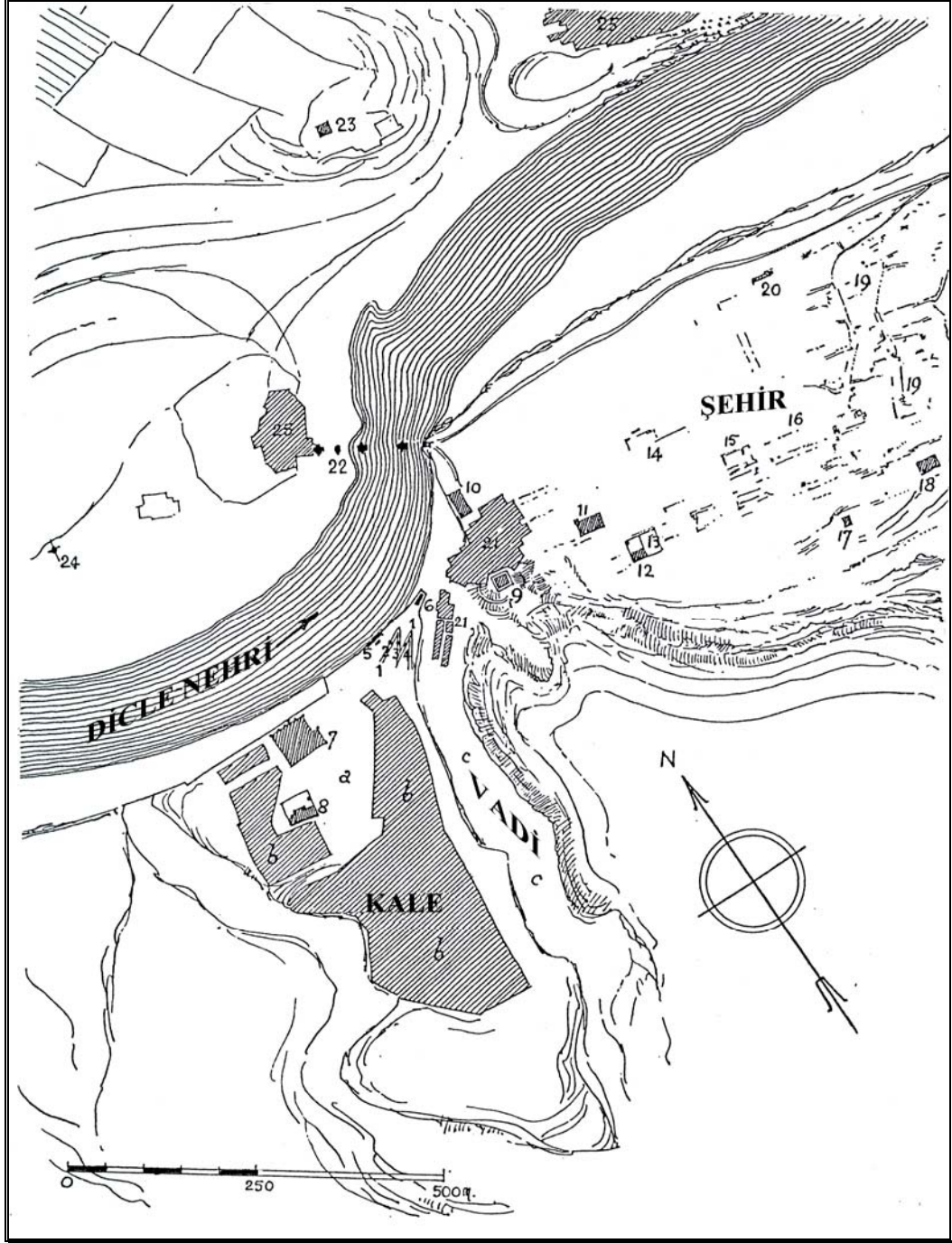
Hasankeyf'te, Ortaçağ yerleşiminden günümüze ulaşan yapıların çoğu Eyyubi dönemine ait olmakla birlikte, burada ayakta kalan Artuklu eserlerinin sayısı oldukça azdır. Bunun nedeni Artuklu döneminde inşa edilen yapıların, zamanın yıkımına uğraması olabilir. Diğer taraftan *Hısn-ı Keyfa Vekâyinamesi*'nde bahsedildiği üzere, Hasankeyf'teki ilk Eyyubi meliklerinin Artuklular'dan kalma eserlerin bir kısmını yıkmaları ve bir kısmını da kendilerine mal etmelerinin de⁴⁷⁰ bunda etkisinin olabileceği göz ardı edilmemelidir. Aslında daha sonra bahsedeceğimiz üzere son dönemlerde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkan Artuklu eserleri, bu iddiayı bir

⁴⁶⁸ Bu sınıflandırmayı Hasankeyf kazı çalışmalarına başkanlık yapan Prof. Dr. Abdüsselam Uluçam'la yaptığımız söyleşiden faydalanarak yaptık.

⁴⁶⁹ Burada yakın zamana kadar yerleşim mevcut iken 1967 yılından itibaren burası boşaltılarak sit alanı haline getirilmiş, yöre halkı bugün yerleşim alanı olarak kullanılan bölgeye iskan edilmiştir.

⁴⁷⁰ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 40a.

ölçüde doğrulamaktadır. Abdüsselam Uluçam başkanlığında devam eden bu çalışmalar, toprak altında kalmış, Artuklu dönemine tarihlendirilebilecek yeni yapıların gün yüzüne çıkarılmasına yardımcı olmaktadır. Tâbi ki 130 yıl kadar Artuklu Beyliği'nin başkentliğini yapmış bir şehirde, Artuklular'ın sadece bir kaç eser inşa etmiş olduğu düşünülemez.

Plan 1: Hasankeyf Şehir planı (Gabriel'den).

KALE

- a- Hipodrom Mevkii
- b- Kaledeki İskan Edilmiş Yerler
- c- Vadi
- 1- Giriş Rampası
- 2, 3, 4- Tahkim Edilmiş Yapılar
- 5- Kaledeki Gizli Geçit Merdiveni
- 6- Küçük Saray
- 7- Büyük Saray
- 8- Ulu Cami

ŞEHİR

- 9- Kale Burcu
- 10- er-Rızk Camisi
- 11- Sultan Süleyman Camisi
- 12- Koç Camisi Harabesi
- 13- Bir Medrese Kalıntısı
- 14- Kervansaray
- 15- Hamam
- 16- Cami Kalıntıları
- 17- Küçük Cami
- 18- Türbe (Kızlar Camisi)*
- 19- Ev Harabeleri
- 20- Eski Bir Duvar Parçası
- 21- Dükkânlar ve Modern Evler
- 22- Tarihî Köprü Harabeleri

DİCLE NEHRİ'NİN KUZEY KIYISI

- 23- İmam Abdullah Zaviyesi
- 24- Zeynel Bey Türbesi
- 25- Modern Evler

* Albert Gabriel'in Türbe olarak işaretlediği yer Kızlar Camisi'dir.

* Şehir planı Albert Gabriel'den alındığından dolayı, ondan sonra keşfedilen yeni yapılar, bu planda yer almamaktadır.

B- MAĞARA YERLEŞİMİ

Konut olarak kullanımının dışında bir ibadethane, dokuma atölyesi, hayvanlar için barınak gibi farklı amaçlarla da kullanılmış olan Hasankeyf'teki mağara yerleşimleri, hiç şüphesiz çok eski zamanlardan itibaren varlığını devam ettirmektedir. Hasankeyf'in kuruluşu bahsinde değindiğimiz üzere, sayıları binlerle ifade edilen bu mağara konutlar⁴⁷¹, burayı yerleşim açısından olumlu kılmış, belki buranın eski çağlardan itibaren cazip bir yerleşim alanı olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır. Hatta bu özelliği, Maximilian Streck gibi araştırmacıların buraya “*mağara sakinlerinin payitahtı*” yakıştırması yapmasına neden olmuştur⁴⁷². Ancak eldeki bulgular, buradaki mağara konutların tam olarak ne zamandan beri kullanıldığını aydınlatmak için yeterli değildir.

Hasankeyf'i niteleyen en önemli unsurlardan olan bu mağara yerleşimleri, burayı ziyaret eden seyyahların ve şehir üzerinde çalışan araştırmacıların dikkatlerini çeken ilk noktalardan biri olmuştur. Hasankeyf'e uğrayan ilk Batılı seyyahlardan, Venedik elçisi sıfatıyla Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a gönderilen Josaphat Barbaro, 878-882/1474-1478 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatte Hasankeyf'i de görmüş, burada çok sayıda mağara bulunduğunu ve insanların bu mağaralarda yaşadığını belirtmiştir⁴⁷³. Hasankeyf'in bu özelliği, Barbaro'dan kısa bir süre sonra (886-890/1481-1485 yılları arası) yolu buradan geçen Hollandalı Ghistele'nin de dikkatinden kaçmamıştır⁴⁷⁴. XIX. yüzyılda Hasankeyf'e gelen Fransız seyyah Cholet'te buradaki mağaralardan bahsetmiş, şehir nüfusunun yarısının bu mağara evlerde yaşadığını eserinde yazmıştır⁴⁷⁵. Hasankeyf'teki mağaralar hakkında daha detaylı bilgiyi XIX. yüzyılın ortalarında buraya gelen, bir süre Diyarbakır'da Britanya konsolosu olarak görev yapan Taylor'dan öğrenmekteyiz. Hasankeyf'in

⁴⁷¹ Bu mağaraların sayısının 7.500 civarında olduğu tahmin edilmektedir.

⁴⁷² Streck, a.g.m., s. 97-98.

⁴⁷³ Barbaro, a.g.e., s. 66.

⁴⁷⁴ Ghistele, a.g.e., s. 328.

⁴⁷⁵ A. P. Cholet, *Voyage en Turquie d'Asie, Armenie, Kurdistan et Mesopotamie*, Paris 1892, s. 269-270.

çevresinde bulunan çok sayıdaki mağara yerleşimine vurgu yapan Taylor, bunların zikzaklı ve dar basamaklı yollarla birbirine bağlandığını, bu mağara evlerin giriş-çıkışlarının birkaç istisna dışında nehre ve ovaya baktığını belirtmiştir. Ayrıca her mağara eve künklerle tepelerden su getirildiğini, yine her mağara evin üç oturağa ve günlük eşyaları koymak için iki veya üç nişe sahip olduğunu Taylor'un notlarından okumaktayız⁴⁷⁶.

Çalıştığımız bölgeye XIX. yüzyılın sonlarında bilimsel amaçlı bir gezi yapan Alman Asurolog ve tarihçi Lehmann-Haupt ise Hasankeyf'teki mağara yerleşimlerini tarihî açıdan değerlendirmiştir. Lehmann-Haupt, Kalderi tipi mağara evleriyle, Hasankeyf'teki mağara yerleşimlerini karşılaştırmış ve gözlemlerini şu şekilde aktarmıştır: *“Kalderiler düzenli kapıları, pürüzsüz, düz, yüksek ve geniş duvarlarıyla gerçek birer kaya evleri oluştururlardı. Hasankeyf'teki yaklaşık bin tane mağara evinin ve buraya yakın bölgedeki benim bildiğim mağara yerleşimlerinin hiçbirisi Kalderilerin ki kadar değildir. Yani bir mağara evi sıfatını geçmemiştir. Kalderilerin ki kadar özenerek yapılmamıştır. Yuvarlak bir mağara girişi ve yuvarlak odalardan oluşmuş bir doğal mağara tipidir.”* Daha sonra içerisinden kaya merdivenlerle çıkılan çok katlı mağara evlerin varlığından bahsetmiş olan Lehmann-Haupt, Hasankeyf'in idarecisine ait olduğunu tahmin ettiği bir evin tasvirini bizlerle şu şekilde paylaşmıştır: *“Bu evlerde nehre doğru yönelmiş önü açık odalar bulunmakta, bir tane küçük ibadet odası bulunmaktadır. Öyle anlaşılıyor ki ev gereçlerini koymak için nişlerin yer aldığı mutfağı bulunmaktadır. Ve bilhassa bu evlerde hayvanlar için yapılmış “dam” bulunmakta ki, bu dama arkadan bir kaya kanalıyla su takviyesi yapılmaktadır. İkinci katta çok komplike olan bir balkon bulunmaktadır. Balkonu taşıyan kalaslar kaya duvarının içine yerleştirilmiştir. Yay biçiminde dizayn edilmiş bu balkondan muhteşem bir doğa manzarası seyredebilirsiniz. Bu da daha sonra bu yöreye gelen teknik ve kültürel zekaya sahip olan bir topluma işaret etmektedir”*⁴⁷⁷. Kayıtlarından da anlaşıldığı üzere, Hasankeyf'teki mağara evleri, Kalderiler'inkinden

⁴⁷⁶ Taylor, *a.g.m.*, s. 33.

⁴⁷⁷ Lehmann - Haupt, *a.g.e.*, s. 377

daha ilkel bulan Lehmann-Haupt, aynı zamanda bu yapıların teknik ve kültürel bir birikimin ürünü olduğunu kabul etmektedir.

1911 yılının Nisan ayında Hasankeyf'e uğrayan İngiliz kadın seyyah Gertrude Bell seyahat notlarına yer verdiği günlüğünde, Hasankeyf'teki mağara yerleşimlerinin görüntüsünü peteğe benzetmiş, bunlardan bir tanesinin üzerinde bir çok haç işareti bulunan kilise olduğunu, bir diğerinin ise üzerinde tuhaf ilkel kabartmalara sahip olduğunu yazmıştır⁴⁷⁸. Daha sonra bahsedeceğimiz üzere, yapılan çalışmaların sonucunda eski tarihlerde Hasankeyf'te kilise olarak kullanılan mağara yerleşimler tespit edilmiştir.

C- ROMA GARNİZON KENTİ

Abdüselam Uluçam'ın başkanlığını yaptığı kazı çalışmaları sonucunda, son çıkan verilere göre, Hasankeyf'te anıtsal boyutta yapılmış en eski yapılar, Romalılar'ın M.Ö. IV.-II. yüzyıllarda inşa ettiği "Garnizon Kent"e aittir. Savunmaya uygun bir yer olan Kalebaşı bölgesine geçilen ilk giriş kapısından, en yukarıdaki garnizon binalarına kadar blok kesme taşlarla inşa edilmiş muntazam yapılar, usta monogramlarıyla günümüze kadar ulaşmıştır⁴⁷⁹.

⁴⁷⁸ www.gerty.ncl.ac.uk

⁴⁷⁹ Abdüselam Uluçam, "Hasankeyf'in Mimarlık Tarihi", *I. Uluslar arası Batman ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu*, 15-17 Nisan 2008, özet metin.

D- ORTAÇAĞ YERLEŞİMİ

I- AŞAĞI ŞEHİR (SUR İÇİ)

Günümüzde modern yerleşimin üzerinde yer alan aşağı şehirde(sur içi), Eyyubi dönemine ait Koç Cami ve medresesi, Sultan Süleyman Cami ve medresesi, er-Rızk Cami ve medresesi, Kızlar Cami ve medresesi, Yamaç Külliyesi gibi yapılar; Osmanlı devrine ait bir cami, bir bedesten ve bir çarşı yer almaktadır.

II- İÇ KALE

Bir çok kaynakta müstahkemliğiyle tasvir edilen Hasankeyf Kalesi⁴⁸⁰, IV. yüzyılda Bizans İmparatoru II. Konstantinos(337-361) tarafından yaptırılmıştır. Daha önceki bahislerimizde belirttiğimiz üzere, Hasankeyf'in de içerisinde yer aldığı Tur Abdin bölgesi, uzun süre Roma ile Sasaniler arasında bir mücadele sahası olarak kullanılmış, birçok kez iki devlet arasında el değiştirmiştir. Roma, Sasanilerin bu bölgeye saldırılarını engellemek amacıyla iki kale yapmıştır. Bunlardan biri Heysem(Hatem Ta'i) Kalesi, diğeri ise Hasankeyf(Hesna de Cepha) Kalesi'dir⁴⁸¹. Kale, yaklaşık yüz m. yüksekliğinde sarp bir kaya kütesinin zirvesine tesis edilmiş, tarih içerisinde bu doğal korunaklı yapısının avantajını kullanmıştır. X. yy. İslâm coğrafyacılarından İstahrî Hasankeyf'in güvenlik tedbirlerinden bahsederken: *“Dicle'nin doğusunda yer alan Hasankeyf(Hasankeyf) şehrinin surları yoktur. Ancak çok muhkem bir kalesi vardır”* demiştir⁴⁸². Bu ifadeden anlaşılacağı üzere X. yüzyılda Hasankeyf'in çevresinde surlar bulunmamakla birlikte, burası bir kale şehir durumundadır. Ve kalesi de oldukça sağlamdır.

⁴⁸⁰ İstahrî, s. 76; Makdisî, s. 125; Suretu'l Arz, s. 224; Yakut, s. 305-306.

⁴⁸¹ Mor Yakup veya Salahlı Yakup'tan naklen Mor Afrem, *a.g.e.*, s. 16; ayrıca krş. Honigmann, *a.g.e.*, s. 4; Palmer, *a.g.e.*, s. xxii.

⁴⁸² İstahrî, s. 76.

Resim 1: Hasankeyf'ten genel bir görünüm.

Kalenin orta kesiminde yoğun bir yerleşim alanı görülürken, su sarnıcının⁴⁸³ da yer aldığı güneybatı tarafı kutsal alan ve mezarlıklardan müteşekkildir. Kalede görülen burçların ve sur duvarlarının kalenin güvenliğini sağlamaktan ziyade buradaki ahalinin emniyetini karşılamak amacıyla yapıldığı tahmin edilmektedir. Yaklaşık iki bin civarında evin yer aldığı kalenin manzaraya en hâkim noktalarında, hükümdar aileleri için sarayların inşa ettirildiği görülmektedir. Kalenin doğu ve güneydoğusundaki vadide mağara iskanı olarak nitelendirilebilecek çok sayıda ev ve dükkan yer almaktadır. Buradaki konutların çoğu kayaya oyulmuş olmakla beraber birçok evin önünde kuyular bulunmaktadır⁴⁸⁴.

⁴⁸³ 50x8 m. ebatlarında olan bu sarnığın yağmur suyuyla beslenmekte olduğu gibi (Hüseyin Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimarî Eserleri", *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 101). İbn Şeddad'ın Tur Abdin mntkasından gelip Yeşil Bahçe'yi sulayan kaynaklardan bahsettiği (İbn Şeddad, III/II, s. 529) üzere çevreden buraya su toplandığı da düşünülmelidir. Ayrıca bu sarnıçtan künkler vasıtasıyla konutlara su götürüldüğü de bilinmektedir.

⁴⁸⁴ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 235-236; Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi...", s. 101.

Resim 2: Kalenin güneybatı kesiminde yer alan su sarnıcı.

Kalenin belli dönemlerde zarar gördüğü, buna karşılık bazı zamanlarda tahkim edilip, onarıldığı söylenebilir. Şöyle ki İbn Şeddad kalenin yedi kapısından bahsetmesine⁴⁸⁵ rağmen, şu an bu kapılardan Hasankeyf Eyyubi dönemine ait dördü ayakta durmaktadır. Kale kapılarından üçüncüsü üzerinde yer alan kitabede Hasankeyf Eyyubi hükümdarı Ebu'l Mefâhir Süleyman'ın adı geçmektedir⁴⁸⁶.

Diğer taraftan kaleye ulaşılan iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kalenin doğusunda, diğeri ise kalenin batısında yer alan yoldur. Esas kullanılan yol doğu yönünde ki olmakla beraber, günümüzde tespit edilebilen dört kapıda bu yol üzerindedir⁴⁸⁷.

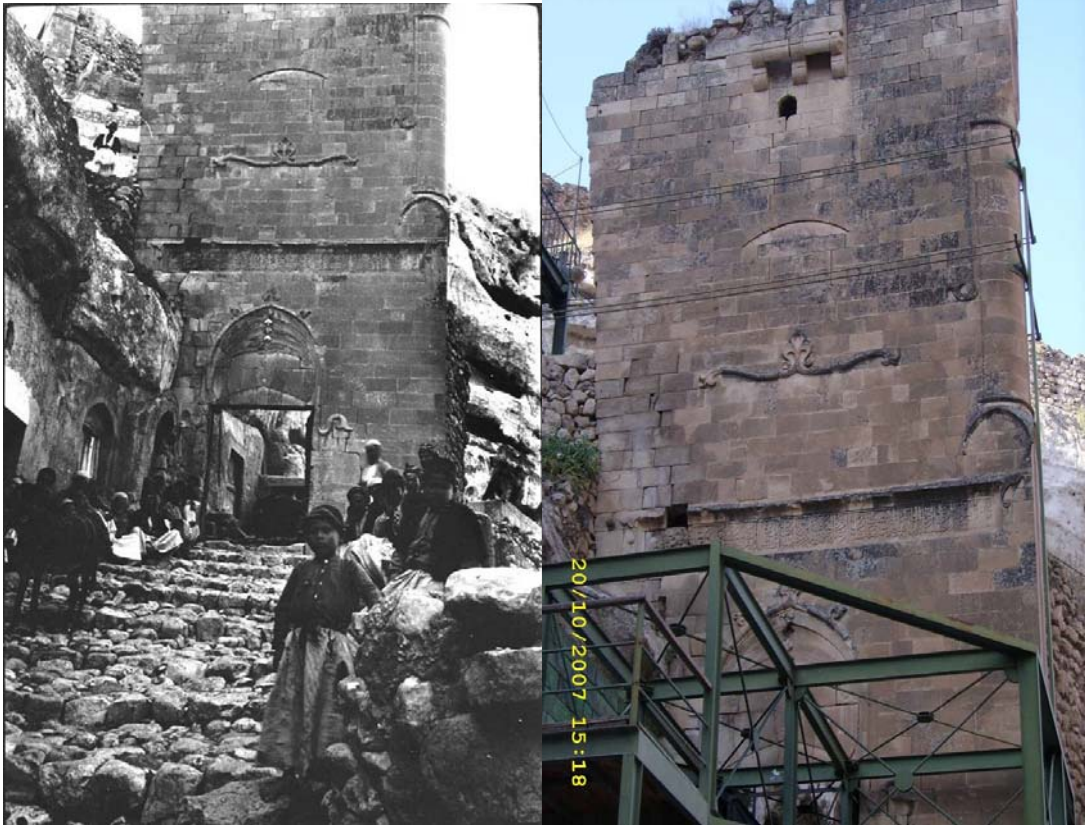
⁴⁸⁵ İbn Şeddad, III/II, s. 531.

⁴⁸⁶ Kitabenin Türkçe metni: “Bu mübarek binanın yapılmasını Allah'ın muhtaç kulu, Eyyubi Turanşah'ın oğlu Abdullah'ın oğlu Ebubekir'in oğlu Muhammed'in oğlu Gazi'nin oğlu Süleyman – Allah Taala saltanatını devam ettirsin- 826/1423 senesinde emretti” (Yurttaş, a.g.t., s. 243).

⁴⁸⁷ Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyübi...”, s. 101.

Resim 3: Gertrude Bell'in objektifinden (solda) ve günümüzden kalenin yukarı kapısı (sağda).

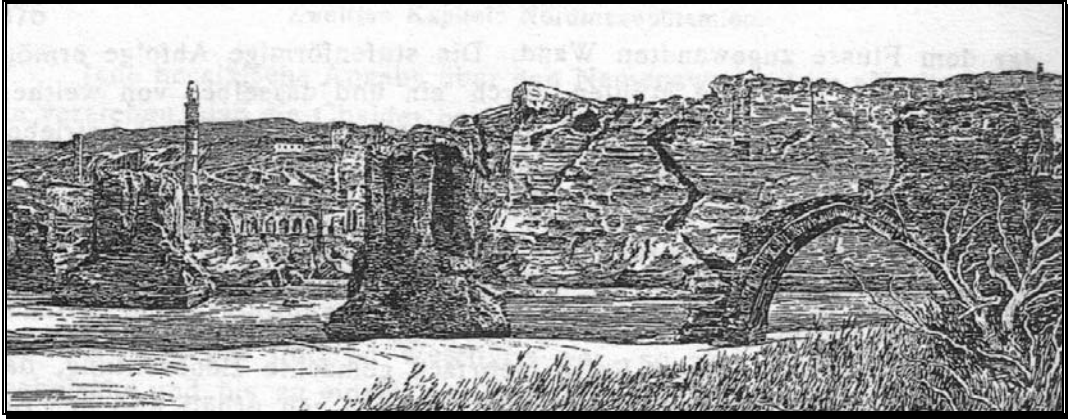

Resim 4: Gertrude Bell'in objektifinden (solda) ve günümüzden kalenin orta kapısı (sağda).

Resim 5: Kalenin bugün mevcut olmayan aşağı kapısı (Gertrude Bell'den).

Hasankeyf Kalesi'nde Dicle Nehri'nden su almak için, nehre doğru inen yaklaşık iki yüz basamaklı, zamanında korunaklı ve kapalı olan, ancak zamanla aşınarak günümüzde tahrip olan, dışarıdan da görülebilen bir yol bulunmaktadır⁴⁸⁸. Bu gizli geçitin özellikle kuşatma zamanlarında kullanıldığı düşünülmektedir.

Gravür 1: Hasankeyf gravürü (Lehmann-Haupt'tan).

İç kale olarak ifade edilen yerde, Artuklular'a ait Ulu Cami'nin alt yapısı, Büyük Saray'ın bir bölümü; Eyyubiler'e ait Küçük Saray, Büyük Saray'ın bir

⁴⁸⁸ Sevgen, *a.g.e.*,s. 134.

bölümü, üç adet kale kapısı, günümüze ulaşmıştır. Ayrıca hangi devre ait olduğu kesin olarak tespit edilemeyen Şeyh Şerafeddin Türbesi, diğer taraftan su sarnıcı, su künkleri ve birçok mezarlık da günümüze ulaşan İç Kaledeki kültür miraslarıdır.

III- RABAT (SUR DIŞI)

Rabat (Sur Dışı) olarak ifade ettiğimiz yerleşim bölgesi, Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında yer almaktadır. Burada Artuklu devrinden kalma Hamam, Zeynel Bey Külliyesi'nde yer alan iki adet medrese; Eyyubî devrinden İmam Abdullah Türbe ve Zaviyesi; Akkoyunlu devrinden Zeynel Bey Türbesi; Osmanlı devrinden ise Zeynel Bey Külliyesi içerisinde yer alan bir medrese ve bir kervansaray günümüzde keşfedilmiştir. Abdüselam Uluçam başkanlığında yapılan Hasankeyf kazısında son çıkan buluntular, burada özellikle Artuklu hâkimiyeti döneminde canlı bir hayatın yaşandığını göstermektedir. Aslında burada yer alan eserler, bu canlılığın daha sonra da kısmen devam ettiğini göstermektedir.

E- DİNÎ YAPILAR

I- CAMİLER VE MESCİTLER

1. el-Hızır (veya Hadra) Cami ve Zaviyesi

XII. yy. Arap müellifi olan Usame İbn Munkız'ın kayıtlarından Hasankeyf'te el-Hızır (veya el-Hadra) adıyla anılan bir caminin, aynı zamanda bu yapının yanında bir de zaviyenin olduğunu öğreniyoruz. Usame, 570/1175 yılında Hasankeyf'te karşılaştığı bir olayı anlatırken, bu yapılardan şu şekilde bahsetmektedir: “*el-Hızır (el-Hadra) Camisi'nde, Muhammed es-Semma' adında bir adam kalıyordu. Caminin yanında onun bir zaviyesi vardı. Namaz vakti çıkar, cemaatle namaz kılar, sonra tekrar zaviyesine dönerdi. O evliyalardan bir zattu*”⁴⁸⁹. Usame ibn Munkız'ın eseri sayesinde haberdar olduğumuz, el-Hızır (el-Hadra) Camisi, Hasankeyf'in kaynaklarda ismine rastladığımız en eski camisi olması açısından önemlidir. Ancak günümüzde Usame'nin bahsettiği bu cami ve yanındaki zaviyenin yeri henüz tespit edilememiştir.

2. Ulu Cami

Hasankeyf Kalesi'nin iç kısmında yer alan Ulu Caminin ilk yapım yılı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak bu Ulu Cami planının Artuklu dönemi yapılarına benzemesi, onun Artuklu yapısı olduğu, muhtemelen de XII. yüzyılın ortalarına tarihlendirilebileceği iddia edilmektedir⁴⁹⁰. Diğer taraftan bu caminin özellikle Eyyubiler döneminde bir kaç kez onarım gördüğü kitabelerden anlaşılmaktadır. Örneğin caminin giriş eyvanında yer alan kitabede 796/1394 yılının ve Ebu'l Mefahir Süleyman'ın adının yazılı olduğu görülür. Caminin minaresinde yer alan kitabedeki

⁴⁸⁹ Usame İbn Munkız, *Kitabu'l İtibar*, nşr. Philip K. Hitti, Princeton 1930; Türkçe trc.: *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, Türkçe trc. Selahattin Hacıoğlu, İstanbul 2005, s. 264-265.

⁴⁹⁰ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 66; Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi...”, s. 103.

tarih ise, 727/1327 yılına yani el-Melikü'l Adil Mucireddin Muhammed dönemine aittir⁴⁹¹. *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde bu yapıya dair verilen bilgilerde, onun yerinde daha önce kilise kalıntılarının yer aldığı ve bu camiyi yaptıranın el-Melikü'l Adil Mucireddin Muhammed olduğu belirtilmektedir⁴⁹². Ancak bu caminin el-Melikü'l Adil Mucireddin döneminde yenilenmiş ve minaresinin onun devrinde tekrar yapılmış olduğu düşünülmelidir. Yukarıda bu yapının Artuklu döneminde temellendirilmiş olması gerektiğine dair verdiğimiz bilgiler de bunu göstermektedir.

Resim 6: Hasankeyf Ulu Camisi'nden bir görünüm.

⁴⁹¹ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 66; Gabriel ve Sinclair'de bu ikinci tarih 907/1501 olarak verilmektedir (Gabriel, *a.g.e.*, s. 61; T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*, III, London 1989, s. 233-234. Ancak Hüseyin Yurttaş kitabede yazan tarihin 727/1327 olarak okunması gerektiğini yazmıştır (Yurttaş, *a.g.t.*, aynı yer). Bu kitabede “*İnsanların Allah'a en muhtaç olanı Osman oğlu Farabi (Allah ona acısın) 727/1327 senesinde yaptırdı*” yazmaktadır.

⁴⁹² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 34b.

Resim 7: Hasankeyf Ulu Camisi'nin mihrabı (solda) ve minare kalıntısı (sağda).

3. Sultan Süleyman Camisi

Aşağı Şehir (Sur İçi) yerleşim alanının ortalarında, Koç Camisi'nin kuzey batısında yer alan Sultan Süleyman Camisi'nin yapım yılı kesin olarak bilinmemektedir. Bu yapının üzerinde tarih belirtilmiş dört ayrı kitabe⁴⁹³ yer almakta, bunlardan en eskisi ise 752/1351 yılına tarihlenmektedir⁴⁹⁴. Bu kitabede belirtilen tarihte yapının onarıldığı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla yapı bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. 809/1406-1407 yılına tarihli diğer bir kitabede, söz konusu tarihte

⁴⁹³ Tarihsiz kitabeler ise yedi tane olup, toplam kitabe sayısı on bir olarak tespit edilmiştir (Yurttaş, *a.g.t.*, s. 108-113).

⁴⁹⁴ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 95-96; Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyübi....", s. 105; Bu kitabenin Türkçe metni: "Bu yapıyı, Allah'ın rahmetini umarak, Allah'ın yardımına muhtaç fakir kul Eyyubi Muhammed oğlu Gazi (Allah onu ve ceddini bağışlasın) 752/1351 senesinde yeniledi". Bu yılda avlu taç kapısı ve kompleksin özellikle taş örgülü bölümlerinin eklendiği anlaşılmaktadır (Yurttaş, *a.g.t.*, s. 108). Kitabede bu tarihin, yapının onarım tarihi olduğu açıkça ifade edilmektedir.

caminin minaresinin yaptırıldığı anlaşılmaktadır⁴⁹⁵. 818/1416 yılına, bir başka deyişle Ebu'l Mefahir Süleyman dönemine ait diğer bir kitabede, camiye bir de çeşmenin eklendiği görülür⁴⁹⁶. Bu yapının üzerindeki tarihli son kitabe ise 859/1455 yılına ait olup, el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed adına yazılmıştır⁴⁹⁷. Bu kitabe özellikle el-Melikü'l Kâmil II. Ahmed'in kesin bilgiye sahip olamadığımız saltanat yılları hakkında eşsiz bir değer taşımaktadır.

Bu yapı güneyde yan yana iki bölümden oluşan cami; batıda üç eyvanı, kapalı avlusu ve çeşitli büyüklükteki hücreleriyle bir medrese, avlunun güneyinde ve güneybatısındaki türbelerden oluşmaktadır⁴⁹⁸.

Resim 8: Gertrude Bell'in objektifinden (solda) ve günümüzden Sultan Süleyman Camisi (sağda).

⁴⁹⁵ Kitabenin Türkçe metni: “Bu mübarek minarenin yapılmasını Allah'ın aşkı ile onun her şeyi saran inayetine nail olabilmek için, Allah hayırlı kılsın, kudretli yaradanın yardımına muhtaç fakir kul Eyyubi Turanşah oğlu, Abdullah oğlu, Ebu Bekir oğlu Gazi emretti. Allah onun hâkimiyetini daim kılsın, sene 809/1406” (Yurttaş, a.g.t., s. 109). Bu kitabede ilginç olan nokta kitabenin sonunda geçen tarih Ebu'l Mefâhir Süleyman'ın saltanat yıllarını göstermesine karşın, Şehabeddin Gazi (743-768/1342-1366) adına yazılmış olmasıdır.

⁴⁹⁶ Kitabenin Türkçe metni: “Allah'ın yardımına muhtaç, hizmetkâr, Eyyubi Muhammed'in oğlu, Gazi'nin oğlu Süleyman, Allah onların encamını hayreylesin. Yücelerin yücesinin aşkına ve cennetteki kasırlarının ümidiyle... niyaz ederek, bu çeşmenin bina edilmesini emretti. Allah hayırlı kılsın, Zilhicce 818/Şubat 1416” (Yurttaş, a.g.t., s. 113).

⁴⁹⁷ Yurttaş, a.g.t., s. 112; Bu kitabenin metni tam olarak okunamamıştır (Yurttaş, a.g.t., aynı yer).

⁴⁹⁸ Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyübi...”, s. 105.

4. Koç Camisi

Aşağı Şehrin (Sur İçi) güney kesiminde yer alan Koç Camisi'nin kitabeye sahip olmayışı, kaynaklarda da yapının tesisi ile ilgili bir bilginin bulunmayışı nedeniyle, bu yapının hangi tarihte yapıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak yapının planı ve mimarisi göz önüne alındığında, XIV. yy. sonları veya XV. yy. başlarında yapılmış olma ihtimali yüksektir⁴⁹⁹.

Resim 9: Koç Camisi'nden bir görünüm.

Resim 10: Koç Camisi'nin içinden iki farklı kesit.

⁴⁹⁹ Gabriel, a.g.e., s. 69; Hüseyin Yurttaş bu yapının XIV. yüzyıla ait olması gerektiğini vurgularken, aynı zamanda Ulu Cami'nin ilk onarım tarihinden sonraki bir zamana tarihlendirmek gerektiğini belirtmiştir (Yurttaş, a.g.t., s. 84); Sinclair ise bu caminin inşasını Uzun Hasan'ın Azerbaycan'ı ele geçirendikten (873/1469) sonrasında tarihlendirmiştir (Sinclair, a.g.e., s. 237).

5. er-Rızk Camisi

Aşağı Şehirde (Sur İçi), Dicle Nehri'nin güney kıyısında, ana kaya kütleli üzerinde yer alan cami, avlu giriş kapısında bulunan kitabeye⁵⁰⁰ göre Hasankeyf Eyyubi meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman tarafından 811/1409 yılında yaptırılmıştır⁵⁰¹. Yapının avlu ve harim bölümleri büyük ölçüde tahrip olmakla beraber, avlu, harime göre daha büyüktür. Taçkapı ve minare yapının anıtsal öğeleridir. Ayrıca 1953'te yapılan onarım çalışmalarının sonucunda kuzey revakın önü, duvarla kapatılmış ve burası ibadet yeri olarak kullanıma açılmıştır⁵⁰².

Caminin kuzeydoğu köşesinde yer alan ve er-Rızk Camisi'nin günümüze ulaşmış en sağlam parçası olarak duran, aynı zamanda muhteşem görüntüsüyle burayı ziyaret eden seyyahların da dikkatlerini çezbeden parçalardan biri olan minare, yaklaşık otuz m. yüksekliğindedir. Minarenin en önemli özelliklerinden biri şerefesine çift yolla çıkılıyor olmasıdır. Bölgede birçok örneği bulunan minare tipinin en eskilerinden biri olması nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır⁵⁰³. Diğer taraftan caminin avlusunda yer alan havuz ve içerisindeki kuyu, nehirden buraya su taşındığına da işaret etmektedir⁵⁰⁴.

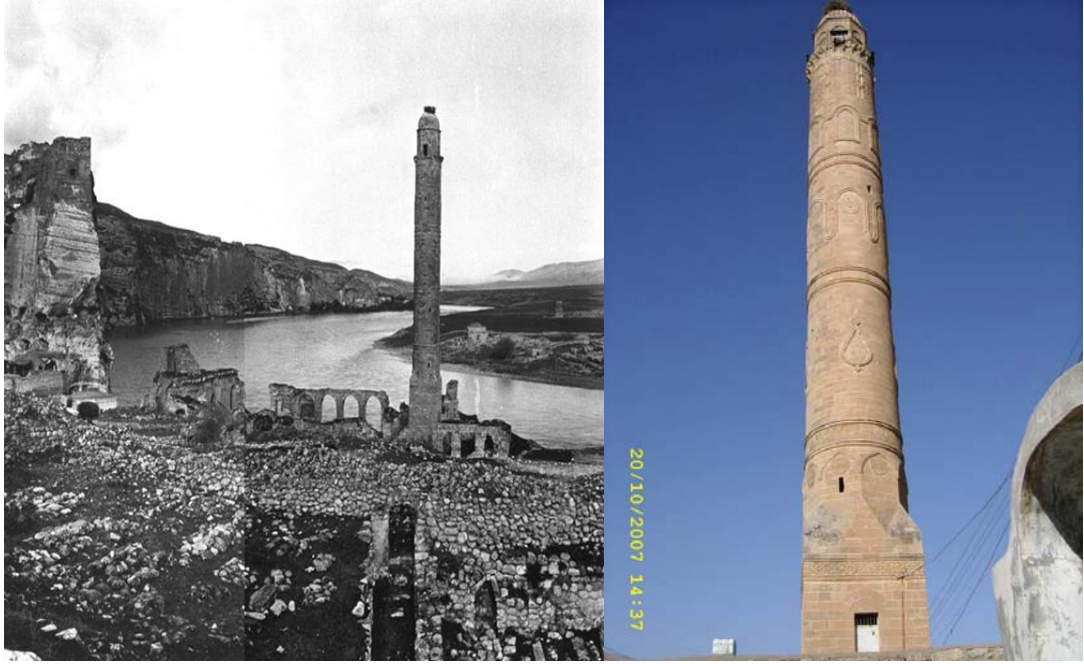
⁵⁰⁰ Kitabenin Türkçe metni: “*Bu binanın yapılmasını, Allah aşkına ve O'nun rızasını kazanmak için, fakir kul, latif ve her şeyden haberdar Allah'ın rahmetine muhtaç. Eyyubi Turansah oğlu Abdullah oğlu, Ebubekir oğlu Muhammed oğlu Gazi oğlu Süleyman emretti. Allah onun güçlü saltanatını daim etsin ve geçmişteki bütün atalarına merhamet etsin. 811 senesinin Zilhicce ayında(Nisan 1409)*” (Yurttaş, a.g.t., s. 136).

⁵⁰¹ Gabriel, a.g.e., s. 66; Yurttaş, a.g.t., s. 125; Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi...”, s. 106.

⁵⁰² Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi...”, s. 106.

⁵⁰³ Gabriel, a.g.e., s. 65-66.

⁵⁰⁴ Gabriel, a.g.e., s. 65.

Resim 11: Gertrude Bell'den (solda) ve günümüzden er-Rızk Camisi fotoğrafı.

Resim 12: er-Rızk Camisi minaresinden görüntüler.

6. Kızlar Camisi

Aşağı Şehirde (Sur İçi), Sultan Süleyman Camisi'nin doğusunda yer alan yapının üzerinde inşa tarihini belirleyecek hiçbir kitabe bulunmamaktadır. Ancak yapı bezemesi ve planıyla XIV. yy. sonu veya XV. yy. başlarına tarihlendirilebilir¹.

Hasankeyf'in en önemli yapıları arasında bulunan caminin bezeme ve planı ayrı bir değer taşımaktadır. Bu yapının gerçekte bir anıt mezar olarak yapıldığı, daha sonra, bugün ki şekle dönüştürüldüğü tahmin edilmektedir². Buradaki türbede yatanların çoğunun bayan olması sebebiyle yapıya bu adın verilmiş olması muhtemeldir³.

Resim 13: Kızlar Camisi'nden bir görünüm.

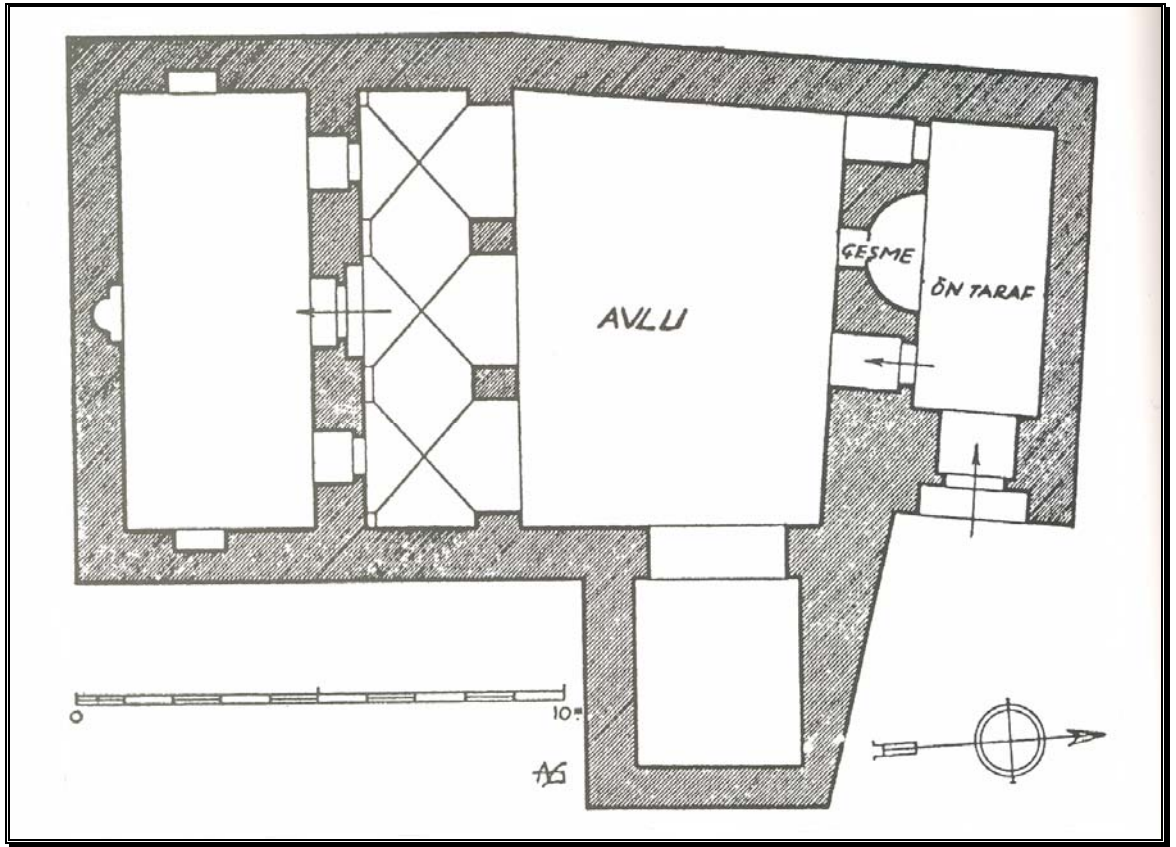
¹ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 151.

² Albert Gabriel, eserinde verdiği Hasankeyf'in şehir planında Kızlar Camisi'ne yer vermeyip, bu yapının olduğu yeri "mescit" olarak belirtmiştir. Aslında onun mescit olarak verdiği yer Kızlar Camisi'dir (Gabriel, *a.g.e.*, s. 58-59).

³ Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi...", s. 107.

7. Küçük Cami (Seyyid İbrahimu'l Kevkebî Camisi)

Hasankeyf'in Yukarı Mahallesi'nde eğimli bir arazi üzerinde inşa edilmiştir. Caminin yanında bulunan çeşmenin kitabesi Hasankeyf Eyyubi meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman'ın adını ihtiva etmektedir⁴. Dolayısıyla tam olarak kaç yılında yapıldığını bilmediğimiz bu camiye, Ebu'l Mefâhir Süleyman döneminde eklentiler yapıldığına şahit olmaktayız.

Plan 2: Küçük Cami Planı (Gabriel'den).

⁴ Gabriel, a.g.e., s. 69; Yurttaş, a.g.t., s. 119; Kitabenin Türkçe metni: "Bu mübarek çeşmeyi, Kerim ve Mennan olan Allah'a yaklaşmak, cennetin en yüce köşkerine ulaşmak gayesiyle, cezalandıran ve mükafatlandırılanların melikine muhtaç Süleyman b. Gazi b. Muhammed el-Eyyubi inşa etti. Amelleri iyilikle kapansın...". Kitabenin son bölümü kırık olduğu için verilememiştir. Burada yapının inşa tarihi verilmiş olsa gerektir (Sauvaget'ten naklen Yurttaş, a.g.t., s. 122)

8. Mardinliler Camisi

Bugün ki yerleşim yerinin doğusunda, Dicle Nehri'nin güney kıyısında yapılan, ancak bugün mevcut olmayan yapı, halk arasında "Cemamerdiniki Cami" adıyla anılmakta olup, bu ifade "Mardinliler Camisi" anlamına gelmektedir⁵.

9. Yeni Cami

Dicle Nehri'nin güney kıyısında, bugün ki modern köprü'nün 40-50 m. doğusunda bulunan yapı son dönemlere aittir. Ancak üzerinde hiçbir kitabe bulunmayan yapının daha eski bir döneme ait caminin üzerine inşa edildiği bilinmektedir⁶.

10. Yamaç Külliyesi Camisi

Abdüselam Uluçam başkanlığında yapılan 2004 yılı Hasankeyf kazılarında, Yamaç Külliyesi olarak adlandırılan bölgede tespit edilen bu yapının Hasankeyf Eyyubi döneminde tesis edildiği tahmin edilmektedir⁷.

⁵ Yurtaş, *a.g.t.*, s. 149.

⁶ Yurtaş, *a.g.t.*, s. 150.

⁷ Uluçam, "Hasankeyf Kazısı, 2004", s. 153.

11. Küçük Mescid

er-Rızk Camisi'nin güneyinde yer alan bu yapı, üzerinde bulunan Osmanlıca kitabeye göre 923/1517 yılında yaptırılmıştır⁸. Yapının inşası kitabenin yazılışından birkaç yıl önce, yani Eyyubi döneminde başlamış olabilir. Ancak Osmanlı hâkimiyeti döneminde bitirildiği kesindir. Bu yapı, Osmanlılar'ın şehirdeki ilk eseri olması yönüyle önemlidir. Daha önce bahsettiğimiz üzere 1516 yılında Hasankeyf, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir.

⁸ Mihrabın bulunduğu alana girişi sağlayan kapı üzerinde bulunan kitabe Osmanlıca yazılmıştır. Her satırı dört bölümden oluşan üç satırlık kitabenin bazı yerleri tam olarak okunamasa da son bölümde tarihin okunuyor olması Hasankeyf'teki Osmanlı hâkimiyeti hakkında önemli bir kaynaktır. Kitabenin transkripsiyonu:

*“Yaptı bir ehl-i hayr hak yoluna,
Bir Makam-ı şerif cay-ı salât,
Aydı yoktur sebat-ı dünyanın,
Ahiret menziline verdi sebat*

Nice mescid bahşeder eyler

.....

Çağırın müezzini

Verir enfası dehde.....hayrat

.....

.....

Sal tarihini söyledi hatif

Taat sene 923 H.” (Yurttaş, a.g.t., s. 145).

II- KİLİSELER

Hasankeyf, 451 yılında yapılan Chalcedon (Kadıköy) Konsiliyle bir piskoposluk merkezi olmuştur⁹. Dolayısıyla bu tarihten itibaren Hasankeyf, Hıristiyanlık dünyası için önemli merkezlerden biridir. X. yy. İslâm coğrafyacılarından Makdîsî'nin burada çok sayıda kilise olduğuna dair verdiği bilgi de bunu doğrulamaktadır¹⁰. Ancak günümüzde Hasankeyf'te sadece üç kilise tespit edilebilmiştir. Daha önce de bahsedildiği üzere, Ulu Cami örneğinde olduğu gib, bazı kilise kalıntıları üzerine tarih içerisinde başka yapıların inşa edilmiş olma ihtimali yüksektir. Şimdi Hasankeyf'te günümüzde tespit edilmiş kiliselerden bahsedelim.

1. Kısır Kilisesi

Hasankeyf'in batısında bulunan Tıbbah Tepesi'nde yer alan bu yapı erken Hıristiyan dönemine ait bir yapıdır¹¹.

2. Şabık Kilisesi

Hasankeyf'in güneyindeki kayalık tepenin batı ucunda, Şabık mahallesinde yer alan kaya oyularak yapılmış bu kilisenin IV-V. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilmekte, İslâm hâkimiyeti döneminde de Hıristiyanlarca kullanıldığı sanılmaktadır¹².

⁹ Darkot, *a.g.m.*, s. 452; Ory, *a.g.m.*, s. 506; Palmer, *a.g.e.*, s. xxii.

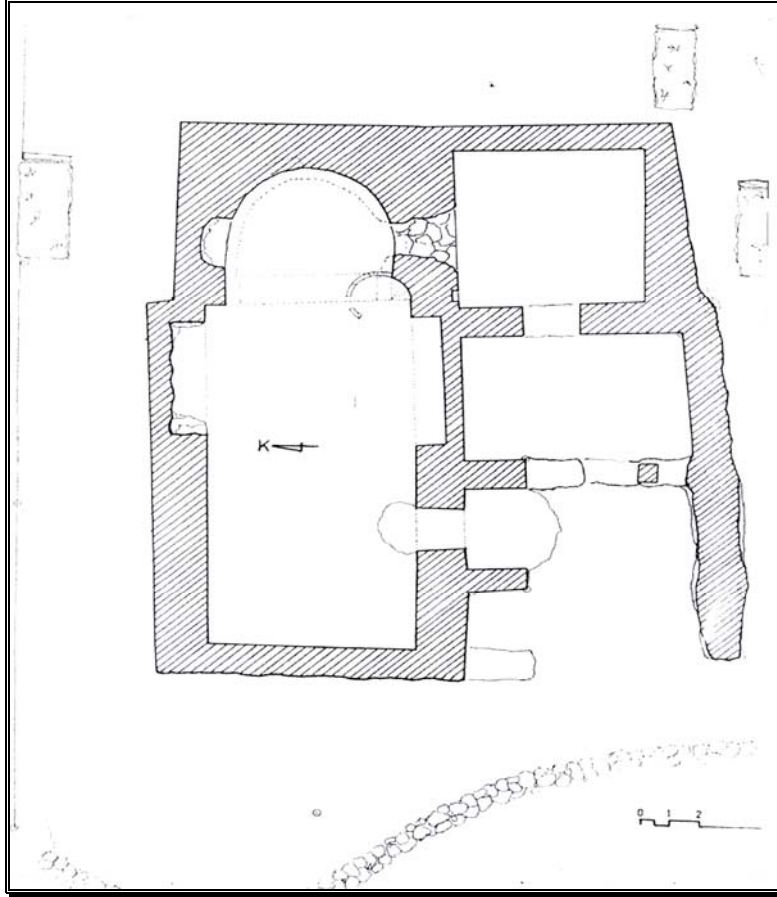
¹⁰ Makdîsî, s. 125.

¹¹ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 253.

¹² Yurttaş, *a.g.t.*, s. 250.

3. Deriki Kilisesi

Hasankeyf Kalesi'nin doğusundaki vadide yer alan bu kilise, mimarî öğeleri dikkate alındığında Bizans yapısı olması muhtemel görülmektedir¹³.

Plan 3: Deriki Kilisesi Planı¹⁴.

¹³ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 251.

¹⁴ Uluçam, "Hasankeyf Kazıları 2005", s. 90.

III- TÜRBE VE ZAVİYELER

1. Şeyh Şerafeddin Türbesi

Hasankeyf Kalesi'nin içinde Ulu Cami'nin kuzeyinde yer alan türbenin üzerinde ve içindeki sandukalarda onun yapımı ile ilgili bir bilgi yoktur. Malzemesi ve duvar örgüsü dikkate alındığında Hasankeyf Eyyubi dönemine ait olduğu düşünülebilir¹⁵.

2. Zöhre Hatun Türbesi

Türbe şu an mevcut olmamakla beraber, yerinin de nerede olduğu bilinmemektedir. Böyle bir yapının varlığı belediye bahçesinde bulunan kitabe¹⁶ sayesinde bilinmektedir ki, bu kitabeden yapının Hasankeyf Eyyubi dönemine ait olduğu anlaşılmaktadır¹⁷.

3. Hz. Verkane¹⁸ Türbesi

Dicle Nehri'nin kuzey kıyısında tarihî Hasankeyf Köprüsü ile İmam Apdullah Zaviyesi arasında yer alan türbe bugün toprak seviyesinin altında kalmıştır. Türbenin üzerinde yapım yılını veren bir kitabe olmadığı gibi, yaptırıldığı dönemi tespit etmeye yardım edecek ciddi bir mimarî parça ve süsleme de bulunamamıştır¹⁹.

¹⁵ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 165.

¹⁶ Kitabenin Türkçe metni: “*Bu kubbe(türbe) merhume Eyyubi Zöhre Hatun’undur. Allahu Teala’nın rahmet makamıdır. 48 senesinin Recebinde...*”(Yurttaş, *a.g.t.*, s. 167). Görüldüğü üzere bu kitabeden Eyyubi dönemine ait olduğu anlaşılan türbenin yapım tarihi tam olarak okunamamıştır.

¹⁷ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 167.

¹⁸ Burhan Zengin aslında bu kişinin *Fütuhu’s Şam*’da şehrin fethine memur edilen İslâm ordusu komutanı olarak tanıtılan Yukanna olduğunu belirtmiştir(Zengin, *a.g.e.*, s. 24). Ancak daha önceki bahislerde zikrettiğimiz üzere bu eser tahrif edilmiş olduğu gibi, bu bilgi de doğruluk taşımamaktadır.

¹⁹ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 168.

4. İmam Abdullah Türbe ve Zaviyesi

Dicle Nehri'nin kuzey kenarında, aynı zamanda bugün ki modern köprü'nün kuzeyinde, kayalık bir yamaca inşa edilmiş olan yapının üzerinde Akkoyunlu Sultan Halil tarafından 878/1474 yılında onarıldığını gösteren bir kitabe bulunmaktadır²⁰. Bu kitabede onun yapım tarihi verilmese de, *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*'nde buranın Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l Muvahhid Takıyyeddin Abdullah (647-693/1249-1294) tarafından yaptırıldığı bilgisi mevcuttur. Bu bilgiye göre Takıyyeddin Abdullah'ın Kafur adındaki hizmetçisi, rüyasında İmam Abdullah'ın şehit düştüğü yeri görmüş, bu rüya üzerine İmam Abdullah türbe ve zaviyesi yaptırılmıştır²¹.

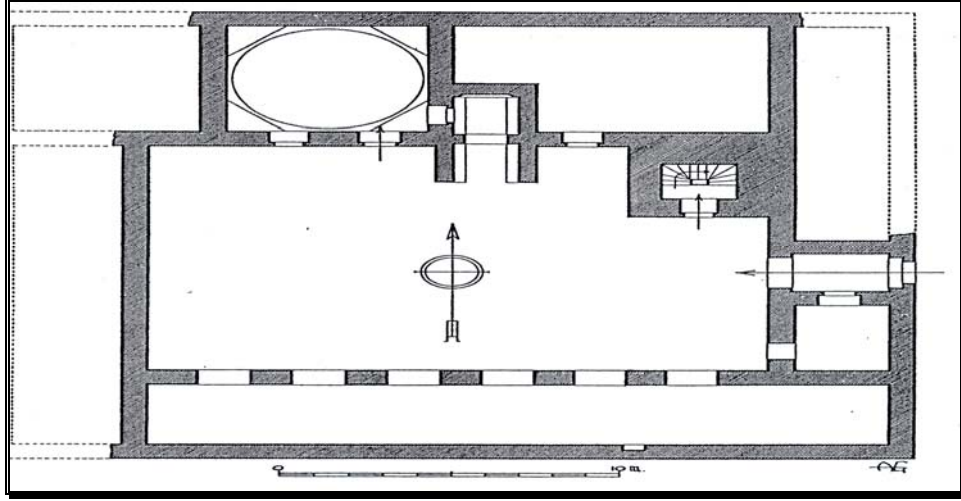

Resim 14: İmam Abdullah Zaviyesi'nden bir görünüm.

²⁰ Kitabenin Türkçe metni: “*Bu mübarek yapının yenilenmesini Osman'ın oğlu Ali'nin oğlu Hasan'ın oğlu Sultan Halil, Rahman ve Rahim olan Allah'ın (mükafatını) umarak emretti. Allah onların amellerini doğrulukla tamamlasın. 878 Hicri yılının Zilhicce ayında (Nisan-Mayıs 1474)*” (Yurttaş, a.g.t., s. 191).

²¹ *Hasankeyf Vekâyinamesi*, vrk. 41a.

Günümüzde oldukça harap olan yapının yan tarafında tam olarak ne amaçla kullanıldığı tespit edilememiş bir kule yer almaktadır. Yapının esas ögesini türbe oluşturmaktadır. Zaviyenin en dikkat çeken noktalarından biri üzerinde yoğun bir bitkisel bezemenin görüldüğü ahşap kapı kanatlarıdır²².

Plan 4: İmam Abdullah Zaviyesi Planı (Gabriel'den).

Resim 15: İmam Abdullah Zaviyesi'nin ahşap işlemeli kapısı (Gertrude Bell'den)²³.

²² Gabriel, *a.g.e.*, s. 79-80; Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi...", s. 108.

²³ Gertrude Bell'in eserin üzerinde fotoğrafladığı bu kapı, günümüzde Diyarbakır Arkeoloji Müzesi'nde bulunmaktadır.

5. Zeynel Bey Türbesi

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın, Osmanlı Devleti ile yaptıkları Otlukbeli Savaşı (877/1473)'nda vefat eden oğlu Zeynel Bey için yaptırmış olduğu bu türbe, Dicle Nehri'nin kuzey sahilinde, tarihî Hasankeyf Köprüsü'nün batısında yer almaktadır. Bu yapının üzerindeki kitabede²⁴, onun Zeynel Bey adına yapıldığı belirtilmişse de, hangi tarihte yapıldığı yazılmamıştır²⁵.

Yapı, silindirik gövdeli türbe, sırlı tuğla süslemeleri ve soğan kubbesi ile dikkatleri çekmektedir. Anadolu'da bir başka benzeri olmayan bu eserin benzerleri İran ve Azerbaycan'da bulunmaktadır. Türbe genel hatlarıyla harap bir halde olup, mezar odasının örtüsü yıkılmış, kaplama çini levhalar dökülmüş, sanduka ve mezardan hiçbir iz kalmamıştır²⁶. Anadolu'da bir başka örneğinin olmayışı dışında, Hasankeyf'tek, Akkoyunlu hâkimiyetini gösteren tek eser olması onu çok önemli kılmaktadır.

²⁴ Kitabenin Türkçe metni: “*Bu türbe Sultan Hasan Bahadır Han'ın oğlu mağfur sultan, şehit hakan Zeynel Bey'in türbesidir. Allah kabrini nur eylesin*”(Yurttaş, *a.g.t.*, s. 176).

²⁵ Gabriel, *a.g.e.*, s. 80-81; Yurttaş, “Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi”, s. 121; Yurttaş, *a.g.t.*, s. 176; Hüseyin Yurttaş, “Hasankeyf'te Artuklu, Eyyubi...”, s. 109.

²⁶ Ali Kılıcı, “Hasankeyf Vakıf Eserleri”, *V. Vakıf Haftası*, 7 – 13 Aralık 1987, s. 163.

Resim 16: Zeynel Bey Türbesi'nden bir Görünüm.

Resim 17: Zeynel Bey Türbesi fotoğrafı (Gertrude Bell'den, solda).

Gravür 2: Zeynel Bey Türbesi gravürü (Lehmann-Haupt'tan, sağda).

IV- MEZARLIKLAR

Hasankeyf'te günümüzde on bir adet tarihî mezarlık tespit edilmiştir. Ancak bunların birçoğunun hangi döneme ait olduğu kesin olarak ortaya koyulmuş değildir. Bunlar üzerine yapılacak çalışmalar neticesinde, daha sağlıklı bilgiler elde edilebilecektir. Örneğin XIII. yy. Arap tarihçilerinden İbn Şeddad'ın kayıtlarına göre Hasankeyf'te Mervani meliklerine ait türbeler yer almaktadır²⁷. Ancak bunlar günümüzde henüz tespit edilmiş değildir. Bunların dışında, son zamanlarda yapılan çalışmaların sonucu, Hasankeyf'te Akkoyunlu dönemine ait bir mezarlık keşfedilmiştir.

Resim 18: Hasankeyf'teki tarihî mezarlıklardan bir görünüm.

²⁷ İbn Şeddad, III/II, s. 530; Diğer taraftan bazı araştırmacılar Hasankeyf-Gercüş karayolu üzerinde bulunan Akyar Köyü'nün eski adının Mervani olmasına binaen bu adı Mervanoğulları'ndan kalan bir hatıra olarak yorumlamışlardır. Ancak bu tespit bilimsel temellere dayanmamaktadır.

F- MEDRESELER

I- ARTUKLU MEDRESESİ (I)

Abdüselam Uluçam başkanlığında yapılan 2004 yılı Hasankeyf kazılarında Zeynel Bey Türbesi'nin çevresinde büyük bir külliye ortaya çıkarılmıştır. Bu külliye farklı zamanlarda yapılmış medrese, imâret, mescit, han ve değişik amaçlı yapılmış sosyal tesislerden oluşmaktadır²⁸. İşte burada ortaya çıkarılan bir medresenin, mimarî ve süsleme özellikleri itibariyle Artuklu döneminde tasarlanıp, yapıldığı anlaşılmaktadır. Ancak bu yapının zaman içerisinde büyük bir yıkıma uğradığı, daha sonra Eyyubî ve Akkoyunlu hâkimiyet dönemlerinde yenilendiği de yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkarılmıştır²⁹.

II- ARTUKLU MEDRESESİ (II)

Hasankeyf'te yapılan 2005 yılı kazılarında, Zeynel Bey Türbesi'nin çevresindeki külliye içerisinde Artuklu dönemine ait ikinci bir medrese daha ortaya çıkarılmıştır. Bir eyvanla avluya açılan medrese, malzeme, teknik ve mimarî özellikleri, eyvandaki su sistemi ve eyvanın karşısında avluda yer alan havuz kurgusu ile Artuklu devrinin tipik özelliklerini yansıtmaktadır³⁰. Son dönemde yapılan kazıların neticesinde ortaya çıkan bu Artuklu medreseleri, Hasankeyf'te Artuklu döneminde önemli bir kültürel hayatın varlığını göstermektedir.

²⁸ Uluçam, "Hasankeyf Kazısı, 2004", s. 148.

²⁹ Uluçam, "Hasankeyf Kazısı, 2004", s. 153.

³⁰ Uluçam, "Hasankeyf Kazıları 2005", s. 84.

III- SULTAN SÜLEYMAN CAMİ MEDRESESİ

Sultan Süleyman Camisi'nin de içinde bulunduğu kompleksin batı kanadında yer almaktadır. Alçı süslemesi Koç Camisi'ndeki alçı bezemelerine benzerlik gösterdiğinden medrese bölümünü, XIV. yüzyılın ilk yarısına koymak uygun olacaktır³¹.

IV- er-RIZK CAMİ MEDRESESİ

er-Rızk Cami alanı içerisinde, avlu taç kapısında yer alan kitabeye göre 811/1409 yılında, Hasankeyf Eyyubi meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman tarafından yaptırılmıştır³².

V- KÜÇÜK CAMİ MEDRESESİ

Küçük caminin güneyinde külliye'nin en yüksek kesiminde yer alan yapı, caminin bugün mevcut olmayan kitabesi uyarınca Hasankeyf Eyyubi meliki Ebu'l Mefâhir Süleyman dönemine tarihlendirilebilir³³.

³¹ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 181.

³² Yurttaş, *a.g.t.*, s. 182.

³³ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 183.

VI- ŞEHABİYYE MEDRESESİ

750/1349 yılında Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l Adil Şehabeddin Gazi tarafından yaptırıldığını³⁴ bildiğimiz Şehabiyye Medresesi'nin yeri henüz tespit edilememiştir. Şehabiyye Medresesi'ne dair bildiğimiz bir başka bilgi, Şehabeddin Gazi'nin öldüğü zaman cenazesinin bu medresenin bahçesine defnedildiğidir³⁵.

VII- OSMANLI MEDRESESİ

Abdüsselam Uluçam başkanlığında yapılan 2005 yılı Hasankeyf kazılarında Zeynel Bey Türbesi çevresindeki külliyenin içinde bir Osmanlı medresesine rastlanmıştır. Özensiz bir işçiliğin bulunduğu medresedeki odaların birçoğunun, daha sonraki dönemlerde yeniden düzenlenip konut olarak kullanıldığı tespit edilmiştir³⁶.

Sonuç olarak XIII. yy. Arap tarihçilerinden İbn Şeddad'ın, Hasankeyf'te üç medresenin var olduğunu yazdığını, ancak bunların isimlerini vermediğini belirtelim³⁷.

³⁴ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 78b.

³⁵ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 100b.

³⁶ Uluçam, "Hasankeyf Kazıları 2005", s. 74.

³⁷ İbn Şeddad, III/II, s. 531.

G- DİĞER ASKERÎ VE SİVİL YAPILAR

I- KÖPRÜ

Ortaçağ'ın en ihtişamlı yapılarından olan bu köprünün yapım tarihi hakkında üzerinde herhangi bir kitabe bulunmadığından kesin bir bilgiye ulaşmasak da, en net bilgiyi *Suretu'l Arz*'da bulmaktayız. Bu eserdeki kayda göre köprü, 510/1116-1117 yılında Hasankeyf Artuklu hükümdarı Fahreddin Kara Arslan tarafından yaptırılmıştır³⁸. Ancak verilen tarihte Hasankeyf Artuklu tahtında Fahreddin Kara Arslan'ın babası Davud vardır. Bu durumu iki şekilde değerlendirebiliriz. Birincisi köprü, Davud'un hâkimiyet döneminde oğlu Kara Arslan'ın nezaretinde yapılmıştır. İkincisi ise bilgiyi veren kişi ya tarihi, ya da Hasankeyf Artuklu hükümdarının adını yanlış aktarmıştır. Diğer taraftan XII. yy. İslâm müverrihlerinden İbnü'l Ezrak(öl. 572/1177)'taki kayıtlardan öğrendiğimize göre 559/1164'te Hasankeyf'te bu köprü yer almaktadır³⁹. Dolayısıyla Hasankeyf Köprüsü bu tarihten önce yapılmıştır.

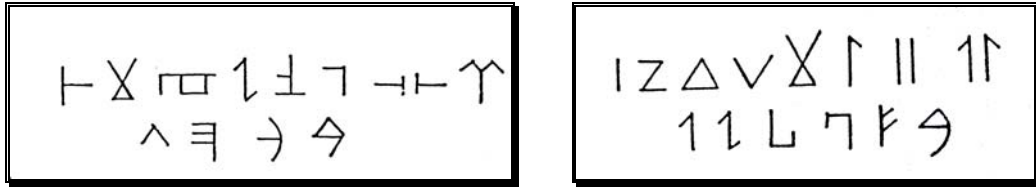
Resim 19: Hasankeyf'teki tarihî köprü ve modern köprü aynı karede.

³⁸ *Suretu'l Arz*, s. 224; Eserde bu köprü Dicle Nehri'nin iki yakasını birleştiren kemerli güzel bir yapı olarak tarif edilmektedir (*Suretu'l Arz*, aynı yer). Ancak *Suretu'l Arz* adlı eser İbn Havkal'ın olmasına karşın bu esere XII. yüzyıldan sonraki bir tarihte ilaveler yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü İbn Havkal X. yüzyılda yaşamış olmasına rağmen, eser XII. yüzyıla ait bilgiler vermektedir. Bizim faydalandığımız bilgi de bu türdendir. Dolayısıyla kullandığımız bilgi İbn Havkal'ın değil, esere ilave yapan diğer kişinin kayıdır.

³⁹ Bu yıl içerisinde Dicle Nehri'nin sularının çok fazla yükseldiğini belirten müellif, köprünün ayaklarının oynadığını belirtmiştir (İbnü'l Ezrak, *Avad nşr.*, s. 148).

Köprünün inşa karakteri, ayrıca Mardin Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın Batman Suyu üzerinde yaptırdığı Malabadi Köprüsü ile benzerliği, diğer taraftan köprünün üzerinde bulunan usta monogramları ile kaledeki Artuklu yapısı olduğunu bildiğimiz Büyük Saray'daki usta monogramlarının birbirine benzerliği dikkate alındığında, bu yapının Hasankeyf Artukluları'ndan kalma bir eser olduğu düşünülmelidir⁴⁰.

Ortaçağ'ın en önemli coğrafyacılarından Yakut el-Hamevi (öl. 626/1228)'nin kendi devrinde bir benzerinin olmadığını söylediği⁴¹ Hasankeyf Köprüsü'nün uzunluğu yüz m.'yi aşmakla beraber, orta kemer açıklığı kırk m. kadardır⁴². Köprü üzerinde yapılan çalışmalarda, orta kemerinin çeşitli zamanlarda onarım gördüğü anlaşılmıştır. Bu tamiratlardan bir tanesi Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l Âdil Şehâbeddin Gazi döneminde yapılmıştır. Melik, 750/1349 yılında köprünün tamirini emretmiş, beş ay içerisinde onarımı bitirilerek tekrar ulaşıma açılmıştır⁴³. Köprünün bir diğer onarımı ise, Akkoyunlu hâkimiyeti altında kaldığı dönemde gördüğü anlaşılmaktadır. Buna dayanak olarak, ikinci ve üçüncü ayaklar arasındaki yapının içerisinde sırlı tuğlanın kullanılmış olması, bu malzemenin aynısının ise Akkoyunlular tarafından inşa edildiğini bildiğimiz Zeynel Bey Türbesi'nde bulunması gösterilmektedir⁴⁴.

Şekil 1: Hasankeyf Köprüsü üzerindeki usta monogramları (sağda); Büyük Saray üzerindeki usta monogramları (solda).

⁴⁰ Gabriel, *a.g.e.*, s. 77-78; Nuri Akkurt, "Hasankeyf ve Tarihi Köprü", *Karayolları Belleteni*, sayı:172, Ankara 1964, s. 21-22; Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri – Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara 2002, s. 39.

⁴¹ Yakut, II, s. 277.

⁴² Ara Altun, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978, s. 194.

⁴³ *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 79a.

⁴⁴ Gabriel, *a.g.e.*, s. 78; Sözen, *a.g.e.*, s. 175.

Dicle Nehri'nin iki yakasını birbirine bağlayan köprünün yapımında günümüze ulaşan ayaklar ve kemerden anlaşıldığı üzere, moloz taş, kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. Köprünün toplam yedi ayağının olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu yapının XVII. yüzyılın başlarında yıkılarak, kullanılamaz hale geldiği ve o tarihten sonra onarım görmediği bilinmektedir⁴⁵.

Hasankeyf Köprüsü hakkında bu teknik bilgileri verdikten sonra, Hasankeyf'e uğramış coğrafyacı ve seyyahların bu yapı hakkındaki izlenimlerine yer verelim. İbn Şeddad (öl. 684/1285) bu köprüyü anlatırken "*Nehir tarafındaki dış mahallede, yanında bir hücum vaki olduğunda dış mahalle halkının çukura iltica edecekleri zaman kesilmek üzere ortası tahtadan yapılmış bir köprü olan Daru's-Saltana*"⁴⁶nin var olduğunu belirtiyor. XV. yüzyılın son çeyreğinde buraya uğrayan Venedik elçisi Josephet Barbaro da köprüden bahsederken "*Genişliği üç yüz ayak olup üzerine ağaçtan, sadece kendi ağırlığına dayanan ve suyun içine dikilmiş kalasların ucunda yer alan, büyük bir köprü yapmışlar*" şeklinde bir ifade kullanıyor⁴⁷.

Resim 20: Hasankeyf'ten bir görünüm ve köprünün kalıntıları (Gertrude Bell'den).

⁴⁵ Heyet, "Hasankeyf Tarihi Köprü Belgeleme Çalışması ve Koruma-Kurtarma Projesi Aralık 1999 – Mart 2000", ", *İlsu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1999 Yılı Çalışmaları*, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001, s. 805-807.

⁴⁶ İbn Şeddad, III/II, s. 530.

⁴⁷ Barbaro, *a.g.e.*, s. 65-66.

Şimdi köprü hakkında gözlem ve bilgilerini bizlerle paylaşan diğer seyyahların notlarına göz atalım. XIX. yüzyılın ilk yarısında buradan geçen Alman subayı Moltke (öl. 1891) buradaki en dikkate değer şeyin, vaktiyle 80 – 100 ayak açıklıkta muazzam bir kemerle, Dicle'yi aşmış olan bu köprü olduğunu belirtmiş, böyle cüretli bir eseri eski Ermeni krallarına mı, Rum imparatorlarına mı yoksa, daha muhtemel olarak halifelere mi mal etmek gerekeceği sorusuna cevap aramıştır⁴⁸. Alman seyyah Sandreczki ise XIX. yüzyılın ortalarında uğradığı Hasankeyf'te en dikkat çekici yapının buradaki köprüünün olduğunu belirtmiş, köprü kemerlerinden birisinin yıkılmadığı bilgisini bizimle paylaşmıştır⁴⁹.

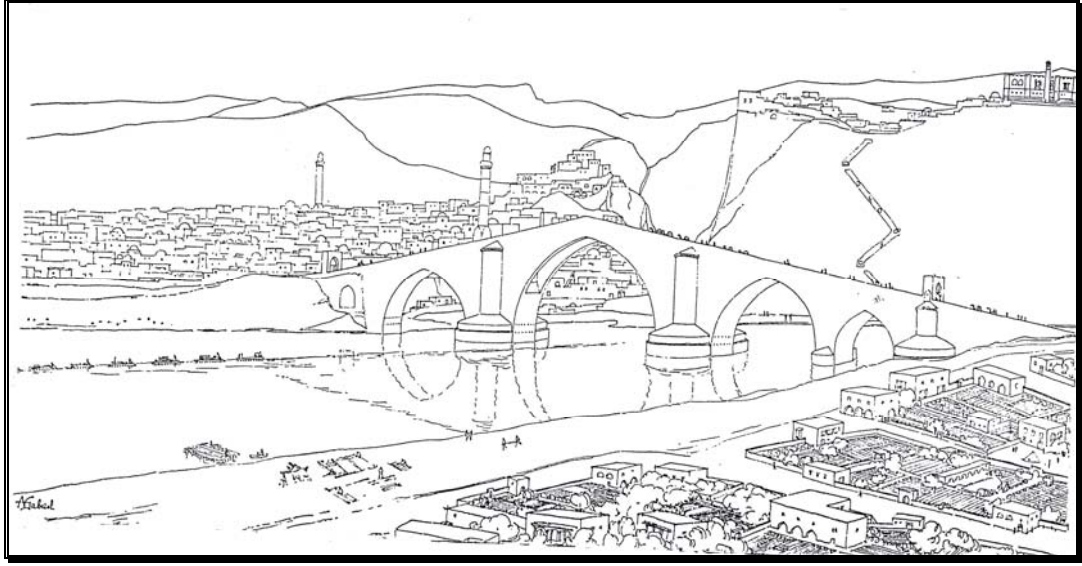
XIX. yüzyılın ikinci yarısında bir dönem Britanya konsolosu olarak Anadolu'da bulunan J. G. Taylor köprü için: *“Kasabanın aşağısında nehre yayılan Batman Suyu üzerindeki benzeyen⁵⁰ üç büyük ve üç ondan daha küçük, şimdi kalıntıları kalmış köprü ayakları vardır. Nehrin kenarına yakın üç feet yüksekliğindeki köprü ayağı (payanda) üzerinde Parth işçilerinin erkek figürlerini temsil eden bazı kabartmalar bulunmaktadır ki bunlar ne yazık ki nehir akıntularından dolayı deforme olmuştur”* demektedir⁵¹. İfadelerinden anlaşılacağı üzere Taylor, bu köprüyü antik döneme tarihlendirmişse de bu doğru değildir. Çünkü yukarıda verdiğimiz bilgiler uyarınca köprüünün kesinlikle Artuklu yapısı olduğu bilinmektedir.

⁴⁸ Helmuth Von Moltke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Türkçe trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1999, s. 204.

⁴⁹ C. Sandreczki, *Reise Nach Mosul und Urmia*, Stuttgart 1857, s. s. 277.

⁵⁰ Burada *Malabadi Köprüsü*'nden bahsedilmektedir.

⁵¹ Taylor, *a.g.m.*, s. 33.

Şekil 2: Tarihî Hasankeyf Köprüsü restitüsyonu (Gabriel'den).

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Hasankeyf'i ziyaret eden Alman seyyahlardan bir diğeri olan Gustav Pauli, köprü ile ilgili verdiği bilgide kenarlarında iki küçük, ortada bir büyük kemerden oluştuğunu, seksen feet yüksekliğinde ve yüz feet genişliğinde olduğunu zikretmiştir. Ayrıca bu yapının Artuklu hükümdarlarından olan Fahreddin Kara Arslan tarafından inşa edildiğini, küçük kemerlerin ise onun burayı ziyaretinden iki yıl önce çöktüğü bilgilerini de Pauli'nin notlarından öğreniyoruz⁵².

1884 yılında bölgede bir dizi iş gezisi gerçekleştiren Ali Bey, dört ayağının içi bir takım oda ve evleri içerecek biçimde yapılmış olan köprü kalıntılarının görülmeye değer olduğunu belirtmiştir⁵³.

⁵² Gustav Pauli, "Von Hesn Kefa am Tigris bis Bagdad", *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Lübeck*, XII, 1889, s. 76.

⁵³ Ali Bey, *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk*, haz. Cahit Kayra, İstanbul 2003, s. 47.

Resim 21: Tarihî Hasankeyf Köprüsü kalıntıları.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde buraya uğrayan Fransız Comte de Cholet ise, burada fevkalâde bir köprünün kalıntılarından bahsetmektedir⁵⁴. Yine XX. yüzyılın başlarında Dicle Nehri üzerinde kelek ile yaptığı yolculuğunda Hasankeyf'e uğrayan Alman seyyah Samuel Guyer'in ilk dikkatini çeken bu köprünün kalıntıları olmuş, Josaphat Barbaro'dan alıntılar yaparak bu köprü hakkında bilgiler vermiştir⁵⁵.

Resim 22: Tarihî Hasankeyf Köprü ayakları.

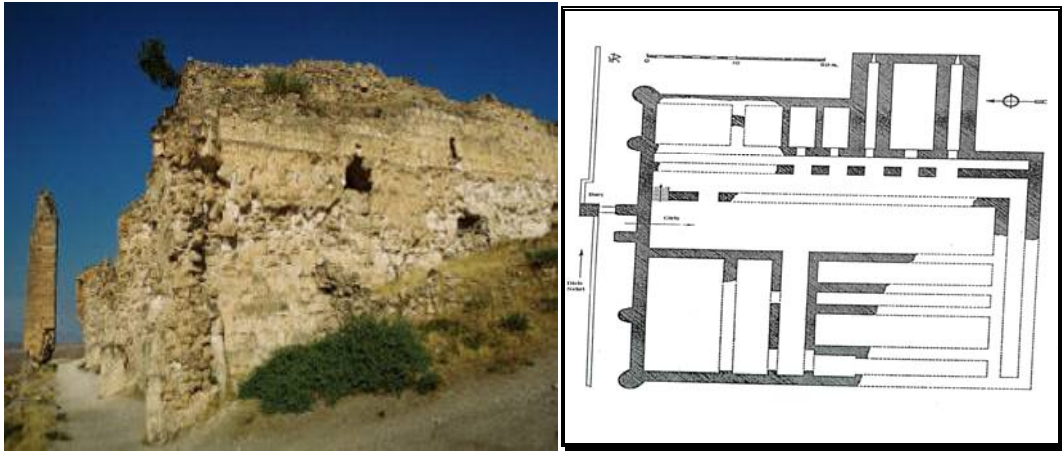
⁵⁴ Cholet, *a.g.m.*, s. 269-270.

⁵⁵ S. Guyer, "*Durch die Schluchten Kurdistans*" *Meine Tigrisfahrt*, *Baseler Nachrichten*, Verling in Berlin 1923, s. 126.

II- SARAYLAR

1. Büyük Saray

Hasankeyf Kalesi'nin kuzeyinde bulunan Büyük Saray'ın üzerinde kitabe olmadığından yaptıranı ve yapım yılı tespit edilememiştir. Ancak yapı karakteri dikkate alındığında ve mevcut yapı kalıntısı üzerindeki usta monogramları Hasankeyf Köprüsü ile benzerlik gösterdiğinden⁵⁶, Büyük Saray'ın Artuklu yapısı olduğu tahmin edilmektedir⁵⁷. Hasankeyf Artuklu hükümdarı Kutbeddin II. Sökmen, daha önce bahsettiğimiz üzere Hasankeyf'teki sarayının damından düşerek ölmüştür (597/1200)⁵⁸. Burada bir sarayın varlığına işaret edilmektedir ki, bu da Büyük Saray olsa gerektir. Bu sarayın yanında ayrıca bir kule yer almaktadır. Bu kule günümüzde saraydan bağımsız gibi dursa da onun bir parçası olarak yorumlanmaktadır. Tam olarak hangi amaçla yapıldığı tespit edilemeyen⁵⁹ bu yapının bir "anıt kulesi" veya Saray Camisi'nin minaresi olabileceği şeklinde yorumlar söz konusudur⁶⁰.

Resim 23: Kaledeki Büyük Saray'dan bir görünüm (solda),

Plan 5: Büyük Saray'ın planı (Gabriel'den, sağda).

⁵⁶ Hasankeyf Köprüsü'nü ele aldığımız başlık altında bu şekilleri vermiştik.

⁵⁷ Gabriel, *a.g.e.*, s. 62-63; Yurttaş, *a.g.t.*, s. 199; Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi....", s. 101; Altun, *a.g.e.*, s. 211.

⁵⁸ İbnü'l Esir, X, s. 46; Münecimbaşı, *Camiü'd Düvel*, II, s. 176; ayrıca bkz. Ramazan Şeşen, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler- Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007, s. 46.

⁵⁹ Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi....", s. 103; Altun, *a.g.e.*, s. 211.

⁶⁰ Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyûbi....", s. 103.

2. Güney Burç Sarayı

Hasankeyf Kalesi'nin güney yönünde en uç noktasında yer almakta olan sarayın kitabesi bulunmamaktadır. Kullanılan malzemeler itibariyle Büyük Saray'ın ki ile benzerlik göstermesinden dolayı, yapıyı Artuklu dönemine tarihlemek mümkündür⁶¹.

3. Küçük Saray

Hasankeyf Kalesi'nin kuzeydoğusunda yer alan yapıda kitabe yoktur. Ancak *Hasankeyf Vekâyinamesi*'ndeki kayıttan Hasankeyf Eyyubi meliki el-Melikü'l Adil Muciruddin Muhammed döneminde, 729/1328 yılında yapımına başlanan sarayın bir yıl sonra bitirildiği anlaşılmaktadır⁶².

Resim 24: Kaledeki Küçük Saray'dan bir görünüm.

⁶¹ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 206.

⁶² *Hasankeyf Vekâyinamesi*, vrk. 40b-41a.

III- DARPANE

Hasankeyf'in batısında, kalenin doğusunda bulunan tepe "*Darphane Tepesi*" olarak bilinmektedir. Tepe, güneyinde uzanan dağdan doğal bir yarıkla ayrılmıştır. Dolayısıyla bu tepe tabii bir korumaya sahiptir. Tepenin üzerinde buranın darphane olarak kullanıldığına dair bir kalıntı mevcut değilse⁶³ de Hasankeyf'te Artuklu dönemine ait sikkelerin⁶⁴ basılmış olması, en azından bu devirde buraya bir darphane inşa edildiğine işaret etmektedir.

IV- HAPİSHANE

Hasankeyf'in "*İç Kale*" veya "*Yukarı Şehir*" olarak adlandırılan kısmında, günümüzde buraya gelen turistlerin ziyaretine de açık olan tarihî bir hapishane kalıntısı bulunmaktadır. Şehrin adına dair bilgi verdiğimiz bölümde, XVI. yy. müelliflerinden Şeref Han Bitlisi'nin aktardığı bir anektotu yazmıştık. Hatırlanacağı üzere bu anektotta, bölgenin ileri gelenlerinden Hasan adında birinin Hasankeyf Kalesi'nde hapsedildiği belirtilmekteydi. Yazarın vermiş olduğu bu anektot bilimsel açıdan çok sağlıklı olmasa da, Hasankeyf'te bulunan bir hapishanenin varlığını göstermektedir. Aynı zamanda XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hasankeyf'e uğrayan Alman seyyah Samuel Guyer, burada Pers dönemine ait bir hapishanenin bulunduğundan bahsetmektedir. Guyer, alıntı yaptığı kaynağı yazmasa da onun verdiği bu bilgi önemlidir. Eğer onun aktardığı bu bilgi doğruysa Pers döneminden beri Hasankeyf'te bir hapishanenin bulunduğu sonucuna ulaşılır. Peki bu yapı günümüzde gezilen yer midir? Bu ihtimal çok zayıf olmakla birlikte, tarihî süreç içerisinde Hasankeyf Kalesi içerisinde hapishanelerin var olduğu aşikârdır. Yazılı kaynaklarda böyle bir yapı hakkında pek fazla bilgi bulunmamakla birlikte, günümüzde ne Hasankeyf'teki tarihî eserler üzerine bir doktora tezi hazırlayan Hüseyin Yurttaş, ne de burayla ilgili çalışan diğer araştırmacılar böyle bir yapıdan bahsetmektedirler.

⁶³ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 213; Yurttaş, "Hasankeyf'te Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu...", s. 103.

⁶⁴ Daha önceki bahislerimizde değindiğimiz üzere en eski para Hasankeyf Artuklu sikkesi Fahreddin Kara Arslan adına bastırılmıştır.

V- ÇARŞILAR

Özellikle ticaretin aktif olduğu zamanlarda Hasankeyf'te çok sayıda çarşının olduğu düşünülebilir. Tarihî kaynaklarda aktarılan bilgiler de bunu desteklemekte ve bir çok yazılı kaynak buradaki çarşılardan bahsetmektedir⁶⁵. XV. yüzyılın son çeyreğinde Hasankeyf'e uğrayan Hollandalı seyyah Ghistele, burayı tarif ederken her çeşit ticarî emtianın bulunduğu, önemli bir nehir limanı olarak tanımlanmış ve her iki tarafında dükkanların sıralandığı, taraslarla kaplı güzel ve uzun bir çarşısının olduğundan bahsetmiştir⁶⁶.

Ancak XIX. yüzyılda Hasankeyf'e uğrayan seyyahların burada yer alan bir çarşıya vurgu yapmamaları, bu tarihte şehirdeki ekonomik hayatın zayıfladığını göstermektedir. Bu durumu en iyi biçimde, Düyun-u Umumiye İdaresi'nin bir memuru Ali Bey'in 1884 yılında bölgeye yaptığı yolculuğunda uğradığı Hasankeyf'le ilgili gözlemleri anlatmaktadır: *“Keleşimizi bir yana çekip gece yattık ve ertesi Cuma sabahı hareket etmeden önce biraz azık ve zahire almak için çarşı ve pazar sorduk ise de, öyle bir şey olmadığından bir soğan tanesi bile bulmayı başaramadık”*⁶⁷. Ali Bey'in verdiği bu bilgi Hasankeyf'te XVI.-XVII. yüzyıllara kadar oldukça işlek olan çarşıların, artık eski işlevselliğini kaybettiğini göstermektedir.

⁶⁵ Suretu'l Arz, s. 224; İbn Şeddad, III/II, s. 531; Barbaro, *a.g.e.*, s. 65.

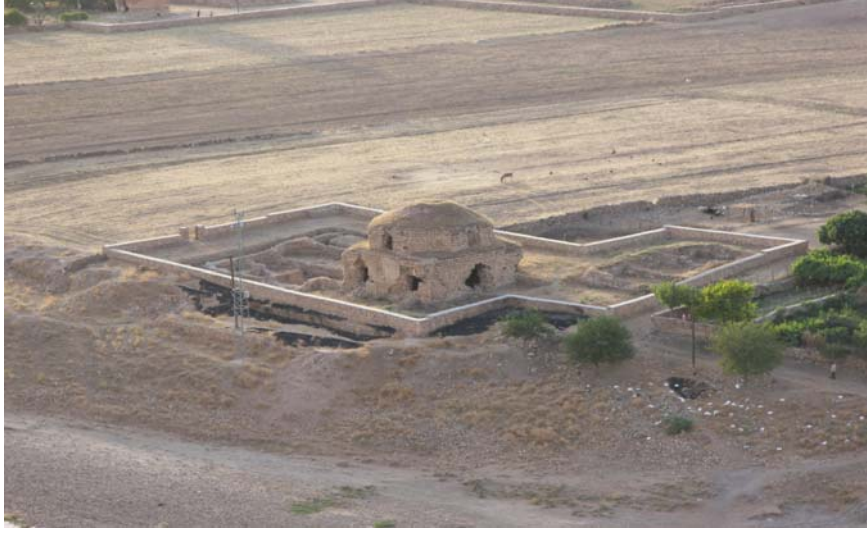
⁶⁶ Ghistele, *a.g.e.*, s. 328.

⁶⁷ Ali Bey, *a.g.e.*, s. 47.

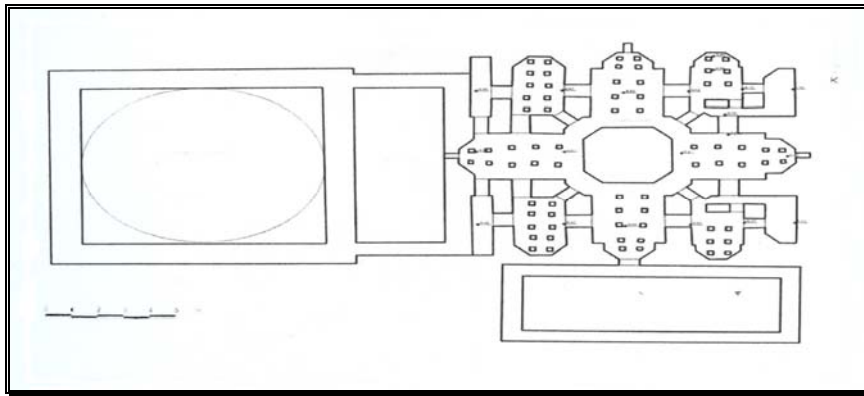
VI- HAMAMLAR

1. Artuklu Hamamı

Tarihî Hasankeyf Köprüsü kalıntılarının kuzey batısında bulunmakta olan yapıda kitabe yoktur. Bazı araştırmacılar tarafından hamamın duvar örgüsü ve malzemesi dikkate alındığında XIV. yy. sonu, XV. yy. başlarına tarihlenebileceği iddia edilse de⁶⁸, Abdüsselam Uluçam Hasankeyf’te yapılan 2005 kazıları sonucunda bu yapının Artuklu dönemine ait olduğu kanısına varmıştır⁶⁹.

Resim 25: Artuklu Hamamından bir görünüm.

Plan 6: Artuklu Hamamı restitüsyonu⁷⁰.

⁶⁸ Yurttaş, *a.g.t.*, s. 196; Yurttaş, “Hasankeyf’te Artuklu, Eyyûbi....”, s. 108.

⁶⁹ Uluçam, “Hasankeyf Kazıları 2005”, s. 78.

⁷⁰ Uluçam, “Hasankeyf Kazıları 2005”, s. 92.

2. Eyyubi Hamamları

XIII. yüzyıl İslâm müverrihlerinden İbn Şeddad Hasankeyf'te dört tane hamam bulunduğunu belirtmiş; bunlardan üçünün adlarını saymıştır. Bunlar Fasil Hamamı, Sultan Hamamı, Es'ad Mahmud el-Lahi Hamamı'dır⁷¹. Ancak günümüzde bunların lokalizasyonu tam olarak yapılamamıştır.

VII- SALİHİYYE BAHÇELERİ

Hasankeyf Eyyubi hâkimi el-Melikü's Salih (702-726/1302-1326)'in, "Salihîyye Bahçeleri" diye nam salan yerin düzenlemesiyle meşgul olduğunu biliyoruz(717/1317). *Hısn-ı Vekâyinâmesi*'ndeki kayıta burayla ilgili olarak şöyle denilmektedir: "el-Melikü's Salih, *Hısn-ı Keyfa* sırtlarındaki Sâlihîyye bahçesinin yeniden düzenlenmesini emretti. Buraya ağaçlar dikildi. Çeşitli türlerde bostan ekildi. Sonra büyük bir eyvan yapılması içi emir verdi. Ustalar hemen eyvan yapımına başladılar. Bunun ön tarafında sekiz köşeli bir havuz yapıldı. Yıl sonunda bahçenin ekimi tamamlanmıştı. Eyvan da yapılmıştı. Havuz da tamamlandı. Sultan daha sonra bir köşk yapılmasını emretti. Ustalar ve işçiler köşkün yapımına başladılar"⁷² Bu kayıttan da anlaşıldığı üzere "Salihîyye Bahçeleri" çok ihtişamlı ve zengin bir mesire yeri görünümündedir.

⁷¹ İbn Şeddad, III/II, s. 530-532.

⁷² *Hısn-ı Keyfa Vekâyinâmesi*, vrk. 25b.

SONUÇ

Adına ilk olarak Asur yazıtlarında rastladığımız Hasankeyf'in özellikle, Roma-İran mücadelesinde önemli bir mücadele sahası haline geldiğine ve söz konusu devletler arasında sıklıkla el değiştirdiğine şahit oluyoruz. İşte bu mücadeleler devam ederken Bizans İmparatoru II. Konstantinos'un topraklarını Sasani saldırılarından korumak amacıyla burada bir kale inşa ettirdiğini görüyoruz. Bizans için artık bir uç kalesi olan şehrin bu tarih itibarıyla stratejik öneminin daha da arttığı söylenebilir. VII. yüzyılın ilk yarısında İslâm orduları tarafından fethedilen Hasankeyf, Hülefa-i Raşidin döneminin ardından bir süre Emevi ve Abbasi valileri tarafından yönetilmiştir. Ardından Hamdani ve Mervanî hâkimiyetlerini yaşayan Hasankeyf'in, İslâm hâkimiyetinin ilk yılları olarak değerlendireceğimiz bu devirde pek parlak bir dönem yaşadığını söyleyemeyiz. Ancak buranın özellikle Türk hâkimiyetinin tesis edildiği XI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yıldızının parladığını iddia edebiliriz. Artuklu ve Eyyubi devirlerinde en ihtişamlı dönemlerini yaşayan Hasankeyf, özellikle İlhanlılar'ın, Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türkmenler'inin bölgedeki faaliyetlerinden olumsuz etkilenmiştir. Hatta şehir, 1262 yılından itibaren yirmi yıl sürecek Akkoyunlu hâkimiyetine girmiştir. Daha sonra tekrar Eyyubi melikleri tarafından ele geçirilen şehir üzerinde bu sefer Safeviler ve Osmanlılar nüfuzlarını artırma çabasına girişmiş; nihayetinde ise Hasankeyf, 1516 yılında Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir.

Bu denli zengin bir tarihî geçmişe sahip olan Hasankeyf, günümüzde ne yazık ki hak ettiği değeri bulamamaktadır. Son zamanlarda adını, yapılacak olan Ilisu Barajı'nın suları altında kalacak olması sebebiyle duyduğumuz bu yer, Osmanlı Devleti'nin son devirlerinden itibaren yalnızlığına terk edilmiş, tarihî eserlerin birçoğu bakımsızlıktan harap olmuş, hatta birçoğu bilinçsiz ve işgüzar çevreler tarafından tahrip edilmiştir. Kısa zaman önce kazı çalışmalarına başlanan Hasankeyf'te, kazı çalışmaları halen devam etmektedir. Ve her vurulan kazmada Hasankeyf'in geçmişi üzerindeki sis perdeleri biraz daha aralanmakta, uzun zamandır suskunluğa gark olan bu yer, başta Hasankeyfliler ve Hasankeyf üzerine çalışan akademisyenler olmak üzere herkese yeni sürprizler sunmaktadır. Zamanla

yarışılarak yapılan bu çalışmalar, güzel sonuçlar vermektedir. Ancak söz konusu baraj inşaatının tamamlanmasıyla birlikte, halen geçen zamana inat ayakta duran, ayrıca büyük emeklerle ortaya çıkarılan kültür miraslarının sular altında kalması iten bile değildir. Üzülerek belirttiğimiz bu durum, bu zamana kadar tarihî geçmişi hakkında çok az sayıda akademik çalışma yapılan Hasankeyf zerine nitelikli çalışmalar yapmayı zorunlu kılmaktadır. Yapılacak her yeni alışma, Hasankeyf'in tarihini kayıt altına alınmasını sağlayacak ve burayı ölümsüz kılacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

- Ali Bey, *Dicle'de Kelek İle Bir Yolculuk*, haz. Cahit Kayra, İstanbul 2003.
- Aka, İsmail, "Diyarbakır'da Akkoyunlu Hâkimiyeti", *Türk Kültürü*, sayı: 325, Mayıs 1990, s. 295-303.
- Ali Emiri, "Hasankeyf Eyyûbiye Hükümeti", *TOEM*, V / 26 (1330), s. 65 – 83.
- Alptekin, Coşkun, "Artuklular", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1992, s. 170 - 193.
- _____, "Artuklular", *DİA*, III, s. 415 – 419.
- Altun, Ara, *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişmesi*, İstanbul 1978.
- Akbayar, Nuri, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, İstanbul 2001.
- Akbulut, İlhan, "Hasankeyf", *İlgi*, İstanbul 1995, s. 3 – 7.
- Akşit, Oktay, *Roma İmparatorluk Tarihi (M.S. 193 – 395)*, İstanbul 1985.
- Amedroz, H.F., "The Marvanid Dynasty at Mayyafariqin in the Tenth Eleventh Centuries AD", *JRAS*, 1903.
- Ammianus Marcellinus, *Roman History*, book XXIII, 22 , İng. trc. John C. Rolfe, Londra 1935-1939.
- Arık, Oluş, *Üç Dünyanın Buluştuğu Kent*, İstanbul 2003.
- _____, "Hasankeyf 1998 Yılı Kazı Çalışmaları", *Ilisu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1998 Yılı Çalışmaları*, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Ankara 1999, s. 353-361.
- _____, "Hasankeyf Kazı ve Kurtarma Projesi", *Ilisu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1999 Yılı Çalışmaları*, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001, s. 777-794.
- Arık, Oluş – Ahunbay, Metin, "1990 Yılı Hasankeyf Kazı, Araştırma ve Onarım Çalışmaları", *13. Kazı sonuçları Toplantısı II, Çanakkale 27-31 Mayıs 1991*, s. 403-411.
- Artuk, İbrahim, *Artuk Oğulları Tarihi*, İstanbul 1944.
- _____, "Yavuz Sultan Selim'in Harput ve Hısn-ı Keyfa'nın İlhakı İle İlgili İki Sikkesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1988, s. 79-86.
- Artuk, İbrahim – Artuk, Cevriye, *Artukoğulları Sikkeleri*, Sümer Kitabevi, İstanbul 1993.

- Ataoglu, Remzi, *Hısn Keyfa Artuklu Devleti* (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 1989.
- _____, "Artuklu-Eyyubi İlişkileri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, X, İzmir 1995, s. 71-90.
- _____, "İbnü'l Ezrak'a Göre Artukluların Nesebi", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, İzmir 1994, s. 407-413.
- _____, "Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Davud'un Siyasî Faaliyetleri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, XVI, sayı: 27, Ankara 1994.
- Aydın, Suavi; Emiroğlu, Kudret; Özel, Oktay; Ünsal, Süha; *Mardin, Aşiret-Cemaat-Devlet*, İstanbul 2000.
- Azimî, *Azimi Tarihi: Selçuklularla İlgili Bölümler*, Türkçe trc. ve nşr. Ali Sevim, Ankara 1988.
- Ball, Warwick, *Rome in the East – The Transformation of an Empire*, New York 2002.
- Barbaro, Josaphat, *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat*, Türkçe trc. Tufan Gündüz, İstanbul 2005.
- Bayar, Siret, *Mardin Artuklu Devleti*, Mardin 1959.
- Baykara, Tuncer, *I. Gıyaseddin Keyhusrev (1164-1211), Gazi-Şehit*, Ankara 1997.
- Becker, C. H., "Eyyubiler", *İA*, IV, s. 424-429.
- Belazurî, *Fütuhu'l – Büldân*, Türkçe trc. Mustafa Fayda, Ankara 1987.
- Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, I, Ankara 1998.
- Berchem, Max van -Strzygovski, *Amida*, Paris 1910.
- Bosworth, Clifford Edmund, *Doğuştan Günümüze İslâm Devletleri*, Türkçe trc. Hande Canlı, İstanbul 2005.
- Bulduk, Abdülgani, *Mardin Tarihi*, haz. Burhan Zengin, Ankara 1999.
- _____, *el-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, haz. Mustafa Öztürk, İbrahim Yılmazçelik, Elazığ 2004.
- Cahen, Claude, "XIII. Asır Ortalarında Cezire: İzzeddin Şeddad'a Göre", Türkçe trc. Neşet Çağatay, *AÜİFD*, IV, 1953, s. 93 – 106.
- _____, "Le Diyar Bakr au Temps des Premiers Urtukides", *Journal Asiatique* (1935), s. 219-277.

_____, "Contribution de l'histoire du Diarbakr au XIV e siecle", *Journal Asiatique*, 1955, s. 65-100.

_____, "Artukdis", *EP*, I, s. 662-664.

Canard, M., *Historie de la Dynastic des H'amdandides de Jazira et de Syrie*, Paris 1953.

_____, "al-Djazira", *EP*, II, s. 536-537.

Canard, M. - Cahen, C., "*Diyar-ı Bakr*", *EP*, III, s. 343.

Celalzade Mustafa, *Selimname*, haz. Ahmet Uğur, Mustafa Çuhadar, Ankara 1990.

Cholet, A. P., *Voyage en Turquie d'Asie, Armenie, Kurdistan et Mesopotamie*, Paris 1892.

Crone, G. R. "Joos Van Ghistele and His Travels in the Levant", *The Geographical Journal*, LXXXIII, No: 5 (May 1934), s. 410-415.

Cüveynî, *Tarih-i Cihanguşa*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998.

Çambel, Halet, *Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmaları I*, İstanbul 1980.

Çelik, M., *Süryani Kilisesi Tarihi*, I, İstanbul 1987.

Çelik, Yılmaz, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır*, TTK, Ankara 1995.

Çevik, Adnan, *XI – XIII. yüzyıllarda Diyâr-ı Bekr Bölgesi Tarihi*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜTAE, İstanbul 2002.

_____, "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi(Tur Abdin)'nin Tarihî Coğrafyası", *Makalelerle Mardin I, Tarih – Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 105–139.

_____, "Ortaçağ İslâm Coğrafyacılarına Göre Nusaybin", *Makalelerle Mardin I, Tarih – Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 141-139.

_____, "el-Cezire'nin İdarî Taksimatı", baskıda.

Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri, Ortaçağ'dan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, TTK, Ankara 2002.

_____, "XII. yy. Artukoğulları Devri Taş Köprüleri ve Özellikleri", *STY*, III, 1970, s. 38–40.

Demirkent, Işın, *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I – II*, Ankara 1987.

Darkot, Besim, "Diyarbakır", *İA*, III, s. 601-605.

_____, "Hısn Keyfa", *İA*, V / I, s. 452 – 454.

Dinçol, Ali M., "Aramiler", *DİA*, III, s. 268-270.

- Dolapönü, Hana, *Tarihte Mardin*, İstanbul 1972.
- Doyuran, Vedat; Toprak, Vedat; Akgün, Haluk, "Hasankeyf Yerleşim Alanının Jeoteknik Problemleri", *Ilisu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1999 Yılı Çalışmaları*, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001, s. 833-846.
- Ebû Bekr-i Tihranî, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2001.
- Ebû'l Fazl Mehmed Efendi, *Zeyl-i Heşt-i Bihîşt*, Süleymaniye Ktp. Esad Efendi Kısmı, no. 2447.
- Ebû'l Fida, *Takvimu'l – Buldan*, nşr. M. Reinaud, Beyrut ts.
- _____, *el-Muhtasar fi Ahbâri'l Beşer*, II, nşr. M. Eyyub, Beyrut, ts.
- Erdem, İlhan, *Ak-Koyunlu Devleti Tarihi*, Ankara 2007.
- Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, haz. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, 3. Kitap, İstanbul 1999.
- Fayda, Mustafa, Halid bin Velid, İstanbul 1992.
- Finkelstein, J. F., "Assyrian Contracts from Sultantepe", *Anatolian Studies*, VII, 1957, s. 137.
- Fraenkel, "Adiabene", *Real Encyclopedie*, I, Stuttgart 1896, s. 360.
- Gabriel, Albert, *Voyages Archeologique dans la Turquie Orientale*, Paris 1932; (Köprü ile İlgili Kısmının çevirisi "Hasankeyf ve Tarihi Köprü", Türkçe trc. Nuri Akkurt, *Karayolları Belleteni*, Ankara 1964, s. 15-24).
- Ghistele, Joos van, *Tuoyage van Mher Joos Van Ghistele*, Ambrosios Zeebout, editie R.J.G.A.A. Gaspar, 2006.
- Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara 1991.
- Gregory Ebû'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, I-II, Türkçe trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1989.
- Guyer, Samuel, "Durch die Schluchten Kurdistans" *Meine Tigrisfahrt, Baseler Nacrichten*, Berlin 1923.
- Gül, Muammer, *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti*, İstanbul 2005.
- Günaltay, Şemseddin, *Yakın Şark Elam ve Mezopotamya*, Ankara 1937.
- Gündüz, Tufan, *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri, "Bozulus Türkmenleri 1540 – 1640"*, Ankara 1997.
- Günel, Aziz, *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır 1970.

- Günkut, B., *Diyarbakir Tarihi*, Diyarbakır 1937.
- Halife b. Hayyat, *Halife b. Hayyat Tarihi*, Türkçe trc. Abdülhalik Bakır, Ankara 2001.
- Halil Edhem, *Düvel-i İslâmiye*, İstanbul 1927.
- Hamdullah el-Müstevfî, *Nuzhetu'l- Kulûb*, nşr. ve İng. trc. G. le Strange, Londra 1915.
- Hammer, Baron Joseph Von, *Osmanlı Devleti Tarihi*, haz. Çevik Kılıç, Erol Kılıç, IV, İstanbul 1984.
- Hasan-ı Rumlu, *Ahsenü't Tevârih*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, Ankara 2006.
- Heyet, "Hasankeyf Tarihi Köprü Belgeleme Çalışması ve Koruma-Kurtarma Projesi Aralık 1999 – Mart 2000", ", *Ilisu ve Karkamış Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi, 1999 Yılı Çalışmaları*, der. Numan Tuna, Jean Öztürk, Jale Velibeyoğlu, Ankara 2001.
- Heyet, "Hulvan", *İA*, V / I, s. 585.
- Hinz, Walther, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Türkçe trc. Tefvik Bıyıklioğlu, Ankara 1992.
- Hillenbrand, Carole, "The Establishment of Artuqid Power in Diyar Bakr in the Twelfth Century", *Studia Islamica*, LIV, 1981, s. 129-153.
- Hoca Sadettin Efendi, *Tacü't Tevârih*, haz. İsmet Parmaksızoğlu, IV, Ankara 1992.
- Hollerweger, Hans, *Turabdin*, 1999.
- Honigmann, Ernst, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, İstanbul 1970.
- _____, "Maarretünnu'mân", *İA*, VII, s. 116-119.
- Ilisch Ludger, *Geschichte Der Artuqidenherrschaft Von Mardin Zwischen Mamluken und Mongolen (1260 - 1410 AD)*, Münster 1984.
- Işıltan, Fikret, *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan 210 / 825'e Kadar)*, İstanbul 1960.
- İbn-i Bibi, *el-Evâmiru'l Alâiyye fi'l Umûri'l Alâiyye*, Türkçe trc. Mürsel Öztürk, II, Ankara 1996.
- İbn Hallikan, *Vefeyâtu'l – A'yân ve enbâü ebnâ'i-z Zaman*, nşr. İ. Abbas, Beyrut 1994.
- İbn Havkal, *Kitabu Süretü'l Arz*, nşr. M. J. de Goeje, Beyrut, ts.

İbn Nazif el-Hamevî, *Tarihu'l Mansurî*, faximile nşr. P.A. Gryaznevitch, Moskova 1963.

İbn Şeddad, *el-Alâku'l – Hatira fi Zikri Ümerâ'i-Şam ve'l – Cezire*, III/II, nşr. Y. Abbare, Dımaşk 1978.

İbnu'l Esir, *el-Kâmil fi't – Târih*, I – X, Türkçe trc. Abdülkerim Özaydın, Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe, Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.

İbnu'l Ezrak, *Meyyafârikîn ve Amid Tarihi* (Artuklular Kısmı), Türkçe trc. Ahmet Savran, Erzurum 1992.

_____, *Tarihu'l Fârikî ed-Devleti'l – Mervaniyye* (Tarihu Meyyafârikîn ve Amid Adlı Eserin Mervanilerle İlgili Kısmının neşri: B. A. Awad), Kahire 1954.

_____, *Mervani Kürtleri Tarihi* (B.A. Awad'ın neşrinin Türkçe trc. M. Emin Bozarlan), İstanbul 1975.

_____, *Tarihu Meyyâfârikîn ve Amid* (1100 – 1150 arası nşr. ve İngilizce trc. Carole Hillenbrand), *A Muslim Principality in Crusader Times, -TheEarly Artuqid State-*, İstanbul 1990.

İstahrî, *Kitabu'l – Mesâlik ve'l – Memâlik*, nşr. M.J. de Goeje, Beyrut (tarihsiz).

İmaduddin Halil, *el-İmarâtu'l Artukiyye fi'ş-Şam ve'l -Cezire*, Beyrut 1980.

Josephus, *Jewish Antiquities*, XX, İngilizce trc. Louis H. Feldman, Loeb Classical Library, Londra 2004.

Kaçar, Turhan, “Mezopotamya’da Roma-Sasani Çatışmaları: Nusaybin’in Düşüşü”, *I. Uluslar arası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, (26-27-28 Mayıs 2006), edit. İbrahim Özcoşar, Hüseyin H. Güneş, İstanbul 2006.

Kaegi, Walter E., *Bizans ve İlk İslam Fetihleri*, Türkçe trc. Mehmet Özyay, İstanbul 2000.

Kafesoğlu, İbrahim, *Sultan Melikşah Devri Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953.

Karaaslan, Nasuhi Ünal, “Hamdaniler”, *DİA*, XV, s. 446-447.

Kaya, Önder, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyubiler*, İstanbul 2007.

Kayaoğlu, İsmet, “el-Herevi’ye Göre XII. yüzyılda Anadolu’da Ziyaret Yerleri”, XII. *Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler*, I, Ankara 1999.

Kâtip Çelebi, *Cihannuma*, İstanbul, ts.

- Kılıcı, Ali, "Hasankeyf Vakıf Eserleri", *V. Vakıf Haftası*, 7-13 Aralık 1987, s. 159-165.
- Kınal, Firuzan, *Mezopotamya Tarihi*, Ankara 1983.
- Koca, Salim, Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1220), Ankara 1997.
- Konyar, Basri, *Diyarbakır Tarihi*, III, Ankara 1936.
- Koyuncuoğlu, Tülay, "İbn İyas'ın "Bedâi'ez-Zuhûr fî Vekâi'ed-Duhûr" Adlı Eserindeki Ramazanoğulları Beyliği ve Akkoyunlular ile İlgili Kayıtlar", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2004.
- Köprülü, Fuat, "Artuk Oğulları", *İA*, I, s. 617 - 625.
- Köroğlu, Kemalettin, *Üçtepe I*, Ankara 1998.
- _____, *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ ve Çevresi*, İstanbul 1996.
- Köymen, M. Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- Lafli, Ergün, "Helenistik, Roma İmparatorluk ve Geç Roma-Erken Bizans Dönemlerinde Nusaybin ve Çevresi Arkeolojisi: Şavı Höyük VI. Roma ve Geç Roma – Erken Bizans Çağları Pişmiş Toprak Buluntuları", *Makalelerle Mardin I, Tarih-Coğrafya*, haz. İbrahim Özcoşar, İstanbul 2007, s. 51-80.
- Lehmann - Haupt, C. F., *Armenien Einst und Jetzt*, Berlin 1910.
- Lynch, H. F. B., *Armenia Travels and Studies*, I - II, Beyrut 1965.
- Makdisî, *Ahsenu't – Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Beyrut 1987.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1993.
- Millar, F., *The Roman Near East 31 BC – AD 337*, Harvard University, Londra 1993.
- Minorsky, V., "Mardin", *İA*, VII, s. 317-322.
- Moltke, Helmuth Von, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Türkçe trc. Hayrullah Örs, İstanbul 1999.
- Mor Afrem Bet-Barşawmo, *Tur-Abdin Tarihi*, Arapça'dan Türkçe'ye trc. Vahap Kelat, Mardin 1996.
- Mutotuli, Selahattin, *Arya Uygarlıklarından Kürtlere*, İstanbul 1992.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd - Düvel -Selçuklular Tarihi II- Anadolu Selçukluları ve Beylikler*, yay. Ali Öngül, İzmir 2001.
- Nasır-ı Hüsrev, *Sefernâme*, Türkçe trc. Abdülvehhab Tarzi, İstanbul 1985.

- Nesevi, *Şihabü'd-din Ahmed Siretü Sultan Celâlü'd-Din Mengübertî*, Türkçe trc. Necip Asım, İstanbul 1934.
- Neusner, Jacob, “The Conversion of Adiabene to Judaism”, *Journal of Biblical Literature*, LXXXIII, no. 1, 1964, s. 60-66.
- Nizameddin Şami, *Zafernâme*, Türkçe trc. Necati Lugal, Ankara 1987.
- Nuzhetu'n Nâzır ve Rahetu'l Hâtır (Hisn Keyfâ Vekâyinâmesi)*, Viyana Ktp., Mxs 355.
- Oğuzoğlu, Yusuf, “Hasankeyf”, *DİA*, XVI, s. 364–368.
- Olmstead, A. T., “The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal”, *Journal of the American Oriental Society*, XXXVIII, 1918, s. 209-263.
- Ory, S., “Hisn Keyfa”, *EP*, III, s. 506 – 509.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1981.
- Palmer, Andrew, *Monk and Mason on the Tigris Frontier: The Early History of Tur Abdin*, Cambridge 1990.
- Pauli, Gustav, “Von Hesn Kefa am Tigris bis Bagdad”, *Mitteilungen der Geographischen Gesellschaft in Lübeck*, XII, 1889, s. 76-121.
- Plinius, *Natural History*, VI / 26, İng. trc. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge 1999.
- Procopius, *De Aedificiis*, İng. trc.H. B. Dewing, VII, Loeb Classical Library, Londra 2002.
- Reşidüddin Fazlullah, *Camiu't Tevârih*, İng. trc. W. M. Thackston, edit. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, III, Harward Üniversitesi 1999.
- Roux, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, Türkçe trc. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, İstanbul 2001.
- Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, I-III, Türkçe trc. Fikret Işıltan, Ankara 1998.
- Sandreczki, C., *Reise Nach Mosul und Urmia*, Stuttgart 1857.
- Sansar, Ayhan, *Hasankeyf (Batman) Civarının Jeolojisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Jeoloji Mühendisliği Anabilim Dalı, İstanbul 1992.
- Sevgen, Nazmi, *Anadolu Kaleleri*, Ankara 1959.

- _____, "Kürtler II", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, VI, İstanbul, Mart 1968, s. 44-61.
- Sevim, Ali, *Anadolu'nun Fethi, Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara 1988.
- _____, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 1983.
- _____, "Artukluların Soyu ve Artuk Bey'in Siyasi Faaliyetleri", *Belleten*, XXVI / 101, Ankara 1962, s. 121 – 146.
- _____, "Artukoğlu İlğazi", *Belleten*, XXVI / 104, Ankara 1962, s. 666 – 667.
- _____, "Artukoğlu Sökmen'in Siyasi Faaliyeti", *Belleten*, XXVI / 103, 1962, s. 501-520.
- _____, "Temürtaş'ın Halep Hakimiyeti", *Belleten*, XXVI / 101, 1962.
- _____, "Artuk b. Eksük Sâlar", *DİA*, III, İstanbul 1991, s. 414-415.
- _____, "Sökmen", *İA*, X, s. 763-766.
- _____, "İnaloğulları", *DİA*, XXII, s. 257-258.
- _____, "Diyarbakır Bölgesinin Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na Katılması", *Atatürk Konferansları V*, (1971-1972), Ankara 1991.
- Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z Zaman fî Tarihi'l A'yân*, Selçuklular'la İlgili Kısımların nşr. Ali Sevim, Ankara 1968.
- Sinclair, T. A., *Eastern Turkey: An Architectural and Archeological Survey*, III, Londra 1989.
- Sobernheim, M., "Hamdaniler", *İA*, V/I, s. 179-182.
- Soward, Warren, *Theopylact Simocatta and the Persians*, California State University, Fullerton.
- Sözen, Metin, *Anadolu'da Akkoyunlu Mimarisi*, İstanbul 1981.
- Sözen, Ahmet Necdet, *Diyarbakır Havzası*, Ankara 1969.
- Spuler, Bertold, *İran Moğolları*, Türkçe trc. Cemal Köprülü, Ankara 1987.
- Strabon, *Geography*, Book XVI, İngilizce trc. Horace Leonard Jones, Loeb Classical Library, Londra 2000.
- Strange, G. le, *The Lands of the Eastern Caliphate*, 1905.
- Streck, Maximilian, *Armenien Kurdistan und Westpersien nach aen Babyonisch - Assrichen Keilinshiften*, Münih 1898.
- _____, "Tûr Abdin", *İA*, XII / II, s. 97-104.

- Sümer, Faruk, *Kara Koyunlular (Başlangıç'tan Cihan-Şah'a Kadar)*, I, Ankara 1992.
- _____, "Karakoyunlular", *DİA*, XXIV, s. 434-438.
- _____, "Döğörlere Dair", *TM*, XI (1951), s.139.
- _____, "Akkoyunlular", *DİA*, II, s. 270-274.
- Süryani Mar-Yeşua, *Vakaayi'nâme*, Türkçe trc. Muallâ Yanmaz, İstanbul 1958.
- Süryani Mihail, *Vekâyinâme*, Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi (Basılmamış Nüsha).
- Şemeysani, Hasan, *Medinet-ü Mardin*, Beyrut 1987.
- Şemseddin Sami, *Kamusu'l A'lâm*, İstanbul, ts.
- Şeref Han Bitlisi, *Şerefnâme*, Türkçe trc. M. Emin Bozarıslan, İstanbul 1990.
- Şeşen, Ramazan, *Selahaddin Devrinde Eyyubi Devleti*, İstanbul 1983.
- _____, *Selahaddin'den Baybars'a Eyyubiler- Memluklar (1193-1260)*, İstanbul 2007.
- _____, *Müslümanlarda Tarih ve Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998.
- _____, "Eyyubiler", *DİA*, XII, s. 20-31.
- _____, "Cezire", *DİA*, VII, s. 509-511.
- _____, "Haçlı Seferleri Sırasında Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin Siyasî ve Sosyal Durumu, Haçlılarla Yapılan Mücadeleye Katkısı", *Uluslararası Haçlı Seferleri Sempozyumu (23-25 Haziran 1997)*, Ankara 1999.
- _____, "İmad ad-din al-Katip el-İsfehani'nin Eserlerindeki Anadolu Tarihiyle İlgili Bahisler", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, 1971.
- Şümeysani, Hasan, *Medinetü Mardin*, Beyrut 1987.
- Taneri, Aydın, *Harezmşahlar*, Ankara 1993.
- Theopylact Simocatta, *History of Theopylact Simocatta*, İngilizce trc. Michael and Mary Whitby, Oxford 1986.
- Toftēn, Olaf A., "Notes an Assyrian and Babylonian Geography", *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, XXIII, no. 4 (Temmuz 2007), s. 323-357.
- Tokuş, Ömer, *Hamdaniler (Siyasî, İctimaî, İlmî ve Kültürel Hayatı)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Şanlıurfa 2006.
- Taylor, J. G., "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and

- Western Tigris, and Ancient Ruins in Their Neighbourhood", *Journal of the Royal Geographical Society of London*, XXXV, 1865, s. 21 -58.
- Tudela'lı Benjamin, Ratisbon'lu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Türkçe trc. Nuh Arslantaş, İstanbul 2001.
- Tufantoz, Abdurrahim, *Mervanoğulları (380 – 478 / 990 – 1085)*, (Basılmamış Doktora Tezi), MÜTAE, İstanbul 1994.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- _____, *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1980.
- _____, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2002.
- Uluçam, Abdüsselam, "Hasankeyf Kazıları 2004", 27. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, 30 Mayıs – 3 Haziran 2005, Antalya, Ankara 2006, s. 147-160.
- _____, "Hasankeyf Kazıları 2005", 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı*, II, Cilt, 29 Mayıs – 2 Haziran 2006, Çanakkale, Ankara 2007, s. 73-97.
- Umar, Bilge, *Türkiye'deki Tarihsel Adlar*, Ankara 1993.
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekâyinâmesi (952 - 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1137 – 1162)*, Türkçe trc. Hrant Andreasyan, Ankara 1987.
- Usame İbn Munkız, *Kitabu'l İtibar*, nşr. Philip K. Hitti, Princeton 1930; Türkçe trc.: *İbn Munkız Haçlılara Karşı*, Türkçe trc. Selahattin Hacıoğlu, İstanbul 2005.
- Uyumaz, Emine, *Sultan I. Alaaddin Keykubad Devri Türkiye Selçuklu Devleti Siyasî Tarihi (1220 – 1237)*, TTK, Ankara 2003.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, II, Ankara, 1988.
- Ünver, S., "Artuklu Kütüphaneleri Hakkında Yeni Tetkikler", *III. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara 1948, s. 221-224.
- Vakıdî, *Fütuhu's - Şam*, I-II, Beyrut, ts; (Türkçe trc. Hasan Gülşen, İstanbul 2007).
- Vakıdî, *Fütuhu'l-Cezire ve'l Hâbur ve Diyar-ı Bekr ve'l Irak*, nşr. A. F. Harfûş, Dımaşk 1996.
- Vath, G., *Die Geschichte der Artuqidischen Fürstentümer in Syrien und der Gaziral Furatiya (496-812 / 1102-1409)*, Berlin 1987.
- Woods, John E., *Akkoyunlular*, Türkçe trc. Sibel Özbudun, İstanbul 1993.
- Yakut el-Hamevî, *Mucemu'l-Büldan*, I - IV, nşr. F. Abdülaziz, Beyrut 1996.
- Yaltkaya, M. Şerefeddin, "Yezidiler", *İlahiyat Fakültesi Mecmuası*, III, İstanbul 1926, s. 25-29.

Yıldırım, Ahmet, *Hasankeyf –Gercüş ve Yakın Çevresinin Fiziki Coğrafyası*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya (Fiziki Coğrafya) Anabilim Dalı, Ankara 2004.

Yıldırım, Banu Ergin, *Hasankeyf İlçe Merkezinin Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, Elazığ 2006.

Yinanç, M. Halil, *Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri I (Anadolu'nun Fethi)*, İstanbul 1944.

_____, “Danışmendliler”, *İA*, III, s. 468-479.

Yurttaş, Hüseyin, *Hasankeyf Yapılarının Sanat Tarihimizdeki Yeri* (2 cilt), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum 1991.

_____, “Hasankeyf’de Artuklu, Eyyubi, Akkoyunlu ve Osmanlı Dönemi Mimari Eserleri”, *Türkler*, VIII, Ankara 2002, s. 100-113.

_____, “Hasankeyf Zeynel Bey Türbesi”, *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, no. 3, Erzurum 1997, s. 121-151.

Yuvalı, Abdülkadir, “Gazan Han”, *DİA*, XIII, s. 429-431.

_____, “Hülagû”, *DİA*, XVIII, s. 474-475.

Zengin, Burhan, *Hasankeyf Tarihi ve Tarihî Eserleri*, İstanbul 2001.

Zettersteen, K. V., “Mervaniler”, *İA*, VII, s. 780-781.

Web Siteleri

<http://www.batman.gov.tr/www/ilceler/detaylandir/hasankeyf/index.html>

<http://en.wikipedia.org/wiki/Nimrud>

<http://en.wikipedia.org/wiki/adiaben>

http://www.cnnturk.com/YASAM/GEZI/haber_detay.asp?

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-0821.htm>

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1249.htm>

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1444.htm>

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1446.htm>

<http://mehmeteti.150m.com/artuqids/UE-1726.htm>

<http://users.rcn.com/j-roberts/80.htm>

<http://users.rcn.com/j-roberts/184.htm>

<http://www.coinarchives.com/a/lotviewer.php?LotID=98291&AucID=103&Lot=797>

http://64.233.183.104/search?q=cache:Jx4TqqyGvdwJ:www.sfagn.info/collection/the_artuqids.html+hisn+ayyub+coin&hl=tr&ct=clnk&cd=1&gl=tr

www.gerty.ncl.ac.uk

www.maravot.com/Phrygian1h.html

mcadams.pose.mu.edu/txt/ah/Assyria/Inscra02.html-70k